GÖK-TÜRKLER

II

AHMET TAŞAĞIL

TÜRK TARİH KURUMU

"Genç yaşta hayata veda eden ağabeyim merhum Fevzi Taşağıl'ın aziz hatırasına....."

GÖK-TÜRKLER

II

(Fetret Devri 630-681)

٥-٣

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
VII. Dizi – Sayı 160[a]

GÖK-TÜRKLER
II
(Fetret Devri 630-681)

AHMET TAŞAĞIL

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ — ANKARA
1999

o-f

Taşağıl, Ahmet
Gök-Türkler II (fetret devri 630-681) / Ahmet Taşağıl.
-- Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1999.
viii, 128, [12] s. ; 24 cm.-- (AKDTYK Türk Tarih Kurumu yayınları ; VII. Dizi - Sa. 160ª)
Bibliyografya ve indeks var.
ISBN 975 - 16 - 1113 - X (Tk.)
ISBN 975-16-1106-7
1. Göktürkler - Fetret Devri. 2. Türkistan - Çin, 7. y.y.
I. E.a. II. Dizi.
950.13

ISBN 975-16-1113-XTk.
ISBN 975-16-1106-7

Raportör : Prof. Dr. ÖZKAN İZGİ

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ VII
KISALTMALAR IX
GİRİŞ 1

1- Gök-Türk Tarihinin 630-681 Yılları Arasındaki Genel Karakteri 1
2- 630-681 Yılları Arası Gök-Türk Tarihi Kaynaklarının Değerlendirilmesi 4
3. 630 Yılından Önce Gök-Türkler 5
4- Çinlilerin Gök-Türk Ülkesindeki Hâkimiyetlerinin Orhun Abidelerine Aksetmesi 10

I- DOĞU GÖK-TÜRK DEVLETİ'NİN YIKILMASI 13

1- İl Kagan'ın Esir Düşmesi ve Ölümü 13
2- T'u-li Kagan'ın Faaliyetleri 16
3- Doğu Gök-Türk Devleti Yıkıldıktan Sonra Milletin İçinde Bulunduğu Durum 19
4- Çin'e Giden Gök-Türk Gruplarının Yerleştirilmeleri Konusunda Uygulanan Politika 20
5- Esir Gök-Türklerin Sarı Irmağın Güneyinde Yerleştirilmeleri.... 24
6- Chie-shih-shuai'ın Gök-Türkleri Bağımsızlığa Kavuşturma Teşebbüsü ve Gök-Türklerin Geri Gönderilmeye Başlanması 25
7- Ssu-mo'nun Çinliler Tarafından Kagan Yapılması ve İdaresinin Başarısızlığa Uğraması 27

II- DİĞER TÜRK BOYLARININ ÖN PLANA ÇIKMASI VE CH'E-Pi'NİN BAĞIMSIZLIK HAREKETİ 32

1- Sir Tarduşların Askerî ve Siyasî Gücü (627-647) 32
2- Ch'e-pi Kagan'ın Bağımsızlık Teşebbüsü 39
3- Diğer Küçük Türk Boylarının Çin ile Münasebet Kurmaları 41

III- DOĞU GÖK-TÜRK ÜLKESİNDE ÇİN KONTROLU 48

1- Doğu Gök-Türk Ülkesinin Çinliler Tarafından İdarî Bölgelere Ayrılması 48
2- Çin Devlet Hizmetine Giren Türk Beyleri 50

o-9

IV- ÇİN HÂKİMİYETİNE KARŞI BAĞIMSIZLIK HAREKETLERİNİN BAŞLAMASI VE GELİŞMESİ 59
V- BATI GÖK-TÜRK ÜLKESİNİN PARÇALANIP ÇİN NÜFUZUNA GİRMESİ 64
VI- ÇİN HÂKİMİYETİNİ TANIMAYAN BATI GÖK-TÜRK BEYLERİNİN MÜCADELELERİ 70
1- Batı Gök-Türk Ülkesinde Çinliler Tarafından İdarî Düzenleme Yapılması 75
VII- TÜRKİSTAN ŞEHİRLERİNİN 630-682 YILLARI ARASINDAKİ DURUMU 78
VIII- BELGELER 84
1- T'ung Tien 84
a - Doğu Gök-Türkleri (T'u-chüe Shang) 84
b - Batı Gök-Türkleri (T'u-chüe Hsia) 92
2- Hsin T'ang Shu 98
a- Sir Tarduşlar 98
SONUÇ 107
KAYNAKLAR 111
BİBLİYOGRAFYA 115
DİZİN 119
BELGELER

ÖNSÖZ

Dünyada Gök-Türk tarihi araştırmaları iki yüz yıldan fazla bir süredir yapılagelmesine rağmen fetret devri adı verilen 630-682 yılları arasındaki zaman dilimi teferruatlı bir şekilde ele alınmamıştır. Bununla birlikte bu devirle ilgili bazı Çince kaynak metinleri batı dillerine tercüme edilmiştir. Araştırıcılar genellikle 542-630 ve 682-744 yılları arasında cereyan eden bağımsız Gök-Türk devletlerinin tarihleri üzerinde yoğunlaşmışlardır. Gök-Türk hâkimiyetinin batıda ve doğuda kesintiye uğradığı dönem sadece birkaç sayfa ile geçiştirilmiştir.

İki yüz yıllık Gök-Türk tarihini bir bütün olarak düşündüğümüzde 51 yıllık fetret devresinin ihmal edilişinden dolayı boşlukta kaldığı hissedilmektedir. Halbuki, bu zaman süresi içinde de Gök-Türk tarihi devam etmiştir. Gerek Doğu Gök- Türk ülkesinde, gerek Batı Gök-Türk ülkesinde uzun süreli bağımsızlık mücadeleleri olmuş, en kuvvetli ve parlak devrini yaşayan T'ang İmparatorluğu sıkıntılı anlar yaşamıştır. Hatta, bu mücadelelerin bazıları Çin Seddi'nin güneyinde T'ang hanedanı başkentine yakın yerlerde cereyan etmiştir. Diğer taraftan 627 yılından itibaren kuvvetlenmeye başlayan hanedana mensup olmayan bazı Türk boyları tarih sahnesinde önemli rol oynamaya başlamışlar, 647 yılından sonra hemen hepsi Çin'e elçi göndermek suretiyle siyasî temas kurmuşlardır.

630 yılının başında İl(Hsie-li) Kagan'ın Çin'e esir düşmesi ile Doğu Gök-Türk Devleti'nin yıkılması üzerine başsız kalan millet üç gruba ayrıldı. Bir kütle Sir Tarduşlara, ikincisi Doğu Türkistan'ın kuzey taraflarına giderken, yüz bin kişilik önemli bir kütle Çin'e sığındı. Önce bunları kuzey Çin'de dağıtarak eyaletlere yerleştiren T'ang hanedanı 639 yılında Chie-shih-shuai'ın isyanından sonra ülkelerine geri gönderdi. Yine Doğu Gök-Türk Devleti'nin yıkılması ile ortaya çıkan Sir Tarduşların siyasî gücü 647 yılına kadar varlığını sürdürdü. Reislerinin Bilge Kagan ünvanını taşıdığı bu boy, Gobi Çölü'nün kuzeyindeki bütün eski Doğu Gök-Türk Devleti topraklarını elde tutuyordu.

648 yılında Altay dağlarının kuzeyinde ortaya çıkan Ch'e-pi Kagan, başladığı bağımsızlık mücadelesinde bazı boyların ihaneti yüzünden başarılı

olamadı. Neticede Doğu Gök-Türk ülkesi tamamen Çinlilerin kontrolü altına girdi. Askerî valilikler tesis etmek suretiyle Doğu Gök-Türk ülkesini daha yakından idare etmeye başladılar. 650 yılındaki bu idarî düzenleme üzerinde birkaç değişiklik olmasına rağmen 682'de II.Gök-Türk Devleti kuruluncaya kadar devam etti. 679'da başlayan ilk bağımsızlık hareketleri Çinliler tarafından kanlı bir şekilde bastırılmasına rağmen, Kutlug (İlteriş) ve Tonyukuk liderliğindeki mücadele 682 yılında hedefe ulaştı. Bu tarihte bağımsızlıklarını kazanan Gök- Türkler, 744 yılına kadar bunu sürdürdüler.

Batı Gök-Türk Devleti doğuya nazaran farklı bir görünüm arz ediyordu. Onlar önce Çin saldırılarından değil, kendi hanedan üyelerinin çekişmeleri yüzünden karışıklığa düştüler. T'ung Yabgu Kagan'ın 630 yılında amcası Bagatur tarafından öldürülmesi üzerine başlayan iç savaşlar kısa aralıklarla yirmi yıl sürdü. Birbirleriyle çarpışan Batı Gök-Türk hanedanından gelen beyler, Çin'deki T'ang İmparatorluğu'ndan destek aramaya çalıştılar. Dolayısıyla bundan yararlanan Çinliler, ellerini bu ülkeye uzatma fırsatı buldular. 650'li yıllarda A-shih-na Ho-lu isimli bir Batı Gök-Türk beyi Çin'e bağlanmayı kabullenemeyerek uzun bir mücadeleye girişti. Üzerlerine Çinli, Gök-Türk ve Uygurlardan oluşan büyük bir ordu gönderen T'ang hanedanı Batı Türkistan'ın önemli bir kısmını Çin'e bağladı(659). Neticede Batı Gök-Türk ülkesi askerî valiliklere ayrıldı ve bundan sonra Çin'in hâkimiyetinde kaldı.

İşte bu hadiselerden dolayı Gök-Türk hâkimiyetinin doğuda ve batıda kesintiye uğradığı devir ayrı bir inceleme konusudur. Bu devir kaynakları bilindiği üzere büyük çoğunluğu Çince'dir. Bu dilde tespit ettiğimiz kaynak metinleri üzerinde çalışarak Gök-Türk tarihinin bu merhalesini ele aldık. Belgelerde bulabildiğimiz bilgiler ışığında konuları tasnif edip değerlendirmeye tabi tuttuk. Daha önce araştırıcılar tarafından tercümesi yapılmayan kaynaklardaki bazı orjinal metinlerin Türkçe çevirisini değerlendirme kısmının sonunda verdik. Bu kitabımın hazırlanması sırasında maddî ve manevî yardımlarını esirgemeyen Hocam Prof.Dr.Gülçin Çandarlıoğlu'na teşekkürlerimi sunarım.

AHMET TAŞAĞIL

KISALTMALAR

Bkz.	: Bakınız
CS	: Chou Shu
CTS	: Chiu T'ang Shu
DTCF	: Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi
HTS	: Hsin T'ang Shu
JA	: Journal Asiatique
Pien-cheng	: Pien-cheng Yen-chiu-suo Nien-pao
PS	: Pei Shih
SS	: Sui Shu
TC	: T'ung Chih
TCTC	: Tsu-chih T'ung-chien
TFYK	: Ts'e-fu Yüan-kui
THY	: T'ang Hui Yao
TT	: T'ung Tien
Uajhb	: Ural-Altaische Jahrbücher (Wiesbaden)
WHTK	: Wen-hsien T'ung-k'ao

GİRİŞ

1. Gök-Türk Tarihinin 630-681 Arasındaki Genel Karakteri:

Gök-Türk tarihinin elli bir yıllık devresini incelemeye çalıştığımız, bu araştırmamızda önce ilim aleminde bu zamana kadar böyle müstakil bir eserin yazılmadığı dikkatimizi çekmişti. Daha sonra kurulacak olan II.Gök-Türk Devleti de göz önüne alınarak saltanatın kesintiye uğramasından dolayı genellikle tarihimizde Gök-Türklerin fetret devri adıyla anılmaktadır. Fetret kelimesinin herhangi bir saltanatın ya da idarenin kesintiye uğraması anlamına geldiğini düşünürsek bu ifade bir yerde doğrudur. Bununla birlikte, 630-681 yılları arasındaki Gök-Türk tarihi kısa zaman dilimleri içerisinde çok farklı yönlerde gelişmiştir. Söz konusu farklılıklar dolayısıyla bu devre safhalara ayrılarak inceleme konusu yapılmıştır. Kaynakların verdiği bilgiler bu safhaların oluşturulmasında önemli rol oynamaktadır. Bir bakıma kaynakların taşıdığı bilgi çokluğu ya da azlığı, yapmaya çalıştığımız inceleme ve tasnife yön vermektedir.

Bu çalışmada çoğu zaman istiklâlin tamamen kayboluşundan dolayı Gök-Türk Devleti'nin değil, ülkesinin tarihi ele alınmıştır. Neticede beylerin, boyların, milletin içinde bulunduğu durum tetkik edilmiş ve gelişen hadiselere belirli noktalara ulaşma yoluna gidilmiştir. Kısa zaman dilimlerindeki farklılığın doğurduğu çeşitli safhalar, eserimizde başlıklar altında anlatılmaktadır. Fakat, aşağıda da görüleceği üzere konu başlıklarının arasında epey çeşitlilik vardır. Bunun sebebi yukarıda açıkladığımız gibi bağımsızlığın kayboluşundan kaynaklanan ülkenin iç karışıklıklara sürüklenmesi ve aynı anda birbirinden ayrı hadiselerin gelişmesidir. Dolayısıyla elli bir yıllık sürede Gök-Türk ülkesinde cereyan eden olaylar hakkında ortak neticeye varmak çok zordur.

630 yılından sonra da Gök-Türk tarihi her şeyden önce 582 yılından beri süre geldiği üzere doğuda ve batıda olmak üzere iki ayrı alanda gelişmeye devam etmiştir. Batı Gök-Türk devlet sahası kendi siyasî vaziyeti çerçevesinde olaylara sahne olurken devletin tamamen yıkıldığı Doğu Gök-Türk ülkesinin büyük bir kısmı Batı Gök-Türk ülkesine (özellikle Turfan civarına) göç etmiş, önemli kütlesi de Sir Tarduşlara sığınmıştı. Çin'e gidenlerin içinden ileri gelen beyleri seçen T'ang sarayı idarecileri onları saraylarına muha-

fiz yaptılar. Bazıları Çin ordusunda general dahi oldu. Fakat, Tang İmparatorluğu sınırlarından içeri giren Gök-Türk halkının akıbeti Çinli devlet adamları arasında uzun tartışmalara sebep olmuş, neticede Çinlileşmeleri için Sarı Irmağın güneyindeki münbit topraklara yerleştirilmişlerdi. Bu metodun Gök-Türkleri Çinlileştirmek maksadıyla işe yaramayacağı, 639 yılındaki Chie-shih-shuai isyanından ve ikâmet ettirilen Türklerin nüfusunun hızla artmasından anlaşıldı. Gelecekte daha büyük tehlikelerle karşılaşmak istemeyen T'ang imparatoru, onları Gök-Türk hanedanından gelen bir bey, A-shih-na Ssu-mo liderliğinde Çin Seddi'nin kuzeyi ile Gobi Çölü'nün güneyi arasında vassal bir kaganlık kurmak üzere gönderdi(641).

629 yılından beri Ötüken bölgesinde hâkimiyeti ellerinde tutan Sir Tarduşlar, daha önce Çin'e giden Gök-Türklerin kuzeye geri gelmesini kendi istikbâlleri açısından hoş karşılamadılar. Her fırsatta onları taciz edip, hatta üzerlerine gönderilen bazı Çin ordularını dahi bozdular. Ancak, kaganları Bilge'nin 645 yılındaki ölümünden sonra oğulları arasında baş gösteren iç mücadele Çinlilerin işine yaradı. 647 yılında tamamen yıkılan Sir Tarduş gücü neticesinde bölge tamemen Çinlilerin kontrolu altına girdi.

Aynı yıllarda Altay dağlarını kendine merkez seçen Gök-Türk hanedanından gelen bir bey Ch'e-pi, kendini kagan ilân ederek bağımsız bir devlet kurmuş, etrafındaki Karluk, Kırgız gibi boyları kendine bağlamıştı. Ancak, daha sonra Çinlilerin Uygur, Karluk gibi boylarla temasa geçip, onun üzerine saldırtmaları ve savaş meydanında kendi birliklerinin ona ihanetleri yüzünden Ch'e-pi Kagan'ın hâkimiyeti sona erdi ve Çin başkentine giderek teslim oldu.

650 yılında Doğu Gök-Türk ülkesini baştan başa muhtelif askerî garnizonlara ayıran Çinliler, bundan sonra daha sıkı kontrol etmek istiyorlardı. Ülke önce Gobi Çölü'nün güneyinde ve kuzeyinde olmak üzere iki büyük genel askerî valiliğe bölündü. Güneyindekine Güney Hun Devleti misal alınarak Ch'an-yü Büyük Genel Askerî valiliği adı verildi. Bu valilik Gök-Türk hanedanından gelen beyler başlarına getirilmek suretiyle küçük garnizonluklara(eyalet gibi) ayrıldı. Reislerine Çin ünvanları sunulmuştu. Çölün kuzeyindeki valilik ise Altay dağlarının doğusundan başlayarak, Moğolistan'ın doğu sınırına kadar her bir boy esas alınmak kaydıyla garnizonluklara bölünmüş, boy reisleri Çin ünvanları verilmek sûretiyle askerî valilik ve kumandanlık makamlarına getirilmişlerdi. Genel valiliğin adına önce Yen-jan, sonra Han-hai denmişti. Neticede Çin tarihinde ender görülen bir hadise

meydana geldi. 29 yıl gibi bir süre içinde Çin topraklarına kuzeyden bir-iki ufak teşebbüs dışında akın yapılmamıştı. O zamana kadar ilk defa cereyan eden bu hadiseyi Çinli tarihçiler önemli bir kayıt olarak resmî tarihlerine yazdılar.

679 yılında Doğu Gök-Türk ülkesinde uzun süren Çin kontrolu aniden bozuldu. A-shih-te Feng-chih ve A-shih-te Wen-fu isimli iki idareci Gök-Türk hanedanından gelen A-shih-na Ni-shu-fu'yu lider olması için ikna etmişler, arkasından bağımsızlık savaşına başlamışlardı. Gobi Çölü'nün güneyindeki Ch'an-yü askerî valiliğinde ihtilâl teşebbüsüne girişilmiş ve kısa zamanda bu valiliğe dahil 24 eyaletin hepsinden katılmalar olmuştu. Çok geniş alana yayılan bu ayaklanmada liderleri üzerlerine gönderilen Çin ordularını mağlup ettilerse de daha sonra onların hilelerine engel olamayıp başarısızlığa uğradılar. Çinlilerin elinden kendini kurtaran A-shih-te Wen-fu yine Gök-Türk hanedanından birini kagan adayı olarak seçerek, 681'de ikinci teşebbüste bulundu. Yeniden başlayan ihtilâl hareketi birincisi gibi çok kısa zamanda büyüdü ve geniş alana yayıldı. Bu sefer kagan olmak için seçilen A-shih-na Fu-nien ile A-shih-te Wen-fu önceleri parlak zaferler kazandılar. Ancak, daha sonra yiyecek sıkıntısı içine düştükleri gibi Çinlilerin çevirdikleri entrikalara karşı koyamadılar. Neticede teslim oldukları takdirde öldürülmeyeceklerine dair söz verilip Çin'e gitmeleri sağlandı. Fakat, verdikleri sözde durmayan Çinliler daha sonra elli dört Gök-Türk reisini başkentlerinin doğu pazarında idam ettiler. Bu son ayaklanmadan kurtulan Gök-Türk reislerinden A-shih-na Kutlug, Çogay-kuzı'ya sığınarak varlığını korumayı başarabildi. Daha sonra burada etrafındakilerin sayısını artırarak, Dokuz-Oğuzların sürülerini yağmaladı. Yeterli güce ulaştığında kaganlığını ilân ederek II. Gök-Türk Devleti'ni resmen kurdu.

630 yılında Batı Gök-Türk Devleti T'ung Yabgu Kagan'ın amcası Bagatur tarafından öldürülerek ortadan kaldırılması neticesinde karışıklığa sürüklendi. Tahta geçen kaganlar ülke içinde düzeni sağlayamadıkları gibi bazıları Çin imparatoruna elçi göndererek yardım istedilerse de gerekli desteği alamadılar. Hanedandan gelen beylerin iktidar mücadelesi sürerken 635 yılında Batı Gök-Türk ülkesinde Işbara Kagan, yeni bir boy teşkilâtlanmasına gitti. On Ok veya On Şad adlı boy organizasyonu şeklinde ortaya çıkan yeni durumda Tokmak(Sui-ye) merkez kabul edildi. Doğusuna Beş Tuo-lu boyları, batısına Beş Nu-shih-pi boyları yerleştirildi. Bu yeni teşkilatlanmaya rağmen Batı Gök Türk ülkesinde taht mücadelesi durmadı.

649'da tam olarak Doğu Gök-Türk ülkesine hakim olan T'ang hanedanı, Batı Gök-Türk sahasıyla bu tarihten sonra daha fazla ilgilenmeye başladı. Ordularının başına Gök-Türklerden önceden gelip kendi hizmetlerine giren Türk beylerini kumandan olarak tayin eden Çinliler, Hami, Kao-ch'-ang(Turfan), Kuca, Aksu , Kaşgar ve Hoten gibi Doğu Türkistan'ın önemli şehir devletçiklerini birer birer ele geçirdiler. Batı Gök-Türklerinden A-shih-na Ho-lu isimli bir kagan 650'li yılların başından 658'e kadar uzun süren mücadelesine rağmen Çinlilere mağlup olmaktan kurtulamadı. Onun yenilgisiyle Batı Türkistan da T'ang İmparatorluğu'na bağlanmış oluyordu. Tibetlilerin Doğu Türkistan'ı istilâları sebebiyle Çin'deki T'ang hanedanının Batı Gök-Türk ülkesini kontrolu zamanla zayıfladı ise de sembolik olarak da 659 yılında Doğu Türkistan'da tesis ettikleri dört askerî garnizon uzun süre devam etmiştir.

2. 630-681 Yılları Arası Gök-Türk Tarihi Kaynaklarının Değerlendirilmesi

Milletimizin ismini ilk defa resmî devlet adı şeklinde kullanmak suretiyle tarih sahnesine çıkan Gök-Türkler hakkında araştırmalar Batı ilim aleminde XVII. asrın ortalarında başlamıştı. XIX. Yüzyıl da da araştırmalar devam etti. Ancak, bu yüzyılın sonunda Orhun ve Tonyukuk yazıtlarının okunmasının başarılması hiç şüphesiz Gök-Türk tarihine yeni boyutlar kazandırmıştı. Yapılan arkeolojik kazılarda elde edilen buluntular ve yüzlerce mezar taşı kitabesi tarihimizin bu devresine ait bilgileri sağlam temellere oturttuğu gibi son derece faydalı ışık tutmuştur. Özellikle Çince şahıs adları ve ünvanların Türkçelerinin anlaşılmasında Gök-Türk harfli metinler en doğru kaynaktır. Ancak, bahsettiğimiz yazıtlarda verilen bilgiler daha çok yukarıda açıkladığımız Gök-Türk tarihi sınıflamasında son devirle(682-744) ilgilidir. Bununla birlikte Kül Tegin ve Bilge Kagan yazıtlarının doğu cephelerinde I.Gök-Türk Devleti ve onun kurucuları hakkında bilgi vardır.

İlim aleminde de malum olduğu üzere Gök-Türk tarihi hakkında en teferruatlı bilgi bulabildiğimiz kaynaklar Çince yazılmıştır. Gerek yıllık, gerekse ansiklopedik mahiyette yazılmış Çin kaynakları muhteva bakımından Grek ve İslâm(Arap, Fars) kaynaklarından çok zengindir. Dolayısıyla dünyada günümüze kadar Çince yazılı kaynaklar, Gök-Türk tarihi araştırmalarında tarihçiler tarafından daima ön planda tutulmuştur. Gök-Türkler hakkında çalışan sinologların hepsi bunları sadece batı dillerine tercüme etmekle kalmışlardır. Daha doğrusu sinologlar uğraştıkları Çince bir metni

tercüme etmişler; bazıları birkaç metinle de mukayese yaparak yayınlamışlardır. Gök-Türk tarihini anlatan bütün kaynaklar göz önüne alınarak değerlendirme çalışması kitap halinde yapılmamıştır. Fakat, bunun bazı makalelerde yapıldığına tesadüf edilmektedir.

Gök-Türk tarihinin 542-630 yılları arasını ihtiva eden monografik bir çalışmayı daha önce yapmış ve orjinalliğini gördüğümüz bazı belgeleri Türkçeye tercüme etmiştik. O zaman bu araştırmamızın devamı olan 630-681 yılları arasının kaynaklarından bazılarının batı dillerine tercüme edilmediğini ve teferruatlı bir incelemenin yapılmadığını gördük. Bunun üzerine konuyla ilgili Çin kaynaklarındaki bilgileri taradıktan sonra olayların gelişimine göre bilgilerin sınıflamasını yaptık ve değerlendirmeye çalıştık.

Bu devreyi anlatan Çin kaynakları yazılış tarihleri sırasına göre T'ung Tien, Chiu T'ang Shu, T'ang Hui Yao, Ts'e-fu Yüan-kui, Hsin T'ang Shu, Tsu-chih T'ung-chien ve Wen-hsien T'ung-k'ao'dur. Adlarını zikrettiğimiz eserlerin muhtevaları ve baskılarıyla ilgili bilgiler çalışmamızın sonunda verilmiştir. T'ang hanedanının yıllıkları malzeme bakımından çok zengin olmakla birlikte kronolojik ve ansiklopedik eserler onlarla aynı seviyede bilgi taşımaktadır. Çalışmamızın belgeler kısmında daha önce herhangi bir batı diline tercüme edilmediğini gördüğümüz T'ung Tien adlı eserin Gök-Türk tarihinin 630-681 yılları arasıyla ilgili metinlerinin Türkçelerini verdik. Hsin T'ang Shu'nun Sir Tarduşlara ait kısmının yine bu zamana kadar yapılmayan tam metin tercümesini ilave ettik.

3. 630 Yılından Önce Gök-Türkler

542 yılından itibaren kesin olarak tarihî belgelerde[1] yer almaya başlayan Gök-Türklerin[2] menşeyi efsanelerle karışık bir halde anlatılmaktadır . 552 yılında Gök-Türkler bağımsızlığını kazanmadan önce Orta Asya'da hâkimiyet Juan-juan Devleti'nin[3] elinde idi. O zaman henüz istiklâlini ilân edecek sevi-

[1] CS 27, Yü Wen-tse bio.,s.454.

[2] Gök-Türklerin menşeyi ile ilgili Çince metinler CS 50,s.907 vd.; PS 99,s.3285 vd.; SS 84,s.1863 vd.; TT 197,1067c; TFYK 958 23a vd.; TC 636,1c vd.; WHTK 343,3687a vd. ; HTS 215A,s.6028 vd.'da kayıtlı bulunmaktadır.

[3] Juan-juan'lar hakkında daha fazla bilgi için bkz. W.Eberhard, Çin'in Şimâl Komşuları, Ankara 1942, s. 100-101; Fan Kuo-chien, Pei Wei Yü Juan-juan kuan-hsi Yen-chiu, Tai-pei 1988; T. Barfield, The Perilous Frontier, Cambridge-Massachusets 1992, 120-124; D.Sinor, The Cambridge History of Early İnner Asia, Cambridge 1990, s. 291 vd.; W. Samolin, East Turkestan to the 12 th. Century, The Hague 1964, s. 55 vd.; R.Grousset, Bozkır İmparatorluğu(Türkçe terc. R.Uzmen), İstanbul 1980, s. 80, 81.

yeye ulaşamamış olan Gök-Türkler bu devlete vassallık halinde bağlı idiler. Kaynaklardan anlaşıldığına göre bu devlet zamanında Altay dağlarının güney eteklerinde yaşayan Gök-Türkler demircilikle iştigal ediyorlardı[4]. Kuzey Çin'de ise Türk asıllı Tabgaç(T'o-pa) Devleti Budizm'in etkisiyle zamanla Çinlileşmiş ve Wei adını almıştı. Bu devlet 534 yılında doğu ve batı olmak üzere ikiye ayrıldı. 550 yılında Doğu Wei Devleti hanedan değişikliği ile Kuzey Ch'i adını alırken, Batı Wei Devleti 557 yılında yerini Chou Devleti'ne bıraktı[5].

Gittikçe kuvvetlenen Gök-Türkler, yaptıkları akınlarda artık Altay'lardan Çin sınırlarına ulaşmaya başlamışlardı. Onların akınlarından zarar gören Çinliler, 542 yılında Sui-yüan'de Gök-Türkleri mağlup edip geri püskürttüler. Bundan sonraki yıllarda Çin Seddi'nin dışındaki pazarlarda ipek alış-verişi dahi yaptıkları bildirilen Gök-Türklerin, artık güçlerinin arttığını, dolayısıyla Batı Wei Devleti ile siyasî münasebet kurduklarını görüyoruz. 545 yılında adı geçen Çin Devleti tarafından resmen tanınmalarından sonra Gök-Türklerin bir anlamda kendilerine politik güveni geldi. Arkasından Töles boylarını mağlup edip kendilerine bağladılar. Bu şekilde askerî güçleri artıyordu. Vassalı oldukları Juan-juan Devleti hükümdarının kızıyla evlenme teklifinin reddedilmesine ve hakaret edilmesine kızan Gök-Türklerin reisi Bumın, 552 yılında yaptığı ani baskınla söz konusu devleti ortadan kaldırdı. Akabinde kendine İl Kagan ünvanını alarak resmen Gök-Türk Devleti'ni kurdu. Bu arada devletinin batı tarafını kardeşi İstemi'ye vermişti. Ancak kendisi bundan sonra fazla yaşamadı, ölünce yerine oğlu Kara(Çince K'o-lo diğer ismi A-i) geçti. Batı taraflarının idaresini hâlâ amcası İstemi, yabgu ünvanıyla sürdürüyordu. Kara da fazla kaganlık yapma fırsatını bulamadı. 553'te Juan-juan'ların arta kalanlarına bir darbe indirdikten sonra öldü. Çin kaynaklarında adından korku ile bahsedilen Bumın'ın diğer oğlu Mukan, I.

[4] Gök-Türklerin bağımsızlıklarını kazanmadan önceki durumları ve menşeyleri hakkında teferruatlı bilgi için bkz. W. Eberhard, aynı eser, s. 86-90; B.Ögel, Doğu Gök-Türkleri Hakkında Vesikalar Notlar, Belleten, 81, 1957, s. 89 vd.; Liu Mao-tsai, Die chinesischen Nachrichten Zur Geschichte der Ost-Türken, I, s. 5 vd.; A.Taşağıl, Gök-Türkler(542-630)(İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü basılmamış doktora tezi) İstanbul 1991, s. 1-17.

[5] Tabgaçlar hakkında tafsilatlı bilgi için bkz. B.A. Boodberg, "The Language of T'o-pa Wei", Harward Journal of Asiatic Studies, I, 1936, s. 179 vd.; T'ang Ch'i, " A Preliminary İnterpretation of terms from Toba (tabgaç) Language Recorded in the Nan Ch'i Shu" Piencheng, 4, 1979; W.Eberhard, Çin Tarihi, Ankara 1987, s. 161-171; R.Grousset, aynı eser, s. 76-80; İ.Kafesoğlu, Türk Millî Kültürü, İstanbul 1987, s. 85-88; J.Gernet, A History of Chinese Civilization, Cambridge 1990, s. 186-195; Barfield, aynı eser, 118-124.

Gök-Türk Devleti tahtına oturdu. 572 yılına kadar kaganlık yapan Mukan(Çince yazılışı Mu-han, Mu-kan diğer ismi Yen-tou) yine kaynakların ifadesiyle Çin Seddi'nin dışındaki bütün yerleri Gök-Türk Devleti'ne bağlamıştı. Önce ezeli düşmanları Juan-juan'ların kalıntılarını tamamen ortadan kaldırdı. Daha sonra doğudaki Moğol asıllı Hsi, Kıtan ve benzeri kavimleri itaati altına alarak Kore'ye ve Çin Denizi'nin kuzeyine (Liao-hai) kadar sınırlarını uzattı. Baykal Gölü civarındaki bütün boylar ve Yenisey kaynaklarındaki Kırgız Türkleri de Gök-Türk hâkimiyetini tanıdı. Nihayet Tibet'in doğusundaki T'u-yü-hun kavmi Mukan idaresindeki ordular tarafından mağlup edildi[6].

Bu sırada Kuzey Çin'de hüküm süren Chou ve Ch'i devletleri Gök-Türklerle yakınlaşabilmek için birbirleriyle yarış ediyorlardı. Mukan, bu iki devletin rekabetinden ülkesi çıkarları doğrultusunda azami derecede faydalandı. Kızının gelin olarak gönderilmesi bahanesiyle her iki Çin Devleti'nin hazinelerini boşalttırıp hediye ve vergi şeklinde kendi ülkesine getirtti[7].

572'de ölünce kardeşi Taspar (Çince T'a-po) kagan oldu. Her yönüyle büyük bir devletin başına geçen Taspar, yeni bir idari teşkilatlanma yoluna giderek, küçük kaganlıklar kurup başlarına kardeşlerini ve yeğenlerini getirdi. Kendisi de "Büyük Kagan" oldu. Daha sonra milletinin karakterine uymayan Budizme meyl etmek gibi bir hata yaptı. Önce kuzey Çin'deki devletlere oğullarım diye hitap ederek üstünlüğünü sürdürürken uyguladığı yanlış politika yüzünden Çin devletleri üzerindeki hâkimiyeti zayıfladı. 581'de öldüğünde onun tahta vasiyet ettiği Mukan'ın oğlu Ta-lo-pien'i devlet meclisi kagan olarak tanımadı. Bir ara Taspar'ın oğlu An-lo tahta geçirildi ise de en sonunda meclis Kara Kagan'ın oğlu She-t'u'yu Işbara Kagan ünvanıyla hükümdar seçti[8].

[6] Taşağıl, aynı eser, 13-15.

[7] Gök-Türk tarihinin bu devresi hakkında daha fazla bilgi için bkz. Liu, I, aynı eser, 6 vd., 52 vd.; H. Ecsedy, " Trade and War Relations Between Turks and China", Acta Orientalia, XXI, 1968, s. 133 vd.; Liu İ-t'ang, " Chou Shu T'u-chüe Chüan K'ao-chu", Pien-cheng, 12, 1981, s. 45 vd.; Ö. İzgi, XI. Yüzyıla Kadar Orta Asya Türk Devletlerinin Çinle Yaptığı Ticarî Münasebetler", TED, IX, 1978, s. 98 vd.; Kafesoğlu, aynı eser, 93-96; Taşağıl, aynı eser, 17-38.

[8] Taspar Kagan hakkında bkz. S.G. Klyaştorny-Livsic, "The Sogdian İnscription of Bugut Revised", Acta Orientalia, XXVI, Budapest 1972, s. 74 vd.; Ecsedy, aynı makale, s. 135 vd. Liu, aynı eser, I, s. 43 vd., Eberhard, Çin Tarihi, , s. 175 vd.;Grousset, 99-101, Liu İ-t'ang, "Sui Shu T'u-chüe Chüan K'ao-chu", Pien-cheng, 11, 1981, s. 87; Taşağıl, aynı eser, 39-46; Kafesoğlu, aynı eser, 97; Sinor; aynı eser, 285 vd.; Barfield, aynı eser, 131 vd.

576 yılında ölümüne kadar ülkenin batı kanadını idare eden İstemi Yabgu, önce On-ok boylarını itaat altına aldı; Sasanî'lerle ortak hareketi neticesinde de Batı Türkistan ve Kuzey Afganistan'da hüküm süren Akhun Devleti'ni ortadan kaldırdı. İpek yolunun Orta Asya'daki kontrolu tamamen Gök-Türklerin eline geçti. Sasanî'lerle arasının açılması neticesinde Bizans'lılarla temasa geçen İstemi, 567'de İstanbul'a elçi göndermişti. Bu arada Karadeniz'in kuzeyindeki Kırım'a kadar olan bölgeler Gök-Türk hâkimiyetine girdi. İstemi'nin görevini üzerine alan Tardu, 582'ye dek devletin doğudaki merkezine bağlı kalarak idareyi devam ettirdi[9].

Işbara, I. Gök-Türk Devleti'ni sahip olduğu bütün kudretiyle devam ettirmek amacında idi. Ancak, Çinlilerin entrikaları, kuraklık yüzünden ülkede çıkan büyük kıtlık, kagan olamayan hanedan üyelerinin küskünlüğü ve isyanları devleti kısa zamanda zayıflattı. I. Gök-Türk Devleti 582'de doğu ve batı olmak üzere ikiye ayrıldı.

Doğu Gök-Türk Devleti'nde iç mücadeleler durmadı. Zor duruma düşen Işbara, 585'de Çin'deki Sui hanedanının üstünlüğünü kabul etmek zorunda kaldı. Doğu Gök-Türk Devleti bundan sonra Çin'in etkisi altına girmişti. Işbara'nın yerine geçen kardeşi Ch'u-lo-hou (587-588) zamanında da Çin tesiri devam etti. Ancak, Işbara'nın oğlu Tou-lan(588-600), 593 yılından itibaren ülkesi üzerindeki Çin baskısını kaldırmayı başardı. Çin'e karşı büyük taarruza gecti ise de onların entrikaları sonucunda çıkan isyanların birinde öldürüldü. Batı Gök-Türk kaganı Tardu, ortaya çıkan boşluğu iki yıllığına bilge ünvanıyla Doğu Gök-Türk tahtına oturarak doldurmaya çalıştı ise de yine Çin entrika ve hilelerine kurban giderek, T'u-yü-hun'lara sığınmak suretiyle iktidardan uzaklaştı. Daha önce Çin'deki Sui hanedanı hesabına casusluk yapan Ch'i-min, Tou-lan tarafından mağlubiyete uğratılıp Çin'e sığındığında, orada kagan tayin edilmişti. Tardu, 603 yılında sahneden çekilince Çin'deki Sui hanedanı el altında tuttuğu Ch'i-min'i, Doğu Gök-Türk ülkesine yolladı. Devletin merkezi Ötüken'e gitmeyen Ch'i-min, Gobi Çölü'nün doğusunda oturdu. 609 yılındaki ölümüne kadar hüküm süren adı geçen kagan birkaç kere Sui imparatoru Yang'a müracaat ederek Çinlileşmek istediğini

[9] E.Chavannes, Documents sur les Tou-kioue(Turc) Occidentaux, St. Petersburg 1903(Paris 1941), 228, 233-238, 242, 246-252, 266; R.Şeşen, " Eski Araplara Göre Türkler", Türkiyat Mecmuası, XV, 1968, 11, 12; Grousset, aynı eser, 95, 97; L.Ligeti, Bilinmeyen İç Asya (terc. Sadrettin Karatay), Ankara 1986, s. 61-73; M.Grignaschi, "Sabirler, Hazarlar ve Göktürkler", Türk Tarih Kongresi Zabıtları, I, (Ankara 25-29 Eylül, 1971) Ankara 1972, s. 230 vd.; Kafesoğlu, aynı eser, 94-97; Taşağıl, aynı eser, 47-53.

bildirmiş; fakat, onun bu isteği reddedilmişti. Oğlu Shih-pi, babasının aksi karakterli bir kaganlık örneği gösterdi. Devletini her yönüyle toparladığı gibi Çin entrikalarına fırsat tanımadı. Sui İmparatorluğu topraklarına akınlar yaparak milletinin ekonomisini düzeltti. Hatta, 615 yılında Çin imparatorunu Yen-men Kalesi'nde kuşatarak çok ağır bir darbe indirdi. Shih-pi'nin Sui İmparatorluğu üzerindeki ağır baskısı ve imparatorunu kalede kuşatması bu hanedanın Çin'deki hâkimiyetini sarstı. Bunun sonucunda 618'de Sui hanedanı yerini T'ang'lılara bıraktı. Shih-pi Kagan, yeni kurulan hanedan üzerinde de siyasî üstünlüğünü sürdürdü. Kardeşi Ch'u-lo(619-621) da aynı kudretle bu durumu korudu. Ancak, Çinli elçilerin casuslara zehirleterek öldürtmesi sebebiyle saltanatı kısa oldu. Onun da kardeşi İl ünvanıyla kagan oldu. İl Kagan(Çince Hsie-li veya Chie-li) her yıl düzenlediği seferler ile hemen bütün Kuzey Çin'i işgal etmişti. 625 yılında Wei suyu kenarında yaptığı anlaşmadan sonra akınlarına son verdi. Bu arada Soğd asıllı idareciler Gök-Türk kanunlarını değiştirmişler ve sosyal huzursuzluğa sebep olmuşlardı. Diğer taraftan vergilerin artırılması yüzünden devlete bağlı çok sayıda boy isyan ederek üzerlerine gönderilen devletin ordularını yenilgiye uğratmışlardı. Bu karışıklıklara yaz mevsiminde kar yağması sonucu büyük kıtlık da eklenince kontrol tamamen kaybedildi. İl Kagan kendisine son ana kadar bağlı kalan halk ile Çin'in kuzeyindeki Demir Dağı'na ava gitti(630 başı). Bu sırada kendisine kurulan pusuya düştü. Yeğeninin yanına kaçabildi ise de neticede yakalanarak Çin başkenti Ch'ang-an'a götürüldü. Böylece, Doğu Gök-Türk Devleti yıkılmış oluyordu[10].

582 yılında kendisine Çinliler tarafından kurt başlı sancak sunulması üzerine Batı Gök-Türk Devleti'nin bağımsızlığını ilân eden Tardu, 599 yılında Doğu Gök-Türk Devleti'nin iç işlerine karıştığı zamana kadar gayet başarılı bir yönetim gösterdi. Batı ve Doğu Türkistan'da Soğd'lu ahalinin oturduğu şehirlere birer tegin tayin etti. Bunun yanında gönderdiği tudun ünvanlı memurlar ile vergi topluyordu. Türk akınları Kuzey Afganistan'a kadar uzanmıştı. İran'daki Sasanî Devleti düştüğü iç karışıklıklara Tardu'ya müra-

[10] Liu, aynı eser, I, 45-52 vd., 66 vd. 71, 81, 83, 87, 101, 129-133, 359 vd., 449; H.Cordier, Histoire de la Chine, Paris 1922, s. 382; Eberhard, Çin Tarihi, 191-197, 204; S.Jachid, "Trade, Peace and War Relations Between The Nomadic Altaic and the Agricultural Chinese", Pien-cheng, 1, 1970, s. s. 75 vd.; Chan Jen-t'ang, Doğu Göktürkleri, Tai-pei 1968, s. 1 vd.; Lin En-hsien, T'u-chüe Yen-chiu, Tai-pei 1987, s. 14 vd.; T. Hayashi, "The Development of a Nomadic Empire", Bulletin Ancient and Orient Museum, XI, 1990, s. 137 vd.; Kafesoğlu, aynı eser, 99-102; Taşağıl, 54-163; Sinor, aynı eser, 305 vd.

caat etmek suretiyle çare arıyordu. Gök-Türk orduları İran topraklarında üst üste galibiyetler elde ediyordu. Doğu Gök-Türk Devleti'nde Tou-lan'ın öldürülmesi neticesi tahtın boş kalması Tardu'yu doğudaki merkeze yöneltti. Bilge ünvanını aldı ve iki yıl (601-603) her iki Gök-Türk Devleti'ni birlikte idare etti. Çin'deki Sui hanedanı bir taraftan onun ordusunun su içeceği kaynaklara zehir akıtarak asker ve hayvan kaybına yol açarken, diğer taraftan da Töles boylarını ayaklandırma sonucunda gücünü zayıflattı. Mağlubiyete uğrayacağını ve eski kuvvetini toparlayamayacağını anlayan Tardu, Tibet'in kuzeydoğusundaki T'u-yü-hun'lara sığınarak tarih sahnesinden çekildi.

Bundan sonra Batı Gök-Türk Devleti iktidarında onun torunu Ch'u-lo görünmektedir. Fakat, idaresinde başarılı olamayıp 611'de Çin'e sığınan Ch'u-lo'nun yerine She-kui geçti. Yeni kagan Batı Gök-Türk Devleti'ni nisbeten toparladı ise de onun halefi T'ung Yabgu esas zirveye taşımayı başardı. Kuzey Afganistan, Kuzey-doğu İran, Azerbaycan, Kafkaslar, Toharistan, Batı Gök-Türk Devleti'nin hâkimiyetine girmişti. En kuvvetli zamanını yaşayan Doğu Gök-Türk Devleti'nin üzerine yürüdü. Ancak, doğu tarafının kaganı İl çekindiği için savaş olmamıştı. Kendisinden önceki birçok Gök-Türk kaganı gibi T'ung Yabgu'nun hâkimiyeti de boy isyanları yüzünden sarsıldı[11]. Neticede amcası Bagatur tarafından öldürülmesiyle Batı Gök-Türk tamamen iç savaşlar sahne olmaya başladı ki; bu husus aşağıda etraflıca incelenmiştir.

4. Çinlilerin Gök-Türk Ülkesindeki Hâkimiyetlerinin Orhun Abidelerine Aksetmesi

Araştırmamızda ele almaya çalıştığımız devre yani 630-681 arasında Gök-Türklerin bağımsızlıklarını kaybedişleri Gök-Türkçe yazılı kitabelerin en ünlüleri Tonyukuk, Kül Tegin ve Bilge Kagan abidelerinde acı bir şekilde anlatılarak milletin ders alması için dile getirilmiştir. Dile getirilirken kullanılan cümlelerde Gök-Türk devletlerinin yıkılış sebepleri üç önemli noktada toplanmaktadır[12] . Devletin yıkılmasında birinci derecede sorumlu olarak başa-

[11] Batı Gök-Türk Devleti hakkında tafsilatlı bilgi için bkz.Chavannes, aynı eser, s. 22, 50-52 vd, 69-86, 233-252, 256, 263; Ligeti, aynı eser, 87-90; Kafesoğlu, aynı eser, 103-105; Grousset, aynı eser, s. 97 vd., 105; B.Ögel, Göktürk Yazıtlarının Apurımları ve Fu-lin Problemi, Belleten, 33, 1945, s. 70-87; R. Şeşen, aynı makale, 11 vd.; Z.V.Togan, Umumî Türk Tarihine Giriş, İstanbul 1980, s. 72; Liu İ-t'ang, "Sui Shu Hsi T'u-chüe Chüan K'ao-chu", Pien-cheng, 14, 1983, s. 153 vd.; Grignaschi, aynı makale, 238-241; N. Togan, "Hüen-çang'a göre Peygamberin Çağında Orta Asya", İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, IV, 1-2, 1964, s. 21-64; Sinor, aynı eser, s. 308 vd.; Taşağıl, aynı eser, 164-181.

[12] İ.Kafesoğlu, aynı eser, s. 105-106.

rılı kaganlardan sonra tahta geçen diğer kaganlar tutuluyordu. İkinci derecede sorumlu millet idi. Millet devletine karşı vazifelerini yerine getirmemişti. Üçüncü derecede tesir eden sebep Çinlilerin sürekli çevirdiği entrika ve uyguladıkları kurnaz siyaset idi.

Kaganlarının başarısız idarelerine işaret edilirken I.Gök-Türk Devleti'nin muhteşem döneminden bahsedildikten sonra tahta geçen erkek kardeşlerin ağabeyleri gibi akıllı olmadıkları, oğullarının babaları gibi akıllı olmadıkları için kötü kaganların tahta oturduğu vurgulanmıştır. Üstelik bu sırada kumandanlarının da akılsız kimseler olduğu bildirilmiştir[13] .

Milletin devletine karşı vazifelerini yerine getirmediği anlatılırken, beyleri ve milletin itaatkâr değil asî olduğu için devletin zaafa uğradığı açıklanmıştır [14].

Çin entrikaları ve uyguladıkları kurnaz siyasetine gelince onların etkili sözlerle ve ipekli kumaşlarla yabancı kavimleri kendilerine yakınlaştırdığı, daha sonra bunları aldatarak, fesat tohumları saçtığı, küçük kardeşle büyük kardeşi, milletle kaganı birbirine düşürdüğü neticede devletin yıkılışa gittiği vurgulanmıştı [15]. Ayrıca, Türk milletinin kendi kaganını bıraktığı ve Çin'e bağlandığı için Tanrı'nın ona ölüm verdiği belirtilmiştir[16].

Gök-Türk kitabeleri yukarıda bahsettiğimiz bu üç ana sebebi açıklarken aslında Türk milletine Gök-Türk tarihinin bu devresini anlatmak suretiyle nasihat etmekte ve gelecekte aynı hataların tekrar edilmemesini istemektedirler. Bu devrede Türk beylerinin Türk adını bırakıp, Çin ad ve ünvanlarını alarak onlara boyun eğdiklerini, neticede elli yıl T'ang İmparatorluğu'na hizmet ettikleri anlatılmıştır[17] . Türk milletinin aç iken tokluğu, tok iken açlığı düşünmediği dolayısıyla kaganının sözlerini dinlemediği yurdundan ayrılıp, harap ve bitkin düştüğü, kutlu yurt Ötüken'i terk edip su gibi kanının akıttığını, kemiklerinin dağlar gibi yığıldığını devletine karşı hata yaptığı

[13] Kül Tegin Kitabesi, doğu cephesi, 4-6; Bilge Kagan Kitabesi, doğu cephesi, 5, 6 satırlar. Bu abidelerin bazı Türkçe neşirleri hakkında bkz. H.Namık Orkun, Eski Türk Yazıtları, Ankara 1987; T.Tekin, Orhon Yazıtları, Ankara 1988; aynı müel., Tunyukuk Yazıtı, Ankara 1994; M.Ergin, Orhun Abideleri, İstanbul 1980.

[14] Kül Tegin Kitabesi, doğu cephesi, 6; Bilge Kagan Kitabesi, doğu cephesi , 10. satırlar.

[15] Kül Tegin Kitabesi, güney cephesi, 5-7; Bilge Kagan Kitabesi, kuzey cephesi, 4-6 satırlar.

[16] Tonyukuk Kitabesi, 3. satır.

[17] Kül Tegin Kitabesi, doğu cephesi, 6, 7; Bilge Kagan Kitabesi doğu cephesi, 6, 7. satırlar.

açıklandı[18]. Çin milletinin iyi bilge kişiyi yürütmediği, onun tatlı sözüne kapılan çok sayıda Türk insanının öldüğü, hilekar ve kurnaz olduğu için küçük kardeşle büyük kardeşi birbirine düşürüp beylerle millet arasına nifak sokup Türk Devleti'nin yıkılmasına sebep olduğu, üstelik Türk milleti ona bu kadar çok hizmet ettiği halde her zaman onu öldürüp yok etmek maksadını taşıdığı anlatılmıştır[19].

[18] Kül Tegin Kitabesi, güney cephesi, 5-7; Bilge Kagan Kitabesi, kuzey cephesi, 4-6. satırlar.
[19] Kül Tegin Kitabesi, doğu cephesi, 10; Bilge Kagan Kitabesi, doğu cephesi 9. satırlar.

I. DOĞU GÖK-TÜRK DEVLETİ'NİN YIKILMASI

1. İl Kagan'ın Esir Düşmesi ve Ölümü

Doğu Gök-Türk Devleti'nin son hükümdarı İl Kagan'ın idaresi 626 yılından itibaren bozulmaya başlamıştı. Bunun önemli bir sebebi her şeyden önce Çin ile yapılan Wei Nehri Barış Anlaşması[1] neticesi bu ülkeye yapılan akınların durması idi. Diğer taraftan ülkenin doğu kanadını idare eden kaganın yeğeni T'u-li topladığı vergileri artırarak devlete bağlı Töles boyları (Bayırku, Sir Tarduş, P'u-ku vb.) ile Moğol asıllı boyların husumetini kazandı. Hepsi isyan ederek üzerlerine gönderilen Gök-Türk Devleti'nin ordularını mağlup ettiler. Arkasından birer birer Çin'e giderek T'ang İmparatorluğu'yla münasebet kurdular[2]. Boyların isyanlarını bastıramayan T'u-li Kagan ile Yü-ku Şad'ı cezalandıran İl Kagan, bu şekilde onları da kendinden uzaklaştırmış ve Çin'e sığınmalarına sebep olmuştu[3]. Bu karışıklara ilâve olarak 627 yılı yaz mevsiminde büyük kar yağması sonucunda Doğu Gök-Türk ülkesinde büyük kıtlık çıktı, halk açlık içinde bulunuyordu[4]. Bundan başka İl Kagan son zamanlarında Soğd asıllı vezirleri devlet nezdinde önemli görevlere getirmişti. Bunlar Gök-Türk kanunlarını değiştirerek milletin devlete olan bağlılığını sarstılar. Bir anlamda milletin devletten soğumasının en önemli sebebi bu idi[5]. Neticede kuvvetlenen Sir Tarduşlar, Orhun ve Selenga ırmakları havalisinde hâkimiyeti ellerine geçirmişler, hatta Çin imparatoru tarafından bağımsız kagan olarak tanınmışlardı[6].

Ülkesi bu hadiselerle tam bir kargaşa içine sürüklenen İl Kagan kıtlık da çıkınca kendisine bağlı grupları toplayarak Çin'in kuzeyine yakın yerlere yaklaşmaya başladı. Gittiği yerlerde sürek avları düzenleyerek bir az olsun

[1] Bu anlaşma hakkında daha fazla bilgi için bkz. T'ang Ch'i, "Wei Nehri Barış Anlaşması'na Dair Araştırmalar", TD, sayı 33,1980/81 s.215-226 ve de Chan Jen-t'ang, Doğu Gök-Türkleri, Tai-pei, 1967, s.43,44.

[2] CTS 194A, s. 5158; HTS 215A, s.6034; TCTC 193, s.6066; THY 94, s.1689.

[3] TCTC 193, s.6070 .

[4] Cheng Yüan-shou bio. CTS 62, s.2379-2380; HTS 100, s.3937-3938.

[5] Chang Kun-chin bio. CTS 68, s.2506; Bu konuda ayrıca bkz. E.G.Pulleyblank, " A Sogdian Colony İn İnner Mongolia", T'oung-pao, XLI, 1951, s.323; Chang Jen-t'ang, aynı eser, s.56-57.

[6] Bkz. aş. Sir Tarduşlar; THY aynı yer; CTS 194A, aynı yer; HTS 215A aynı yer ; TCTC 193, s.6066. Liu İ-t'ang, "Hsin T'ang Shu T'u-chüe Chüan K'ao-chu", Pien-cheng,12, 1981, s.134 .

milletine yiyecek temin etmeye çalışıyordu. Doğu Gök-Türk ülkesini uzun zamandır yıkmak isteyen T'ang hanedanı imparatoru T'ai-tsung için bu durum, yani İl Kagan'ın kendi topraklarına yaklaşması iyi bir fırsattı. Bunu değerlendirmek maksadıyla generalleri Li Ching ile Li Chi'yi ordularıyla Gök-Türk sınırlarına gönderdi. Bu iki general ordularıyla sürekli hareket halinde idiler. İl Kagan'a saldırmak için fırsat kolluyorlardı. Bu arada gece ileri yürüyüşe geçen Li Ching, Gök-Türklere ait Ting-hsiang şehrini ele geçirmişti[7]. Kendi bulunduğu bölgenin çok yakınına sokulan Çin ordusundan endişelenen İl Kagan, otağını Gobi Çölü'nün güney girişine taşıdı. Bütün bu olaylar 630 yılının başında cereyan ediyordu. Aynı yılın ikinci ayında İl Kagan ağır bir yenilgiye uğradı. Kendisi Kansu'nun kuzeyindeki T'ie-shan(Demir Dağı)'a kaçtı. Artık siyasî otoritesini kaybettiğini ve eski gücüne ulaşmasının imkânsız olduğunu anlamıştı. Bundan dolayı Çin imparatoruna Chih-shih-ssu-li'yi elçi olarak gönderip, T'ang hanedanına bağlanacağını bildirdi. T'ai-tsung hemen dışişlerinden sorumlu vezir T'ang Chien başkanlığında bir heyeti İl Kagan'ın bulunduğu mevkiye gönderdi[8]. Li Ching'e ise ordusuyla İl Kagan'ı karşılama vazifesi verilmişti. Fakat bu general, İl Kagan'ın Çinlileri oyaladığını düşünüyor ve baharda otlar yeşillenip atları beslendikten sonra kuzeye kendi topraklarına kaçacağını zannediyordu. Ona göre çölü geçip dokuz kabileye (Dokuz Oğuzlara)[9] sığınırsa bir daha onu yakalamak imkânsız idi. Bu yüzden süvari kuvvetleriyle ona aniden hücum edip yakalamak istediler. Li Ching'in ordusu önden Li Chi'nin[10] ordusu arkadan harekete geçti. Yin dağlarına yaklaştıklarında bin çadırdan fazla Gök-Türk ailesini yakalayıp yanına aldılar. Bu arada Çinli elçi T'ang Chien ve heyeti İl Kagan'ın yanına ulaşmış, kagan artık kendini rahat hissetmeye başlamıştı. Sisli bir havada öncü Çin kuvvetleri Su Ting-fang idaresinde Gök-Türklerin yedi li(4,03 km.) yakınına sokuldu[11]. Kendini barış elçiliği heyetinin varması dolayısıyla rahat hisseden İl Kagan son anda Çin ordusunun baskına geldiğini fark etti. Derhal günde bin li (yaklaşık 576 km.) koşabilir diye kaynaklarda zikredilen

[7] Li Ching bio.,CTS 67, s. 2479-HTS 93, s. 3814; TCTC 193, s. 6070.

[8] Li Chi bio., CTS 67, s. 2486-HTS 93, s. 3818; T'ang Chien bio., CTS 58. s. 2307-HTS 89, s. 3760.

[9] Dokuz Oğuzlar hakkında daha fazla bilgi için bkz. E.G. Pulleyblank,"Some Remarks On the Toquzoghuz Problem", Uajhb, XXVIII,1-2,1956, s. 35-42; J.Hamilton,"Toquz-oguz et Onuygur", Journal Asiatique, 1962, s. 23-63 ve de M.Mori,"On Chili-fa(Elteber/eltebir) and Chi-chin(İrkin) of the T'ie-le Tribes", Acta Asiatica, 1965, s. 31-59.

[10] Li Chi'nin adı kaynaklarda bazen Li Shih-chi şeklinde yazılmıştır.

[11] T'ang Chien bio. aynı yer.

meşhur atına atlayıp kaçtı. Geride kalan Gök-Türkler Çin ordusu tarafından ağır bir bozguna uğratıldı. Zaten gafil avlanmışlar, tuzağa düşmüşler ve hazırlıksız yakalanmışlardı. On binden fazla Gök-Türk askeri savaş meydanında can vermişti. İl Kagan'ın oğlu T'ie-lo-chih esir olarak yakalandı. Orada bulunan diğer kabile reislerinin hepsi teslim olmuştu. General Li Chi elli binden fazla Gök-Türk esiriyle geri dönerken Yin Dağı'ndan Gobi Çölü'ne kadar uzanan geniş topraklar tamamen T'ang İmparatorluğu'nun hâkimiyetine girdi[12]. Bundan sonra kuzey kabileleri ile ilgili fermanlarda Çin imparatoru T'ai-tsung "Tanrı Kagan "ünvanını kullanmaya başladı. Bu ünvanın kullanılması T'ai-tsung'un Doğu Gök-Türk hükümdarı olarak tanındığını gösteriyordu.

Çin ordusunun baskınından son anda kurtulan İl Kagan yeğeni Işbara'nın yanına sığınmıştı. Onun asıl niyeti Tardu Kagan [13] gibi T'u-yü-hun'lara kaçmak idi. Zaten onun annesi T'u-yü-hun'lardan gelme idi. Fakat, yeğeni Işbara, onu Çin'e götürmek istiyordu. Bunu bir türlü kabullenemeyen İl Kagan bir gece birkaç süvarî ile kaçarak bir vadiye saklanmış, ancak daha sonra yeğeni Işbara tarafından yakalanmıştı. Bundan az sonra İl Kagan'ın bulunduğu yeri basan Çinli kumandan Chang Pao-hsiang, ele geçirdiği İl Kagan'ı kendi ülkesi başkenti Ch'ang-an'a canlı olarak götürdü[14].

Mart ayı içerisinde Ch'ang-an'a varan İl Kagan, imparatorun karşısına çıkarıldı. İmparator T'ai-tsung, İl Kagan'ı yıllardan beri Çin'e yaptığı saldırılardan dolayı azarladı. Ancak Wei Nehri kenarında 626 yılında yapılan anlaşmaya sadık kalıp sonra Çin'e hücum etmediği için idamdan affettiğini açıkladı. Arkasından T'ai-pu binasında (tahta çıkma vesair törenlerin yapıldığı bina) ikâmet etmesi emredildi. İl Kagan çok büyük üzüntü içinde idi. İsteksiz ve durgundu. Ailesi ve diğer beraberindekiler ağıt yakarak ağlıyorlar sürekli yas tutuyorlardı. Bunun üzerine topraklarında geyiğin bol bulunduğu Kuo eyaletine vali tayin edildi ise de kabul etmedi. Aslında imparator onun bu şekilde kendi karakterine uygun yaşayacağını ve üzüntüsünü dağıtacağını

[12] TCTC 193, s. 6073 ; CTS 194A ,s. 6159-5160; HTS 215A,s. 6035-6036; THY, aynı yer.

[13] 603 yılında Batı Gök-Türk kaganı Tardu, Töles boylarının isyanı ve Çin baskıları karşısında dayanamayarak otoritesini kaybetmiş, neticede T'u-yü-hun'lara sığınmıştı, bkz. A.Taşağıl, Gök-Türkler(542-630), s. 103-110.

[14] 603 yılında Batı Gök-Türk kaganı Tardu, Töles boylarının isyanı ve Çin baskıları karşısında dayanamayarak otoritesini kaybetmiş, neticede T'u-yü-hun'lara sığınmıştı, bkz. A.Taşağıl, Gök-Türkler(542-630), s. 103-110.

14-CTS 194A, s. 5159; HTS 215A, s. 6035; TCTC 193, s. 6074; Ayrıca bkz. T. Hayashi, "The Devolopment of Nomadic Empire", BOAM, XI, 1990, s. 144, 145.

düşünmüştü. Bunun üzerine sol muhafızları generalliği ünvanı verilip avlanması için emrine arazi verildi. Buna rağmen İl Kagan'ın üzüntüsü dağılmadı. Bu halde iken 634 yılının ilk ayında öldü. Kendi adamlarına Türk geleneklerine uygun bir şekilde defnettirildi. T'u-yü-hun asıllı onun eski veziri Ulu Toygun(Hu-lu Ta-kuan) onun ölümü üzerine üzüntüsünden boğazını keserek intihar etti ve onunla birlikte gömüldü. İl Kagan'ın annesinin evliliği sırasında Po-chih-shih hatun ile T'u-yü-hun'lardan Gök-Türklere gelmişti. Çin imparatoru Ulu Toygun'un bu hareketine hayran kaldığı için ölümünden sonra ona da Çin ünvanlarından sunuldu[15].

2. T'u-li Kagan'ın Faaliyetleri

Asıl adı kaynaklarda Shen-po-pi şeklinde bildirilen T'u-li, Shih-pi Kagan'ın esas kadınından(birinci hatunundan) doğan oğludur. Dolayısıyla İl Kagan onun amcası idi. Henüz yaşı küçük iken 610 yılında babası tarafından Ni-pu Şad ünvanına kavuşturulmuş devletin doğusundaki orduların idaresine gönderilmişti [16]. 621 yılında İl Kagan tahta çıktığında ülkesinde yeni bir idarî düzenleme yoluna gitti. Buna göre kendisinin küçüğü kardeşini Sir Tarduş Şad'ı tayin ederken, Börü(Pu-li) Şad'ı Moğol Hsi boyuna, T'ung Tegin'i de Hu boyuna(Soğd asıllı)boyuna, Hu Tegin'i ise Hu-hsie boyuna idareci yapmıştı[17]. Bu yeni idarî değişiklik ile T'u-li Kagan ünvanını alan Shen-po-pi, yukarıda adı geçen diğer beylerin amiri olmuş, Çin'e sığıncaya kadar bu ünvanı taşımıştır. Şad unvanını taşıdığı sırada Çin'deki Sui hanedanı(581-617) prenseslerinden Huai-nan ile evlenmişti. Bu evlenme ile ilgili kaynaklarda teferruatlı bilgi bulunmamaktadır. Sui hanedanının evlilik yolu ile Shih-pi Kagan'ın bu gözde oğluyla ileriye yönelik münasebet kurmak teşebbüsleri bulunduğu tahmin edilebilir.

Otağını You-chou'nun kuzeyinde tesis eden T'u-li Kagan, ondan fazla Moğol boyunu idare etmeye başlamıştı. Onun idaresi Moğol boyları tarafından hoş karşılanmıyordu. Bunun sebebi vergileri aşırı derecede artırması idi[18]. Vergilerin ağır oluşu sebebiyle T'u-li'ye baş kaldıran boyların Moğol

[15] TT 197, 1070b; CTS, aynı yer; HTS, aynı yer; Doğu Gök-Türk Devleti'nin yıkılışındaki bazı Çince metinlerin tercümeleri için bkz. Liu, I, s. 146, 147, 194 vd.; Chang Jen-t'ang, 59-62, 103-104; Taşağıl, aynı eser, s. 203-206.

[16] CTS 194A, s. 5160;TT 197, 1070c;WHTK 343 2690a. Bu bilgi HTS'de bulunmamaktadır.

[17] HTS 215A, s. 6038. CTS 194A'da T'u-li dışındaki diğer idarecilerin adı verilmemiştir(bkz. aynı yer).

[18] CTS 194A, aynı yer;TT 197, aynı yer;WHTK 343, aynı yer. HTS 215A'da "vergilerin kanunsuz toplandığı için halkının ona itaat etmediği" kayıtlıdır(s. 6038).

olanları(Hsi,K'u-mo-hsi, Mo-he vb.)[19] Çin ile temas kurarken(627 yılı) Sir Tarduşlar da Doğu Gök-Türk Devleti'ne karşı isyan ettiler. Türk boylarının çoğu adı geçen bu kuvvetli boyun etrafında toplanmaya başladı. T'u-li, Moğol boyları Çin'e bağlanınca kendisine bağlı halkın büyük bir kısmını kaybetmiş oluyordu. Bu durum devletin kaganı amcasının çok büyük tepkisine yol açtı. Onu isyan eden Sir Tarduşları tekrar devlete bağlamakla görevlendirdi. Fakat, T'u-li bu isyanı bastırmakta da başarılı netice alamadı. Ağır bir yenilgiye uğradığı gibi iki bin beş yüz kişilik bir birliğini tamamen kaybetti. Ayrıca, kendisine bağlı halkın da dağılmasına yol açtı. Bunun arkasından T'uli'yi kamçılatan İl Kagan hapse de attı. Aradan uzun zaman geçtikten sonra affederek serbest bıraktı.

Bu hadiseden sonra İl Kagan'ın hükümdar olduğu Doğu Gök-Türk Devleti tam bir karışıklık içine düşmüştü. O, yine T'u li'den asker istemiş, T'u-li göndermeyince üzerine yürümüş ve karşılıklı savaşmışlardı. Doğu Gök-Türk ülkesindeki bu iç savaştan faydalanmayı planlayan T'ang hanedanı imparatoru T'ai-tsung, ülkesinde gözden düşen başarısız T'u-li'ye Çin sarayına gelmeyi teklif etti. 625 yılında önce İl Kagan'ın bir Çin seferi sırasında ondan habersiz T'u-li, daha o zaman veliahd olan imparator T'ai-tsung'la karşılıklı yeminleşip kardeşlik anlaşması yapmıştı. Hatta daha sonra bunu duyan İl Kagan yeğenine bu hareketinden dolayı çok gücenmiş, fakat herhangi bir ceza vermemişti. Bu yakınlığın daha sonraki devamını T'ai-tsung yine menfaatleri uğruna kullanmaya teşebbüs etti. T'u-li de Çin'e gitmek arzusu taşıyordu. Çünkü, kendisini ancak bu şekilde İl Kagan'ın gazabından kurtarabilirdi. 629 yılında T'ang imparatoruna elçi gönderip Çin sarayına gelmek istediğini bildirdi.

T'u-li'nin söz konusu teklifi, T'ai-tsung tarafından müsbet karşılandı. Onun Çin'e gelişi Gök-Türklerin yıkılışı olarak yorumlanmıştı. İmparator etrafındakilere Gök-Türklerin artık yıkılışa doğru gittiklerini, T'u-li'nin kendisini koruyamadığı için Çin'e geldiğini şimdi kuzey yabancılarının (Doğu Gök-Türkleri) hükümdarının ülkesini iyi idare edemediğini, bunun Çin için faydalı olduğunu, fakat, kendisinin hala korktuğunu, yabancıların zayıf olmasının her zaman Çin'in lehine pozisyon yarattığını söyledi. Bu arada Tu Ju-hui isimli devlet adamı Gök-Türklere güvenilmeyeceğini daha önce de Çin'e gelip problem çıkardıklarını şimdi anlaştılar ise gelecekte isyan edebi-

[19] Moğol boylarının listesi ve tanıtılmaları için bkz. W.Eberhard, Çin'in Şimâl Komşuları, Ankara 1942, s. 45-62.

leceklerini belirtti. Onun fikrini uygun bulan imparator, Chou Fan'a T'ai-yüan'de gelişebilecek herhangi bir tehlikeli duruma karşı hazırlanmasını emretti.

T'u-li, Çin başkentine vardığında kendisine fevkalade güzel bir karşılama töreni yapıldı. Derin hürmet gösterildiği gibi en güzel Çin yiyeceklerinden sunuldu. Son bir iki senedir Gök-Türk ülkesinde kıtlık olması sebebiyle sunulan yiyecekler T'u-li ve yanındakiler tarafından memnuniyetle karşılanmış olmalıdır. 630 yılında Sağ muhafızları büyük generalliği ünvanı ile Pei-p'ing bölgesi prensliği tevcih edildi. İdare edeceği bu bölgede yedi yüz haneden meydana gelen bir tımara sahip olacaktı[20]. Onunla birlikte gelen ahali bugün Ho-pei'de Sun-i şehrinde bulunan Shun ve bugünkü Ning-hsia'daki Yin-ch'üan'da bulunan You gibi eyaletlere yerleştirilirken boyların şefleri kuzeye Çin topraklarının dışına gönderildi. Kabile reislerinin herhangi bir isyan teşebbüsünde bulunmaları böylece engellenmiş oluyordu.

İmparator T'ai-tsung, T'u-li'ye adı geçen Çin ünvanlarını vermeden önce ona bir ferman göndererek, onun kendilerinin dostu olduğu, uzak görüşlü bir devlet adamı vasıfları taşıdığını bildirdi. Bu fermanda T'u-li'nin eskiden beri Çin kültürüne hayranlık duyduğu, ülkesi karışınca T'ang hanedanına bağlandığı ve benzeri nitelikleri vurgulanmış; bundan dolayı verilen ünvanlara layık olduğu açıklanmıştır. Daha sonra ona askerî vali anlamına gelen tu-tu ünvanı tevcih edildi. T'ang hanedanının imparatoru daha önceki Sui hanedanı zamanında Ch'i-min'in kagan ilân edilişini hatırlıyor, özellikle eski gücüne kavuşmaması Gök-Türklerin yeniden bağımsızlıklarını kazanmalarının engellenmesinin sağlanması ve Çin'in emniyette olması için T'u-li'ye şu sebebi göstererek açıklıyordu:

Dedesi Ch'i-min perişan olup, Sui hanedanı sarayına sığınmış; bütün asker ve atlarını kaybetmişti. Sui hanedanı ona destek olmuş, eski gücüne kavuşturmuştu. Karşılığında Ch'i- min, Çin'e daima minnettar kalmıştı. Fakat, onun oğlu yani T'u-li'nin babası Shih-pi, Sui hanedanına üstünlük kurmuş ve ona büyük zarar vermişti. Hatta 615 yılında Çin imparatoru Yang'ı Yen-men Kalesi'nde kuşatmıştı. Kısacası, Çin'in düşmanı olmuştu. T'u-li ise fakir ve zayıf bir halde Çin'e gitmişti. Bu yüzden Shih-pi gibi Çin'e zarar vermemesi için kagan olmamalı idi. Bu şekilde Çin'e bağlılığı uzun zaman sürerdi. T'u-li kendisine emir şeklinde ulaştırılan bu haberi başını eğerek dinledi,

[20] TFYK 964, 1b, bu bilgi CTS ile HTS'deki Gök. böl. de yazılmamıştır.

sonra Çin sarayına giderek imparatoru ziyaret etti. 631 yılının sonunda kış mevsiminde Ping eyaletinde bulunduğu sırada yirmi dokuz yaşında iken öldü [21]. Onun ölümü imparatoru üzmüştü; yas ilân etti ve Wen Pen'a onun mezarına kitabe yazmasını emretti. Onun ölmeden önce bulunduğu makamına oğlu Ho-lo-hu tayin edildi[22].

3. Doğu Gök-Türk Devleti Yıkıldıktan Sonra Milletin İçinde Bulunduğu Durum

627'li yıllarda Doğu Gök-Türk ülkesinde yaz mevsiminde kar yağması neticesinde büyük bir kıtlık yaşanmıştı. Bu yılda Töles boyları diye genel ad verilen devlete bağlı bütün diğer Türk boyları [23] isyana kalkışmışlardı. Dolayısıyla tam bir karışıklık içine sürüklenen Doğu Gök-Türk Devleti'nde halk perişan vaziyette idi. Zaten daha önce Soğd asıllı vezirlerin kanunları değiştirmeye çalışmaları yüzünden milletin kaganlığa yani devlete olan güveni sarsılmıştı. Devletin doğusunda yaşayan Moğol asıllı kavimler, T'u-li'nin vergileri artırması yüzünden isyan etmişler, bu hareketlerinde de başarılı olunca Çin'e bağlanmışlardı. Batı Gök-Türk ülkesinde kalan Töles boyları T'ung Yabgu idaresinde idiler. Fakat, onun ölümü ile devletin karışıklığa sürüklenmesi batıdaki boyları da rahatsız etmiş idi.

630 yılının baharında İl Kagan, T'ang hanedanına esir düşünce sonuna kadar ona bağlı kalan halkı başsız kalmıştı. Yukarıda bahsettiğimiz kıtlık esnasında İl Kagan kendine bağlı halk ile Çin'in kuzeyindeki T'ie-shan(Demir Dağı)'a ava çıkmış bu sırada yukarıda bahsettiğimiz gibi Çinlilerin tuzağına düşmüştü.

Başsız kalan halk İl Kagan'ın yakalanmasından sonra üç kütleye ayrıldı. Birinci kütle son iki-üç yıldan beri Ötüken bölgesini ellerinde tutan Sir Tardışlara gitti. Onların himayesine girdi. Sir Tardışların reisi İ-nan 627 yılında Çin ile temasa geçmiş, ona gönderilen sancak ve davul ile bağımsızlığını ilân

[21] Ölüm tarihi sadece CTS 2, s. 41 ve TT 197 1107c'de kayıtlıdır.

[22] T'u-li'nin biyografisi ile ilgili metinler CTS 194A s. 51605162; HTS 215A s. 6038-6039, TT 197, 1070c; WHTK 2690a'da kayıtlıdır. CTS'deki metin TT ile aynıdır. HTS ile CTS farklı bilgileri ihtiva etmekle birlikte adeta birbirlerini tamamlamaktadırlar. Ayrıca bkz. Liu, I, 145-148, 202 ; Chang Jen-t'ang, aynı eser, 59, 69, 70.

[23] Töles boyları Moğolistan'daki Kerulen Nehri'nden Hazar Denizi'ne kadar geniş bir sahada dağınık vaziyette yaşıyorlardı. Daha fazla bilgi için bkz.A.Taşağıl, " Töles Boylarının Coğrafi Dağılımına Bir Bakış", M.S.Ü. Fen-Ed. Fak. Dergisi, 1, 1991, s. 3342.

etmişti. İl Kagan'ın Çin'e esir düşüp, başıboş kalan Gök-Türk halkının bir kısmının kendilerine katılmasıyla Sir Tarduşların gücü ve nüfuzu arttı[24].

İkinci kısım Gök-Türk ahalisi Batı Ülkeleri adı verilen Türkistan şehirlerine doğru gitti. Batı ülkeleri tabiriyle Çin kaynakları Tun-huang'ın batısından başlayarak Batı Türkistan ve kuzeydoğu İran'a kadar uzanan şehir devletçiklerini kasdetmektedir. Bu küçük şehir devletçikleri bazen kendi başlarına bağımsız hüküm sürerlerdi. Ancak, çoğu zaman Orta Asya'da hüküm süren bütün büyük devletlerin vassalı olurlardı. I.Gök-Türk Devleti kurulduktan sonra devletin batı kanadını yönetmeye başlayan İstemi Yabgu, bunların hepsini kendine bağlamıştı. 576'dan sonra onun ölümü üzerine yerine geçen oğlu Tardu, 582 yılından sonra Batı Gök-Türk Devleti'nin bağımsızlığını ilân etti. Tardu, Türkistan şehirlerine bir tegin göndererek onları idare ederken, bir yandan da Gök-Türk halkını şehirlere yerleştiriyordu. Başıboş kalan boyların bir kısmının gelip, bu şehirlere yerleşmesiyle de Türkleşmeleri arttı. Ancak, bu anda Doğu Gök-Türk Devleti'nden kopup gelenlerin, Tanrı dağlarının güney eteklerindeki şehir silsilesi, Hami'den Kaşgar'a Kuca, Aksu, Karaşar ve benzerilerine yerleşmeleri söz konusudur. Batı Gök-Türk beyleri diğer bölgelerde faaliyette bulundukları için bahsettiğimiz bölge daha bağımsız idi.

Üçüncü kütle aşağıda da açıklanacağı gibi Çin'e gitti. Gidenlerin sayısı yüz bin miktarında idi. Çin'in kuzeyindeki yığılma T'ang hanedanı imparatoru T'ai-tsung başta olmak üzere bütün Çinli devlet adamlarını endişeye sevk etti[25].

4. Çin'e Giden Gök-Türk Gruplarının Yerleştirilmeleri Konusunda Uygulanan Politika

Doğu Gök-Türk Devleti'nin yıkılması ile birlikte Çin'in kuzey sınırlarına kalabalık bir Türk nüfusu yayılması olmuştu.Yüz bin kişiden fazla olduğu belirtilen Türk kütlelerinin Çin'de yerleştirilmesi hususu T'ang İmparatorluğu devlet adamları arasında problem çıkmasına yol açtı. Kuzeyin bozkırlarından gelen ve yerleşik olmayan bir kültüre sahip Türklerin Çinlilere göre farklı hayat tarzları vardı. T'ang sarayını en çok endişeye düşüren bu konu

[24] Bkz. aşağıda Sir Tarduş bahsi.

[25] Bu hadise ile ilgili kayıtlar TT 197, 1070c; CTS 194A, s. 5162;HTS 215A, s. 6037;WHTK 343, 2690b'dedir.

idi. Kısa zamanda bir araya gelerek Çin için yeni bir tehlike teşkil edebilirlerdi. Yerli halk uyum sağlamaları çok zordu.

İmparator T'ai-tsung, Çin'e sığınan Gök-Türklere nasıl muamele edilmesi konusunda sarayda devlet adamları arasında büyük bir müzakere açtı. Vezirlerin hepsi yapılan toplantılarda şu fikri beyan ettiler: " Gök-Türkler uzun süre Çin'i üzmüşlerdi. Şimdi Göğün(tanrı)onları cezalandırdığı görülüyor, çaresiz kalıp Çin'e sığındılar. Aslında gönüllü (istekli) olarak gelmediler. Bu yüzden Çin'e gelip bağlanmak isteyişlerini takdir etmeyelim. Onları Sarı Irmağın güneyine alıp, (bugün Ordos'taki) Yen[26] ile Yü[27] arasına yerleştirelim. Bu yerleştirme vilayet ve kasabalara dağıtmak suretiyle yapılsın, dokumacılık işiyle vazifelendirilsinler. Yani dokumacılığı öğrensinler bu şekilde on binlerce Türk kültürünü değiştirerek Çinlileşir. Bu sayede Çin'e hane ilave edilerek sayımız artar; diğer taraftan Gobi Çölü'nün kuzeyi yani Doğu Gök-Türk ülkesi uzun zaman boş kalır ve Çin'e buradan bir saldırı gelmez[28]."

Bu arada imparatorun özel kalem işleri müdür yardımcısı ünvanlı[29] Yen Shih-ku şöyle görüş bildirdi:" Gök-Türkler ve Töles boylarını eskiden beri Çin imparatorları itaat altına alamıyorlardı. Fakat, şimdi Çin'e bağlandıklarına göre majestelerinin onları Sarı Irmağın kuzeyine yerleştirmesinin faydalı olacağını düşünüyorum. Arkasından Gök-Türk kabilelerini idare etmek üzere ayrı ayrı reisler tayin edelim. Bu şekilde Gök-Türk problemi kökünden halledilir[30]".

Merasim ve protokol işleri bakan yardımcısı[31] Li Pai-yao [32] ise farklı görüşte idi: "Gök-Türkler dışarıdan bakıldığında tek bir millet gibi görünüyorlar ise de ayrı ayrı boylardan ibarettirler. Her boy kendi lideri tarafından idare edilmektedir. Bundan dolayı şimdi onların dağınık durumda olmalarından faydalanalım ve boylara göre ayıralım, boyların liderleri yalnız Çin imparatoruna bağlansınlar. Kendi aralarında birlik ve bağlantı kurulmasın. Neticede hepsi bağımsız kalsın. Eğer Gök-Türk hanedanının mensup olduğu A-shih-na ailesini muhafaza etmek isteniyorsa onlara da sadece kendi

[26] Yen, bugünkü Ho-pei'in güneybatısı ile Shan-tung'un kuzeybatısında kalan bölgedir.

[27] Yü, bugünkü Ho-nan'ın bir kısmıdır.

[28] Bu bilgilerin bulunduğu Çince metinler CTS 194A, s. 5162; HTS 215A, s. 6037;TT 197, 1071a; TCTC 193, 6075-6077.

[29] Chung-shu-shih-lang, bkz.Chang Jen-t'ang, s. 84.

[30] Yen Shih-ku bio. CTS 73, s. 2594; HTS 198, s. 5641-5642; TCTC 193, s. 6075.

[31] Li-pu-shih-lang, Chang Jen-t'ang, s. 99.

[32] Li Pai-yao bio. CTS 72 2571-2577; HTS 102 3973-3975; TCTC 193, s. 6075.

boylarını idare etmelerine izin verelim. Bu sayede Gök-Türklere karşı kullandığımız ayır ve idare et siyaseti yerine getirilir, diğer taraftan da Gök-Türk boyları birbirine rakip vaziyette olacaklardır. Bundan dolayı birbirlerine üstünlük sağlayamayacaklardır. Sadece kendilerini savunmakla meşgul olacaklar ve neticede Çin'e karşı koyamayacaklardır. Bunun için Ting-hsiang'da bir askerî garnizon(tu-hu-fu)[33] tesis edilsin. Bu sınırların emniyette tutulması için en iyi yoldur ."

Hsia eyaleti kumandanı Tou Ching değişik bir fikir ileri sürdü:"Gök-Türklerin diğer komşu milletler gibi, hayvan karakterini gösteren davranışları vardır. Kanun ve cezalar onları değiştiremez. Sevgi ve doğruluk onlara bir şey öğretemez, Şimdi Çin'e teslim olmalarına rağmen kendi vatanlarını kolay kolay unutmayacaklardır. Bu sebeple onların Çin'de yerleştirilmeleri bizim için zararlı görünüyor. Çünkü, isyan ettikleri takdirde başkentimiz Ch'ang-an'a baskın yapabilirler. Bu sebepten dolayı onların yıkılışından şöyle faydalanalım; bir taraftan fevkalade lütuf göstermek için Gök-Türk kaganlarına Çin prenslik unvanları verelim ve onları Çinli prenseslerle evlendirelim. Diğer yandan da topraklarını boylarına ayıralım. Böylece, Gök-Türkler her zaman vassalınız olur. Bu şekilde sınır eyaletlerimize gerçek emniyeti sağlayabiliriz. Benim görüşüm ve tavsiyem budur" dedi[34].

İmparatorun özel kalem ve protokol işleri müdürü unvanlı Wen Yen-po, daha önce söylenen tavsiye ve tekliflere karşı çıkıyordu. Ona göre Gök-Türklere daha insancıl davranılmalı ve bu sayede yakınlaşarak, Çin'in menfaatlerine uygun bir biçimde kullanılmalı idiler. Onun fikirleri şöyle idi; Gök-Türklerin Yen ile Yü arasına yerleştirilmeleri onların geleneklerine ve yaşayış tarzlarına uygun değildi. Onları yaşatmak, hayatlarını devam ettirmek için bu yol faydalı değildi. Han hanedanı imparatoru Kuang Wu-ti'yi misâl gösteren Wen Yen-po, m.s. 25-56 yılları arasında adı geçen imparator teslim olan Hunları nasıl yerleştirdi[35] ise Gök-Türklerin de o şekilde bir işleme tabi

[33] Tu-hu veya tou-hu ve onun makamı Tu-hu-fu, Han hanedanı imparatoru Hsüan-ti(mö.73-48) zamanında ilk defa Tun-huang'ın batısındaki yabancı kavimlerin idaresi için kurulmuştur. Türkçe karşılığı askerî vali(tu-hu) ve askerî valilik(tu-hu-fu)tir. T'ang hanedanı Gök-Türk ülkesi ve Orta Asya'yı ele geçirince yeniden bu makamları tesis etmiştir. An-tung, An-hsi, An-nan, Anpei, Ch'an-yü ve Pei-t'ing gibi altı tu-hu-fu'luk kurulmuştur.

[34] Tou Ching bio. CTS 61 s. 2369; HTS 95 s. 3848; TCTC 193, aynı yer. Yıllıkların Gök-Türk bölümlerinde bu bilgi yoktur.

[35] Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. B.Ögel, Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi, II, Ankara 1981, s. 190-199, 200-224.

tutulmaları gerektiğini ileri sürüyordu. Eğer onun dediği gibi yapılırsa Gök-Türkler Çin'in kuzey sınırlarına boyları ve kabileleri dağıtılmadan, gelenekleri değiştirilmeden yerleştirilecekler. Bu şekilde kültürlerini muhafaza edecekler. Aynı zamanda Çin'in kuzey bölgelerine bir saldırı geldiğinde oraları Çin adına koruyacaklardı. Ona göre bütün görüşlerin en iyisi bu idi[36].

Pi-shu-chien(devlet sekreteri) unvanlı Wei Cheng, Gök-Türklerin Çin'e asırlardan beri büyük zarar verdiklerini söyleyerek Wen Yen-po'nun teklifine şiddetle karşı çıktı ve dedi ki:" Gök-Türkler eskiden asırlardan beri Çin'e tecavüz ettiler[37]. Eskiden günümüze kadar asla böyle bir yenilgiye uğramadılar. Bu göğün onları cezalandırması imparatorluğun kutsal savaşçılığı ile oldu. Onun soyu Çin'e taarruz etti. Ahaliyi yağmaladı[38] . Majesteleri hemen onları cezalandırmıyorsa o halde nehrin kuzeyine gönderilsinler eski topraklarında oturtulsunlar. Onlar vahşi insanlardır. Bizim soyumuza benzemezler. Kuvvetlendiklerinde saldırıp yağma yaparlar, zayıf düştüklerinde itaat ederler. Minnettâr değillerdir. Bu onların tabiî yapısıdır. Ch'in ve Han hanedanları zamanında onlara bu şekilde davranıldı ve zarar görüldü. Mağlup edildiklerinde bölge ve vilayetlere yerleştirildiler. Majesteleri nasıl nehrin güneyindeki topraklara yerleştirir. Ayrıca teslim olanların sayısı şimdi yüzbindir. Bir süre sonra yüz katına çıkacaklar, bizim içimizde rahatsızlık çıkaracaklar. Kalbin içindeki hastalık gibi, gelecekte zararlı olacaklar, kesinlikle nehrin güneyine yerleştirilmemeleri lazımdır"[39].

Yukarıdaki metinden anlaşıldığı gibi Wei Cheng, Çin'e teslim olan Gök-Türklerin Çin'de kalmalarını istemiyordu. Gök-Türklerin hızla çoğalacaklarını, kuvvetlendikleri zaman derhal isyan edeceklerini tahmin ediyordu. Onun bu iddiaları ileride doğru çıkacak ve imparator onu dinlemediği için pişman olacaktır[40]. Tartışmalar devam ediyordu. Wen Yen-po, fikirlerine karşı çıkılması üzerine tekrar devreye girdi. Daha önce söylediklerinde ısrar ettiği gibi şu ilavelerde bulundu. Ona göre Göğün oğlu yani T'ang hanedanı imparatoru Çin'in bütün yabancı komşularını itaati altına almıştı. Eğer gök ve yer her şeyi beslerse her tarafta huzur olurdu. Şimdi Gök-Türkler yıkılmıştı. Arta kalanları T'ang İmparatorluğu'nun emri altına girmişti. Göğün ve

[36] Wen Yen-po bio. CTS 61, s. 2361; HTS 91, s. 3782; TCTC 193, s. 6076.

[37] HTS 215A, s. 6037. CTS'de bu kayıt bulunmamaktadır.

[38] CTS 194A, s. 5162; HTS'de mevcut değildir.

[39] CTS aynı yer; HTS aynı yer; Aynı zamanda çok meşhur bir yazar olan Wei Cheng bio. CTS 71 s. 2545-2564; HTS 97 s. 3867-3881; TCTC193, s. 1076.

[40] Wen Yen-po bio CTS aynı yer ; HTS aynı yer.

yerin isteğine göre onlar terk edilmemeli idi. O nehrin güneyinde ikamet ettirilmelerini teklif ediyordu. Değişip dürüst olacaklar, ondan sonra isyan etmeyeceklerdi. Buna rağmen Wei Cheng yine de itirazlarını sürdürdü. Bu sefer Wei hanedanı zamanını örnek gösteriyordu. O zaman Wen Yen-po'nun tavsiyesine uygun metodlar uygulanmış, fakat, neticede hiçbir faydası olmamış, üstelik Çin'e zararı dokunmuştu. Söz sırası Wen Yen-po'ya geçince, o kutsal insanların yani imparatorun yolunun kapalı olmayacağını öğrenmenin milleti olmadığını, bunların Gök-Türklerin arta kalanları olduğunu, perişan durumda Çin'e bağlandıklarını, onların kabul edilip korunmalarını, Çin sınırları içindeki topraklara yerleştirilmelerini, Çin'in töresinin ve geleneklerinin öğretilmesini, halklarını dokumacılığı ve ziraat yapmayı öğrenmelerini, cesur reislerinin seçilerek saraya muhafız yapılmalarını, neticede kesinlikle problem çıkarmayacaklarını ifade etti[41]. Wen Yen-po fikrinin etkili olabilmesi ve tavsiyesinin kabul edilmesi için Gök-Türk boylarının nerelere teker teker yerleştirileceğini açıkladı[42]. İmparator, onun söylediklerinden ikna oldu ve Wen Yen-po'nun teklifleri doğrultusunda Gök-Türklere muamele etmeye başladı.

5. Esir Gök-Türklerin Sarı Irmağın Güneyinde Yerleştirilmeleri

Çin sarayında imparator T'ai-tsung nezaretinde yapılan uzun müzakereler neticesinde Wen Yen-po'nun teklifi uygun bulunmuştu. Onun hazırladığı plana göre sayıları yüz bin olduğu bildirilen teslim olmuş Gök-Türk kütlesi Çin'de yerleştirilmeye başlandı.

Shuo-fang toprakları bu iş için seçildi. Doğu sınırı You-chou[43] oldu. Batıdaki son noktaları ise Ling-chou[44] idi. T'u-li Kagan'ın, Doğu Gök-Türk Devleti yıkılmadan önce idare ettiği topraklar, Shun[45], You[46], Hua[47] ve Ch'ang[48] gibi dört askerî garnizonluğa bölündü. Bu yeni garnizonlarda askerî valilikler kuruldu.

[41] CTS194A aynı yer; HTS 215A aynı yer.

[42] Boyların nerelere teker teker yerleştirileceğinin açıklanması HTS'de yoktur. Ancak, CTS'de bulunmaktadır (bkz. aynı yer). Bu konudaki bazı Çince metinlerin tercümesi için bkz. Liu, I, 149153, 198-202 ; Chang Jen-t'ang, s. 65-68.

[43] You-chou'nun merkezi, günümüzde Ho-pei eyaletinde Cho şehrinde bulunuyordu.

[44] Ling-chou, bugün Ning-hsia'daki Ling-wu şehridir.

[45] Sun-chou, günümüzde Ho-pei eyaletinin Sun-i şehri.

[46] You-chou bugünkü Ning-hsia eyaletinde Yin-ch'uan-shih şehridir.

[47] Hua-chou, Sui-yüan eyaletinin batısında idi.

[48] Ch'ang-chou, Kansu eyaletinde Ch'ing-yang-hsien şehridir.

İl Kagan'ın idare ettiği topraklar önce ikiye ayrıldı. Bu topraklar Çin Seddi'nin kuzeyi ile Gobi Çölü arasındaki geniş sahayı kaplamakta idi. Doğudakine Ting-hsiang askerî valiliği, batıdakine ise Yün-chung askerî valiliği adı verildi. Her iki garnizonluk kendi içinde üç bölgeye bölündü. Dolayısıyla altı askerî garnizonluk daha ortaya çıkmış oluyordu. Bu arada başkent Ch'ang-an'a gelen Gök-Türk kabile reislerinin hepsine Chung-lang(dördüncü derece ikinci sınıf) generalliği ve benzeri ünvanlar sunularak taltif edildiler. İmparator sarayda kendilerine görevler verdi. Çin başkentine bu sıralarda çok sayıda Türk ailesi gitmiş ve orada ikâmet eden Türklerin sayısı on bini bulmuştu. Fakat, söz konusu ailelerin T'ang başkentine gidiş sebepleri Türk kabile reislerinin Çin sarayında vazife almaları idi. Aileleri onların peşlerinden gidip, Ch'ang-an'da [49] yaşamaya başlamışlardı

6. Chie-shih-shuai'ın Gök-Türkleri Bağımsızlığa Kavuşturma Teşebbüsü ve Gök-Türklerin Geri Gönderilmeye Başlanması

639 yılının baharında Gök-Türklerden Çin'e sığınan Türk beylerinden birinin isyana kalkıştığı görülmektedir. T'u-li Kagan'ın kardeşi Chie-shih-shuai 629 yılında ağabeyiyle Çin'e gelmişti. Diğer Gök-Türk ileri gelenlerine Çin ünvanları dağıtılırken Chie-shih-shuai'a da chung-lang generalliği rütbesi verildi. Daha sonra saray muhafızları generalliğine yükseltildi. Çapkın bir karaktere sahip olduğu ve bu yüzden ağabeyi tarafından azarlandığı Çin kaynakları tarafından bildirilmektedir[50].

T'u-li Kagan'la kardeşi Chie-shih-shuai'ın arası bu sebeple açılmış olmalıdır. Çünkü, Chie-shih-shuai da daha sonra T'u-li'yi hainlikle suçlamıştır. Hatta daha da ileri giderek onu imparator T'ai-tsung'a şikayet etmiştir. T'u-li gerçekten Doğu Gök-Türk Devleti'nin Çin'e karşı en kuvvetli olduğu dönemde ağabeyi İl Kagan'a rağmen Çinli veliahd Li Shih-min(sonradan imparator T'ai-tsung) ile anlaşarak devletine ihanet etmişti. Nihayet henüz Gök-Türk Devleti yıkılmadan bir hainlik daha yapmış, gidip T'ang hanedanına teslim olmuştu. Chie-shih-shuai ağabeyinin bu ihanetini görmemiş idi. İmparator T'ai-tsung Chie-shih-shuai'ın [51] ithamlarını dikkate almadığı gibi aksine onu küçümsedi .

[49] TT 197, 1071b; CTS 194A, s.5163; HTS 215A, s.6038; Bu konuda ayrıca bkz. Chan Jen-t'ang, s.69-71; Ö.İzgi, "Çinlilerin, Gök-Türk ve Uygurları Yerleştirme Siyasetleri", I.Millî Türkoloji Kongresi Tebliğleri, İstanbul 1978, s.199-201.

[50] TCTC 195, s.6147; THY 94 , s.1689.

[51] TCTC 195, aynı yer.

Kendi soyundan gelenlerle gizli irtibat kuran Chie-shih-shuai kırktan fazla Gök-Türk kabile şefiyle gizli anlaşma sağlamayı başarmıştı. Yeğeni Ho-lo-hu'yu da kendi tarafına çekti. Ho-lo-hu, T'u-li Kagan'ın oğlu idi ve o da Çinliler tarafından makam ve ünvanlarla taltif edilmişti. Chie-shih-shuai'ın gizli ittifak kurduğu kişilerin daha önce 630 yılında Çin sarayına gelip ünvan ve makamlar alan Gök-Türk kabile reisleri veya onların yakınları olduğu anlaşılmaktadır. Yapılan plana göre olay şöyle gelişecekti. Chin prensi Li Chih, geceleri çıkıp dolaşıyordu. Aniden ileri atılıp onu yakalayacaklardı. Chiou-ch'eng-kung sarayından sabaha karşı çıkacak, o esnada saray kapısı açık olacak ve kapı nöbetçileri çekileceklerdi. Chie-shih-shuai ve arkadaşları bundan faydalanarak saraya girecekler, İmparator T'ai-tsung'un bulunduğu yere gidip, onu esir edeceklerdi. Eğer başarılı olurlarsa Ho-lo-hu lider(kagan) seçilecekti.

O gece Chie-shih-shuai'ın arkadaşları sarayın civarında gizlenip beklemeye başladılar. Fakat, bu sırada büyük bir fırtına patlak verdi. Prens Li Chih saraydan çıkmadı. Chie-shih-shuai planlarının anlaşılacağını zannederek, saraya hücum edip T'ai-tsung'u kaçırmak kararını verdi. Saray muhafızlarıyla çarpışa çarpışa dört savunma hattını yardılar. Orta askerî barakalara dahi ulaşıp saldırdılar. Muhafızlar tam dağılmış iken"Her yerde hücum eden (Ch'e-tsung) general " ünvanlı Sun Wu-k'ai saraya yardıma geldi. Chie-shih-shuai ve arkadaşları neticede sarayın ahırından at çalıp kaçmaya başladılar. Wei Irmağını geçip, eski topraklarına ulaşmak istiyorlardı. Sınırdaki devriyeler tarafından öldürüldüler. Sadece Ho-lo-hu idam edilmedi. Affedilip Çin'in içlerindeki Ling-wai'a sürüldü[52].

Bu ayaklanma hareketi kısa sürede bastırılmış olmasına rağmen T'ang hanedanının başta imparator T'ai-tsung olmak üzere bütün idarecilerini korkuttu. Bütün vezirler imparatora Gök-Türklerin Çin'de ikametlerinin kendi ülke çıkarları açısından mümkün olmadığını belirttiler. Dokuz yıldan beri kuzey Çin ve başkent Ch'ang-an'da ikâmet eden Gök-Türklerin her an T'ang İmparatorluğu için tehlike teşkil ettiği hissediliyordu. Arkasından hemen Gök-Türklerin Çin'den çıkarılabilmesi için hazırlıklara başlandı.

[52] HTS 215A, s.6039 ve de TCTC 195 aynı yer; THY 94, 1690; TT aynı yer; WHTK 2690b; Liu, I, 151 vd., 203 vd.; Chang Jen-t'ang, s.106108; Liu İ-t'ang, aynı makale, s.149.

7. Ssu-mo'nun Çinliler Tarafından Kagan Yapılması ve İdaresinin Başarısızlığa Uğraması

Yukarıda bahsettiğimiz gibi Chie-shih-shuai'ın bağımsızlık için teşebbüste bulunması, Çin'in kuzey bölgelerine Sarı Irmağın güneyine yerleştirilen Gök-Türk boylarının geleceği konusunda yeni planların uygulanmasına sebep olmuştu. Her şeyden önce sayısı yüz bini geçen Gök-Türklerin Çin'den uzaklaştırılması gerekiyordu. Çinli vezirlerin çoğu 630 yılında Doğu Gök-Türk Devleti yıkılıp, halkının bir kısmı T'ang İmparatorluğu'na ilk sığındığında onların yerleştirilmesi konusunda müzakereler yapılırken Sarı Irmağın güneyine Çin'in içlerine kabul edilmelerine şiddetle karşı çıkmıştı. İmparator T'ai-tsung, büyük çoğunluğun görüşleri aksine Çin sınırlarının içine alınmalarını müsbet karşılamış ve kuzey eyaletlerine yerleştirmişti.

Şimdi geri gönderilmeleri gerekiyordu. Ancak, yine T'ang İmparatorluğu'nun kontrolü altında yaşamalılardı. Bunun için Çinliliğe çok yakın, fakat, Gök-Türk hanedan ailesinden gelen biri seçildi. Onun adı Ssu-mo idi. Ssu-mo, Doğu Gök-Türk Ch'i-min Kagan'ın torunu oluyordu. Babasının ismi Tuo-lio idi. Çok küçük yaşta isim yapan Ssu-mo, zeki oluşu, ön sezilerinin doğruluğu sebebiyle amcaları Shih-pi (609-619) ve Ch'u-lo (619-621) kaganlar tarafından takdir edilip, sevildi. Ancak asıl şöhretini dedesi Ch'i-min, Tou-lan Kagan'a isyan edip, ona yenilerek Çin'e sığındığında yaptı(599). Ch'i-min, Çin'e sığınınca (o zaman Sui hanedanı) boyları Ssu-mo'yu onun soyundan geldiği için kagan seçmişlerdi. 603 yılında o zamanki Sui hanedanı desteğiyle Ch'i-min, Doğu Gök-Türk ülkesine dönünce Ssu-mo yerini ona bıraktı[53]. Bundan sonra tegin ünvanını taşımaya başladı. Ssu-mo'nun vücud yapısı Gök-Türklerden çok Soğdlulara benziyordu. Bundan dolayı Shih-pi ve Ch'u-lo kaganlar onun Gök-Türklerin mensup olduğu A-shih-na ailesinden geldiğine inanmadılar[54]. Daha doğrusu şüphelendiler ve onu hiçbir zaman şadlığa yükseltmediler. Sadece, Chia-pi Tegin unvanıyla kaldı, terfi edemedi. Eğer şad olabilseydi askerlere kumanda edebilme gücüne erişecekti. Diğer taraftan Çin'de yeni tesis edilen T'ang hanedanı ile 618 yılında şahsî temas kurdu ve defalarca elçi gönderdi. T'ang hanedanı kurucusu Kao-tsu onun bu hareketlerinden memnun kalıyordu. Bundan dolayı ona Ho-shun bölge

[53] Ssu-mo'nun zeki, ön sezilerinin kuvvetli olması ve Ch'i-min Çin'e sığınınca kagan olması sadece HTS 215A s.6139'da kayıtlıdır.

[54] Bu konuda ayrıca bkz. Pulleyblank, aynı makale, s.326.

prensliği ünvanını verdi. Ssu-mo'nun yani Chia-pi Tegin'in Çin ile yakınlaşmasında hiç şüphesiz şad olamayışının etkisi vardı.

630 yılında il Kagan mağlup olup Çin'e esir düştüğü sıralarda Doğu Gök-Türk ülkesinde sadece Ssu-mo kalmıştı. Bütün Gök-Türk beyleri ve yukarıda bahsettiğimiz boylar kendiliklerinden teslim olmuştu. Neticede o da Çin'e geldi. İmparator T'ai-tsung, onun daha önce gösterdiği yakınlıktan dolayı kendisine sol muhafızları generalliği ve Hua-chou askerî valiliği unvanlarını sundu. Daha sonra Ho-nan'da yerleştirilen eski İl Kagan'dan kalma Gök-Türklerin idaresini ona verdi. Arkasından Huai-hua bölgesi(chün) prensliği gibi daha yüksek bir makama getirildi[55].

639 yılına kadar söz konusu görevde kalan Ssu-mo'dan Çinliler, bu tarihte farklı bir şekilde yararlanmak istediler. Çin'in içlerindeki Gök-Türkler kuzeye çıkarılacak ve onları idare edecekti. Önce İ-mi-ni-shu-sse-li-pi Kagan ünvanı verildi. Bu ünvanla Gök-Türkleri idare edecekti. Fakat, Çinliler, onu kendilerine yakınlaştırmak için iktidarda bulunan T'ang hanedanının mensup olduğu aile soyadı "Li"yi de tevcih ettiler. Böylece, T'ang hanedanından sayılacak ve onun imparatoru adına hüküm sürecekti. Eğer plan tutarsa Doğu Gök-Türk ülkesi uzun müddet Çinlilerin kontrolünde olacaktı.

Ssu-mo, imparatorun emriyle tam kuzeye gidecek iken Sir Tarduşlardan çekindiğini bu yüzden Çin sınırlarından çıkmaya cesaret edemediğini belirtti. Bunun üzerine Kuo Ssu-pen özel elçi sıfatıyla Sir Tarduşlara gönderildi. İmparator yolladığı mektubunda Çin'in ülkeleri yıkmak gibi niyeti olmadığını, İl Kagan'ın aç gözlü olduğu için yakalandığını, aslında onun topraklarını ve insanlarını istemediğini, daha önce teslim olanların Sarı Irmağın güneyine bol otlu ve güzel pınarlı yerlere sürülerinin faydalanması için yerleştirildiğini söylüyordu. Arkasından ilave ederek artık Gök-Türklerin sayılarının arttığını ve yaşadıkları topraklara sığmadıklarını dolayısıyla Ssu-mo'nun kagan olarak eski topraklarına döndüğünü belirtiyordu. Daha sonra Tarduşların Gök-Türklerden önce Çin'e bağlandıklarına işaret ediyor ve bundan dolayı Gobi Çölü'nün kuzeyinin idaresinin Sir Tarduşlar'da kalması gerektiğini, güneyinde ise Ssu-mo idaresinde Gök-Türklerin hakim olmasını

[55] Bu bilgilerin bulunduğu metinler HTS 215A, s.6039, CTS 194A, 5164; TT 197, 1071c; CTS 3, s.50;WHTK 2690c'dedir.

istediğini vurguladı. Her iki tarafın birbirini korumasını aksi takdirde kendisinin askerleriyle onları cezalandıracağını ifade etti[56].

Neticede Ssu-mo harekete geçmeden önce onun şerefine imparator tarafından bir eğlence tertip edildi. Bu esnada imparator, Ssu-mo'yu önüne alıp dedi ki:" Bitki(ot) ve ağaç yetiştirildiğinde, onun büyüklüğünü görünce mutlu olunur. Ben de senin boyunun insanlarını besledim, atlarını koyunlarını da azaltmadım. Senin annenin babanın mezarları nehrin kuzeyinde, şimdi eski merkezine gidiyorsun, rahat olman için eğlence tertip ettim". Bunun üzerine Ssu-mo ağlayarak imparatora uzun yaşamasını diledi ve ayrıca dedi ki:" Yıkılıp mahvolduğumuz sırada imparator kemikleri canlandırıp eski haline getirdi. Oğul oğul , torun torun nesil nesil T'ang'ın hizmetinde olacağız. Derin hürmet ve ahlakla karşılık vereceğiz[57]".

Böylece, Chao bölgesi prensi Hsiao Kung ile Hung-lu-ch'ing ünvanlı Liu Shan, hemen kuzeye giderek Ssu-mo ve boyunun tören ve toplantılar yapması için bir platform(salon) inşa etmek üzere gönderildiler. Kısa sürede bu platformun inşaatı tamamlandı[58]. Ssu-mo'nun kendisine davul ile sancak sunularak ikâmet edecekti. Gök-Türk halkı ve onlarla beraber yaşayan Soğdlular eski bölgelerine yerleşeceklerdi. İmparator T'ai-tsung kendi ilân ettiği bu Gök-Türk Devleti'ne Büyük Hun İmparatorluğu'nda olduğu gibi teşkilatlanma ilâve etti. Gök-Türk hanedanından gelip, Çin'e sığınmış ve onlar tarafından mükafatlandırılmış beylerden A-shih-na Chung Sol Hsien-wang(bilge prens), A-shih-na Ni-shu ise Sağ Hsien-wang(bilge prens) tayin edildiler[59]. Hep beraber söz konusu bu vassal devleti idareye başlayacaktılar.

Doğu Gök-Türk Devleti'nin yıkılmaya yüz tutmasıyla güçlenen ve Ötüken'de hâkimiyeti ele geçiren Sir Tarduş'lar Ssu-mo'nun idaresinde Gök-Türklerin kuzeye gelmelerinden rahatsız olmuşlardı. Aslında henüz kendilerinin bulunduğu Gobi Çölü'nün kuzeyine geçmemişlerdi. Ama gelecekte geçebilirlerdi. Bu da Sir Tarduş hâkimiyetini kökünden sarsardı. Neticede hayvan sürülerini ve süvarilerini topladılar. Her an savaşacakmış gibi beklemeye

[56] Bu konuşmaların metni sadece HTS 215A, s.6040'da kayıtlıdır.

[57] CTS 194A, aynı yer; HTS 215A, aynı yer.

[58] Bu yerin günümüzde Hohhot ve Horinger olduğu konusunda bkz. T.Hayashi "The Development of a Nomadic Empire", BAOM, XI, 1990, s.147.

[59] Büyük Hun İmparatorluğu dönemini andıran bu teşkilatlandırma hakkında daha fazla bilgi için bkz. M.Mori, "Kuzey Asyadaki Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilatı", İ.Ü. Tarih Enstitüsü Dergisi, 9, 1978, s.209-226 .

başladılar. Çinliler bunu duymuş ve endişe etmiş olmalılar ki; hemen adam gönderip "Boş yere kendi aralarında savaşanlar imparatorluk tarafından cezalandırılacaklardır" diye Sir Tarduşları tehdit ettiler. Aslında bu cümleden T'ang imparatoru T'ai-tsung'un Gök-Türkler ile Sir Tarduşlar arasında fark gözetmediğini anlayabiliriz. T'ai-tsung ve diğer Çinli devlet adamlarının tek isteği artık ülkeleri için tehlike oluşturmaya başlayan Gök-Türklerin sınırlarını terk etmeleri idi. Sir Tarduşlar, çok kuvvetli olan T'ang İmparatorluğu'nu karşılarına almak istemiyorlardı. Bununla birlikte Çin imparatoruna elçi göndererek Gök-Türkleri şikayet ettiler. Şikayetlerinde Gök-Türklerin güvenilmez olduklarından bahisle yıkılmadan önce Çinli insanları keten gibi ezdiklerini, daha sonra T'ai-tsung'un onların ülkesini yıktığını, teslim olan boylarının köle olarak Çin'e hizmet ettiğini, yine imparatorun oğlu gibi beslediği Chie-shih-shuai'ın isyan ettiğini, dolayısıyla imparatorun onlara asla güvenmemesini, çünkü sonradan isyan edeceklerini söyledikten sonra imparatora Gök-Türkleri cezalandırması için teklifte bulundular. Bu arada Çinliler tarafından 640 yılının dördüncü ayında Gök-Türkleri korumak için Ning-shuo büyük memurluğu tesis edildi[60].

641 yılında Ssu-mo'nun idaresinde yüz binden fazla insan ve kırk binden fazla asker doksan bin baş attan müteşekkil Gök-Türk kafilesi Sarı Irmağı geçti. Merkezileri Ting-hsiang Kalesi idi. Toprakları kuzeyde Pai-tao'yla sınırlanırken güneyde Sarı Irmak(Ta-ho)'la çevrilmişti. Sürüleri bu geniş sahada yayılıyordu. Kendi aralarında oranın otlaklarından faydalanmak için mücadele ediyorlardı. Bu arada Ssu-mo, Çin sarayına elçi göndererek yaptıklarından dolayı minnettar olduğunu bildirdi. Ayrıca, Çin'in kuzey kapısını onlar adına koruyacaklarını vurguladıktan sonra, Sir Tarduşlardan bir tehlike geldiği takdirde Çin Seddi'ne sığınmak için izin istedi. İmparator da herhangi bir tehlikeye düştüklerinde kendilerini korumaları için oraya gelmelerine razı oldu[61].

Ssu-mo, bu şekilde halkını üç yıl yönetmeye çalıştı ise de başarılı olamadığı için kendisine karşı sık sık isyanlar çıktı. 641 yılında imparator doğudaki kutsal dağa törene gidince, Sir Tarduş kagan'ı " Çin imparatoru T'ai-shan'a gitti. Bütün diğer ülkelerin askerleri orada sınırlar boşaldı. Ssu-mo ele geçirilebilir" dedi. Tardu Şad'ı iki yüz bin askerle çölün güneyine gönderdi. Ssu-

[60] CTS 3, s.51; Chang Jen-t'ang, hatalı olarak bu vesikanın yıllıklarda olmadığını söylemektedir(s.132, n.433).

[61] Bu bilgi HTS 215A, s.6040'da vardır. CTS 194A 'da bulunmamaktadır.

mo'yu ağır bir bozguna uğrattı. Mağlup Ssu-mo, Shuo-chou'ya sığındı ve durumu T'ang imparatoruna bildirdi[62]. Arkasından kontrolünü iyice kaybedince Çin sarayına sığınmak zorunda kaldı. Kendisi az sayıda süvarisiyle gelmişti. 643 yılında vukubulan bu hadiseler neticesinde Ssu-mo'ya yeni bir Çin unvanı "Sağ muhafızları generalliği" verildi. Onunla birlikte gelenler ise Sheng ve Hsia eyaletlerinin arasında ikâmet ettirilmişlerdi. Bundan sonra Çin- ordusunda vazife almaya başlayan Ssu-mo, Kore'nin kuzeybatısındaki Liao-tung ile savaşa gönderildi. Onlarla savaşırken bir ok ile yaralandı. İmparator ona büyük ihtimam gösterdi[63]. Hatta kanını yalayıp akraba oldu . Buna rağmen fazla yaşamadı, başkente getirildikten sonra öldü. İmparatorların gömüldüğü Chao-ling'de mezarı yapılıp defnedildi. Pai-tao-shan'da heykeli de yapılmıştı. Hua-chou'ya ise yazıtı dikilmişti[64]. Ölümünden sonra onun adına yapılanlar Çin hanedanlarının Çinlileşen Türk beylerine verdikleri önemi göstermektedir.

Neticede T'ang sarayı kendilerine sığınarak tehlike oluşturan Gök-Türklerin çoğunluğunu kendi sınırları dışına çıkarmıştı. Fakat, onların tayin ettiği kagan Ssu-mo idaresinde başarılı olamamış geriye gelmişti.

[62] HTS 221, Sir Tarduş böl.s.6135, 6136.

[63] Kanının yalanması hadisesi sadece CTS 194A, s.5165'te ve de TCTC 197, s.6621'de bulunmaktadır.

[64] CTS 194A, s.5165; HTS 215A, s.6040; TT 197 1071c, WHTK 2690c. Liu, I, s.152 vd., 203 vd.; Chang Jen-t'ang, aynı eser, s.108115; Liu İ-t'ang, "T'u-chüe K'o-han Shih-hsi-k'ao", Pien cheng, 7, 1976, s.46.

II- DİĞER TÜRK BOYLARININ ÖN PLANA ÇIKMASI VE CH'E-Pİ'NİN BAĞIMSIZLIK HAREKETİ

1. Sir Tarduşların Askerî ve Siyasî Gücü (627-647)

Töles boylarının 603'ten 647'ye kadar en kuvvetlisi olarak görünen Sir Tarduşlar, kaynakların bildirdiğine göre Sir ve Tarduş kabilelerinin birleşmesi ile meydana gelmişlerdi. Bilhassa Sir(hsie) kabilesi Tarduş(Yen-t'o) kabilesini mağlup edip, onun halkına sahip olmuştu. Bundan sonra Sir Tarduş(Hsie-yen-t'o) adıyla anılmaya başladılar. Soyadları ise İ-li-hsi(belki ilci) idi. Kaynaklarda bu boyun geleneklerinin Gök-Türklerle aynı olduğu bildirilmiştir.

552 yılından önce Gök-Türk Devleti'nin kurucusu Bumın, Töles boylarını mağlup etmiş ve hepsini kendine bağlayarak kuvvetini artırmış, neticede bu hadise ona bağımsızlığını elde etme yolunda büyük aşama kazandırmıştı[65]. Söz konusu Töles boylarının içinde açıkça zikredilmemiş olmalarına rağmen(zaten hiçbir boyun adından bahsedilmemiş) Sir Tarduşların da bulunduğu kabul edilmelidir. 603 yılında Batı Gök-Türk kaganı Tardu, mağlup olup T'u-yü-hun'lara sığındığında Töles boyları, Batı Gök-Türk idaresinden ayrılarak dağıldılar ise de onun yerini alan Ch'u-lo, bütün Töles boylarına yeniden saldırmış, hatta yüksek vergilerle onların mallarının çoğunu ellerinden almıştı[66]. Arkasından boyların ileri gelen reislerinden birkaç yüzünü toplayıp idam ettirdi. Bunun üzerine Ch'u-lo'ya karşı isyan etmeye başlayan Töles boyları iki boy etrafında toplanmaya başladılar.

Bu iki boyun biri Ch'i-pi, diğeri ise Sir Tarduşlar idi. Ch'i-pi boyu bugünkü Karaşar'ın kuzeyinde Tanrı dağlarının eteklerinde P'u-lo-chih, İ-shih, Su-po, Na-ho, Wu-hu, Ho-ku, Ye-shih, Yü-ni-hu gibi boylarla birlikte oturuyordu. Ch'i-pi'lerin etrafında toplanan diğer boylar onların erkini Ko-leng'ı,

[65] CS 50, s.908; SS 1879-1880;PS 99, s.3303; Liu, I, s.127-128; Taşağıl, Gök-Türkler, s.17-18. Töles boylarının atalarının Büyük Hun İmparatorluğu ve Tabgaç Devleti devirlerindeki durumları için bkz. B.Ögel, "İlk Töles Boyları", Belleten, XII, 1948, s.795-833; Gök-Türk Devleti'nin 552-627 yılları arasındaki devresinde coğrafi dağılımları için bkz. A.Taşağıl, "552-627 yılları arasında Töles boylarının coğrafi dağılımına bir bakış", M.S.Ü. Fen-Edeb. Fak. Dergisi, 1, 1991, s. 33-42.

[66] not 65 ve de SS 84, s.1876-1877; PS 99, s.3300.

İ-wu-chen Baga Kagan ilân etmişlerdi. Bunlar Tanrı dağlarının doğu ucundaki T'an-han, İslâm kaynaklarındaki adıyla Tafgan Dağı'nda oturarak hüküm sürmeye başladılar[67]. Sir Tarduşlar ise reisleri İ-hsi-po(Işbara?)'ya Ye-hsi Kagan ünvanını verdiler[68]. Töles boylarına ağır darbeler indiren Ch'u-lo, 611'den sonra Çin'deki Sui hanedanı hizmetine girince, Batı Gök-Türk ülkesinde hâkimiyeti ele geçiren She-kui Kagan kuvvetlendiği zaman iki boy da ona itaat etti. Bu esnada doğuda bulunan Uygur, Bayırku, Ediz(A-tie), T'ung-lo(Tongra), P'u-ku(Bugut) gibi boylar doğuda Ötüken'de oturan Doğu Gök-Türk kaganı Shih-pi'nin idaresine girmişlerdi[69]. She-kui'den sonra(619) Sir Tarduşların batıdaki Yabgu Kagan'a(T'ung Yabgu) bağlandıkları anlaşılmaktadır[70].

628 yılında T'ung Yabgu idaresindeki sonra Batı Gök-Türk ülkesi karışmıştı. Bu kargaşalık içinde kalmak istemeyen İ-shih-po'nun torunu İ-nan yetmiş bin çadırlık ahalisi ile doğudaki İl Kagan'a bağlılığını bildirdi[71]. Bu şekilde Doğu Gök-Türk ülkesine gelmiş oluyordu. Fakat, çok geçmeden Doğu Gök-Türk ülkesi de karışıklığa sürüklendi. Meydana çıkan fırsattan faydalanan İ-nan, İl Kagan'a baş kaldırdı ve üzerine gönderilen Gök-Türk ordularını yendi. Onun galibiyetinden sonra çok sayıda boy ve kabile gelip, Sir Tarduşlara itaatini bildirirken Ötüken bölgesinin kontrolü de tamamen Sir Tarduşların eline geçti. Bütün boylar Sir Tarduş reisi İ-nan'a kendini kagan ilân etmesi için ısrar ediyordu. Ancak, o henüz kendini kagan olarak görmüyordu. Doğu Gök-Türk Devleti'nin büyük zaafa uğramasını fırsat bilen T'ang hanedanının imparatoru T'ai-tsung, İ-nan'la yakınlaşmak istedi. Onunla kuracağı ittifak sayesinde İl Kagan ve Doğu Gök-Türklerini kuzeyden de vurabilirdi. Bu maksadını gerçekleştirmek için general Ch'iao Shih-wang'ı gizli yoldan davul ve sancakla Sir Tarduş reisine gönderdi. Onu Chen-chu(Yincü?) Bilge Kagan olarak tanındığını bildirdi. Bunu kabul eden yani kagan olduğunu ilân eden İ-nan, karşılığında Çin'e elçi gönderip kendi ülke mallarından sunmuş ve teşekkür etmişti. Merkezi Ötüken dağında bulunuyordu. Çin'in başkenti Ch'ang-an'dan kuzeybatıya altı bin li mesafede olduğu belirtilen Ötüken merkezleri idi; diğer taraftan, doğularında Moğol asıllı

[67] bkz. not 65 ve de CTS 199B, s.5343-5344.

[68] bkz. not 65, 66, 67.

[69] HTS 217B, s.6134.

[70] HTS aynı yer.

[71] B.Ögel, Uygur Devleti'nin..., Belleten, 75, 1955, s.336. Fakat, Ögel, bu konuyla ilgili HTS'deki bilgilere müracaat etmemiştir.

kabile Mo-ho'lara kadar uzanan sınırları batıda Batı Gök-Türk ülkesine yani Tanrı dağlarının kuzeyine kadar ulaşıyordu. Güneylerinde Gobi Çölü Çin ile aralarında hudut iken Kerulen Nehri kuzeylerini çevrelemişti[72]. Bu arada kardeşi T'ung Tegin, Çin sarayına geldi. Gök-Türklerden Çin'e gelen elçilerin çoğu tegin ünvanını taşıyorlardı. Sir Tarduşlar da artık kendilerini bağımsız bir devlet olarak gördüklerinden hanedanlarından bir tegini göndermişlerdi. İmparator, T'ung Tegin'e bir Çin kırbacı(süslü) ve keskin bıçak sundu. Ayrıca, eğer gelecekte Sir Tarduşlar Çin'e saldırırlarsa onları kırbaçla cezalandıracağını söyledi. İ-nan, Çin imparatorunun dediklerini kabul ederek siyasi alanda onların üstünlüğünü tanımış oluyordu. Az sonra İl Kagan, Çin'e mağlup olup Doğu Gök-Türk Devleti tamamen ortadan kalkınca İ-nan boyunu yavaş yavaş doğuya kaydırıp Tola Irmağı'nın güneyindeki Tu-wei-chien Dağı'na (Togu Balık)[73] ulaştı. Tola Irmağı'nın yanına merkezini kurdu. Ondan sonra Çin başkentine mesafeleri üç bin li'ye inmişti. Şimdiki mevkileri daha iyi şartlara sahip idi. Baykal Gölü'ne ulaşmışlar, daha doğudaki Shih-wei kabilesine kadar otoritelerini genişletmişlerdi. Yani Gobi Çölü'nün güneyi hariç hemen Doğu Gök-Türk Devleti'nin kapladığı sahayı kontrollerine almışlardı. Ordularındaki yetişmiş asker sayısı iki yüz bine ulaşmıştı. İki oğlu Tardu ve T'u-li-shih, kuzey ve güney boyu olmak üzere iki kısımda devleti yönetmeye başladılar. Merkezde İ-nan oturuyordu. 633 yılının başında Çin sarayına elçi yolladılar[74].

Bundan sonra aradan geçen yedi yıl içinde Çin sarayına sekiz defa elçi gönderdiler. İmparator T'ai-tsung, onların kuvvetlenip büyümelerini endişe içinde izliyordu. Bir gün Çin'e hücum edeceklerini düşünüyor ve yıkılmalarını arzu ediyordu. Hatta onları parçalamak istemiş, bu yüzden iki oğlunu da küçük kagan olarak tanıdığını ilân etmişti.

Sir Tarduşların asıl korkusu Gök-Türklerin yeniden kuvvetlenmesi idi. Çünkü, onlar Çin'den geri gelirlerse kendilerine bağlı boyların çoğu ayrılıp, Gök-Türkler etrafında toplanabilirlerdi. 641 yılında Ssu-mo Kagan idaresinde Çin sınırları içindeki Gök-Türkler kuzeye gönderilince önce ses çıkarmamışlar, sadece askerlerini hazırlayarak Gobi Çölü'nün kuzeyinde bek-

[72] CTS 199B, s.5344; HTS 217B, s.6135. Ayrıca bkz. B.Ögel, Uygur Devleti'nin Teşekkülü ve Yükseliş Devri, s.337.

[73] Tu-wei-chien dağındaki merkezin Togu Balık şehri olduğu konusunda bkz. B.Ögel, Uygurların menşe efsanesi, DTCF, VI, 1-2, 1948, s.19 ; ünvan açıklamaları için bkz. M.Mori, aynı makale, s. 32-40.

[74] CTS 3, s.43.

lemişlerdi. Zaten Çin'deki T'ang hanedanı imparatoru da Ssu-mo Kagan ve beraberindekilerin Gobi Çölü'nün güneyine yerleşmelerini istiyordu. Kısacası Çinlilerin planına göre Gök- Türkler ve Sir Tarduşlar birlikte komşu olarak yaşayacaklardı.

Çin imparatoru T'ai-tsung, doğudaki T'ai Dağı'na ziyarete gidecek idi. Bunu fırsat bilen Bilge Kagan, bütün Çin askerlerinin oraya imparatorla beraber gittiğini, sınırlarının boşaldığını, hatta Çin'e vassal olan kavimlerin askerlerinin dahi adı geçen dağa gittiğini dolayısıyla Ssu-mo'nun kolayca yakalanabileceğini maiyetindekilere söyleyerek harekete geçti. Önce oğlu Tardu Şad'ı iki yüz bin askerle çölün güneyini kesmesi için gönderdi. O da Pai-tao-ch'uan'da kamp kurdu ve arkasından bir askere dört at vermek suretiyle aniden Ssu-mo'ya hücum etti. Ssu-mo, Tardu Şad karşısında hiçbirşey yapamayacağını biliyordu, derhal geri çekilerek Shuo-chou'ya geldi. Askeri vali Chang Chien, Moğol boyları Hsi, K'u-mo-hsi, Kıtan gibi boylarla , Li Chi ise emrine altmış bin piyade üç bin süvari alarak Shuo-chou'da mevzilendi. Diğer generaller Chang Shih-hui ve Li Hsi-yü onlarla savaşmak üzere yola çıktılar.

İmparator ziyaretinden geri döndükten sonra bütün generallerine bir ferman yayınladı. Fermana göre Sir Tarduşların artık çölün güneyine geçtiklerini, atlarının bitkin olduğunu, dolayısıyla derhal hücuma geçilerek bu fırsatın kaçırılmaması gerektiğini vurguluyordu. Sir Tarduşlar, Çinlilerin büyük bir seferberlik ilân etmesi ve üzerlerine birkaç ordunun birlikte gönderilmesi neticesinde bir şey yapamayacaklarını anlamışlardı. Tardu Şad elçi göndererek, Gök-Türklerle barış yapmak istediklerini bildirdi. Fakat, imparator daha önce kendisinin Sir Tarduşların çölün kuzeyini, Ssu-mo idaresindeki Gök-Türklerin güneyini kontrol edeceğini tayin ettiğini , ancak Sir Tarduşların anlaşmayı bozduğunu bu yüzden cezalandırılacaklarını ve asla barış yapılmayacağını bildirdi.

Tardu Şad'ın bu cevap üzerine daha da güneye doğru ilerlediğini, hatta biraz kendini toparladığını anlayabiliyoruz. Ssu-mo, daha önce kaçıp Çin Seddi'nin güneyine saklandığı için yakalayamacağını anlayan Tardu Şad, elçi göndererek ona hakaret etti. Çinli kumandan Li Chi onunla savaşmak üzere yola çıkmıştı, Ch'ing-shan'ı geçtikten sonra seçme askerlerini yanına alarak La-ho'ya ulaştı. Tardu Şad bir yerde sabit kalmıyordu. Juo-chen suyunu geçerek ordusunu düzenledi ve beklemeye başladı. Çinliler, daha önce Sir Tarduş Işbara ile A-shih-na She-er'ın süvarilerle hareketli savaş yaptıklarını hatır-

layarak piyade savaşı yapmaya karar verdiler. Ancak, Sir Tarduşların mağlup olduktan sonra kaçmalarını engellemek için yeni bir yönteme başvurdular. Beş kişilik ekipler oluşturuldu. Bunların biri at tutacak diğer dördü savaşacaktı. Eğer galip gelirlerse kaçmalarını önlemek için atlara atlayıp onları takip edeceklerdi. Neticede savaş başlamıştı. Çin ordusundaki Gök-Türk askerleri acele ileri atılmışlar, fakat, Sir Tarduşlar onları geri püskürtmüşlerdi. Aynı anda Sir Tarduş okçuları hazırlanan ekiplerin atlarını öldürmüşlerdi. Li Shih-chi, Gök-Türkleri kurtardığı gibi Sir Tarduşların tam zayıf yerine hücum ederek onları dağıtmayı başardı[75]. Üstelik Çinli kumandan Hsie-ch'e enerjik askerlere kumanda ederek önce onların atlarını ele geçirmişti. Mağlup olan Tardu Şad kuzeye doğru çekilirken diğer Çinli kumandan Wan Chie onu takibe çıkmıştı. Çölün kuzeyine ulaşıldığında Çin ordusu aşırı derecede fazla karla karşılaştı. Zaten Çinliler çok soğuğa alışık değillerdi. Sir Tarduşlar da soğuktan nasiplerini almışlar epey zayiat vermişlerdi. 641-642 kışında cereyan eden bu hadiselerden sonra Çinli kumandan Ting-hsiang'a dönmüş ve imparatoruna rapor sunmuştu.

Sir Tarduşlar, Çin sarayına elçi gönderdiler ve barış yapmak istediklerini bildirdiler. Tardu Şad'ın amcası Işbara üç bin at sunmuş ve bir prensesle evlenme teklifinde bulunmuştu. İmparator ise hâlâ onlara çok kızgındı. Sir Tarduşların aslında bir erkin tarafından idare edilecek kadar küçük bir boy iken kendi sayesinde kagan olduklarını ve güçlerinin Doğu Gök-Türk Devleti'ni geçtiğini, dolayısıyla Çin sınırlarını tehdit ettiğini söyleyerek evlilik teklifini kabul etmediğini açıkladı. Ancak, Sir Tarduş kaganı ertesi yıl yine elçi göndererek daha önce sunduğu at ve koyunların sayısını artırmış evlilik teklifinde ısrarını sürdürmüştü. Bu sefer endişeye kapılan imparator, büyük veziri ile istişareye oturdu. Onun düşündüğü iki planı vardı: Birincisi Sir Tarduşlara saldırmak, ancak o zaman Sir Tarduşlar ortadan kalkacak ve Çinlilerin Gök-Türk ülkesini yönetmek için daha önce hazırladıkları uzun vadeli plan bozulacaktı. İkincisi evlilik teklifinin reddedilmesi halinde sınırlara saldıracaklar o halde daha büyük problemler ortaya çıkacak idi. Büyük vezir Fang Hsüan-ling ise imparatora Gök-Türklerin yıkılmalarının daha bitmediğini dolayısıyla en iyi yolun Sir Tarduşlarla iyi geçinmek olduğunu ve evlilik ittifakının yapılmasının faydalı göründüğünü açıkladı. Bu sırada Sir Tarduş kaganı Bilge'nin ağabeyinin oğlu T'u-li Şad elli bin at, on bin deve ve sığır, yüz bin koyun sundu. Onun şerefine düzenlenen eğlencede bütün vezir-

[75] CTS 3, s.53; HTS 2, s.41; HTS 217B, s.6136; CTS 199B, s.5345; TCTC 196, s.6171, 6172.

ler dizildi, kıymetli hazineler, eşyalar düzenlendi, Ch'ing-shan, P'o-chen müzikleri ve on makamdan oluşan müzikten çalındı. Bu eğlence çok hoşuna giden T'u-li Şad başını eğdi ve imparatora on milyon yıl uzun ömür diledi[76].

Bu hadiseden sonra imparator, Bilge Kagan'a yakınlık göstermeye başlamıştı. Ling-chou'yu ziyaret edişinin akabinde evlilik işini tamamlayacaktı. Gelişen durumdan gayet memnun kalan Bilge, övünerek etrafındakilere, kendilerinin Töles boyu olduklarını, imparatorun onu kagan yaptığını, prenses dahi verdiğini, üstelik arabasıyla ziyarete geldiğini, kendisinin en şerefli kişi olduğunu söylüyordu. Arkasından ülkesinde vergileri artırmasıyla koyun ve atları çoğaldı. Bazı devlet adamları onu tahrik ederek "Sir Tarduşlar ile T'ang'ın aynı seviyede olduklarını dolayısıyla saraya gitmemesi gerektiğini, eğer malların çoğunun çeyiz için verilmesi halinde halkının üzüleceğini" söylüyorlardı. Bilge ise buna karşı çıkıyor ve T'ang imparatoruna karşı gelemeyeceğini ileri sürüyordu.

Bundan sonra imparator T'ai-tsung'a yabancı kavimler vergi getirdiği sırada Sir Tarduşlar bir şey sunmadılar. Çünkü, at ve koyunlarının çoğu ölmüştü. Onlardan vergi gelmeyişine kızan imparator seyahatini durdurmuş ve yeni müzakerelere koyulmuşlardı. Devlet adamları onların vergi getirmemesinin Çin için bir hafiflik sayılacağını ve bundan sonra diğer kavimlere kötü örnek olacağını ileri sürerek imparatora evliliğin reddedilmesini tavsiye ettiler. O da tavsiyeleri kabul ederek evlilik işinden vazgeçti. Çinli prensesle evliliğin gerçekleşmemesi üzerine, Sir Tarduşlar düşmanca tavır takındılar. T'u-li Şad, Ting-hsiang'a hücum ettirildi. Daha sonra gelişecek olaylardan bunun sadece ufak bir tehdit olduğunu anlıyoruz. Çünkü, arkasından elçi gönderen Bilge Kagan, Korelilerle Çin arasında yapılan savaşta yardımcı olmak istediklerini bildirdi. İmparator onun bu teşebbüsünü şüphe ile karşıladı. Kendilerinin doğuda bulunmalarından faydalanarak tekrar Çin sınırlarına hücum edeceklerini tahmin ediyordu. Bu arada Koreliler, kendilerine tabi Mo-ho adlı Moğol boyu vasıtasıyla Sir Tarduşlarla ittifak yapmak için teklifte bulundular. Fakat, Bilge Kagan, Çin'e yaklaşmak arzusunu taşıdığı için Korelilerle herhangi bir ittifaka yanaşmadı. Aynı sırada hastalanan Bilge Kagan, fazla yaşamadı ve öldü. İmparator T'ai-tsung, kurban keserek onun yas törenlerine uydu(645)[77].

[76] CTS 3, s.55; HTS 217B, s.5137, Liu, I, 153, 155, 204, 206.
[77] CTS 3, s.58; HTS 217B, s.6137, 6138, -66.

Sir Tarduşlar onun ölümü üzerine ülkelerini ikiye böldüler. Bilge'nin kadınlarından birinin oğlu Ye-mang'ın T'u-li-shih ünvanıyla ülkelerinin doğu tarafını, onun yeğeninin oğlu Po-chuo'nun Lü Yabgu Kagan olarak batı tarafını idare etmesine karar vermişlerdi. Ye-mang, Pai-tao bölgesine gelerek Çin'in askeri hizmetine girdiğini bildirdi ise de diğer devlet adamları onu Lü Yabgu'ya şikayet ettiler. Onun yaptığı sürpriz saldırı sonrası Ye-mang öldürüldü ve ülkenin tek hakimi olarak Lü Yabgu, Hsie-li-chü-li-shih-hsie-shao-to-mi (İl Küllüg Şad hsie-shao-to-mi) ünvanını aldı. Bu sırada Çin ordusunun çoğu kuzeydoğuda Liao bölgesinde savaşta iken fırsattan yararlanmak isteyerek, Çin sınırlarına hücum etti. Çin imparatoru yine savunma savaşı için önlemler aldı. Tao Tsung, Shuo-chou'ya, Hsie Wan-ch'e ile A-shih-na She-er Sheng-chou'ya, Sa-hu Wu-jen, Ling-chou'ya mevzilenmeleri için gönderildiler. Chih-ssu-shih-li ile Çin idaresindeki Gök-Türkler Çin Seddi'nin dışında kanatlara ayrılarak boynuz gibi olmuşlardı. Bu hazırlıkların büyüklüğünü öğrenen Sir Tarduşlar geri çekildiler.

Sir Tarduş ülkesinde tek başına hakim olan ve Çin'e dahi en kuvvetli zamanlarında akın yapabilen Lü Yabgu Kagan, ülkesinde huzurlu bir idareyi tesis edemedi. Bunun sebebi kaynaklara göre kendisinin ihtiras sahibi olması idi. Babası zamanındaki değerli vezirlerin çoğunu öldürttü. Neticede sağ kalanları da bundan huzursuz oldular. Ayrıca, şadlardan A-p'o ile Çinlilerin gönderdiği elçi doğudaki Mo-ho'ların bölgesinde buluştular. Arkasından aralarında çıkan iç savaşta netice alınamadı. Bazı devlet adamları Çinlilerin A-p'o'nun tarafını tutması yüzünden onların askerlerinin geldiğini zannetmeleri üzerine halk endişeye kapıldı ve Lü Yabgu'yu terk etmeye başladı. Nihayet asker sayısı iyice azalan Lü Yabgu, on kadar süvariyle A-shih-na Shih-chien'e sığınmak üzere yola çıktı. Fakat, yolda Uygurlar tarafından öldürüldü. Ailesi tamamen katledildi. Elli altmış bin kadar ahalisi Doğu Türkistan'da küçük devletçiklere sığındı. Bilge Kagan'ın ağabeyinin oğlu Tuo-mo-chih geride kalanlar tarafından İ-t'e-wu-shih Kagan ünvanıyla hükümdar yapıldı. Bu arada Çin imparatoruna elçi göndererek aslında Ötüken'de yerleşmek istediklerini bildirdiler. Çin imparatoru Ts'ui Tun-li ile Li Shih-chi'ye onları güvenli ve pasif bir halde yerleştirme görevi verdi. Böylece Onların ülkeleri yeniden tesis edildi.

Tuo-mo-chih, Sir Tarduşların başına geçince eskisi gibi çok sayıda küçük Töles boyu gelip ona itaat ediyordu. Bu durum Çinlileri yeniden endişeye sevk etti. Özellikle imparator ani bir Sir Tarduş saldırısından korkuyordu. Li

Shih-chi onların üzerine gönderildi. Kendisine verilen emre göre teslim olanlara bir şey yapılmayacak, karşı gelenler ise öldürülecek idi. O, Tuo-mo-chih'nın bulunduğu yere vardığında Sir Tarduş hükümdarı çok şaşırmıştı. Tuo-mo-chih teslim olacağını söyledi ise de gizlice Çinlilere baskın yapmayı düşünüyordu. Fakat, Çinli kumandan onun asıl niyetini öğrenince hücuma geçti ve beş-altı bin kişiyi öldürdü. Yaşlı genç otuz bin kişiyi de yakalamıştı. Bu arada Hsiao Ssu-ye adlı bir elçinin Uygurlara gönderildiğini duyan Tuo-mo-chih, gidip adı geçen elçiye teslim oldu. Çin başkentine gitti, orada Sağ Muhafızları generali tayin edildi. Ayrıca, orada ikâmet etmesi için tarla sunulmuştu. Sir Tarduşlar yıkıldıktan sonra Ch'i-pi, Uygur gibi on bir Töles boyu Çin imparatoruyla temasa geçerek itaatlerini bildirdiler. Adı geçen Çinli kumandan Sir Tarduşlardan arta kalan A-p'o Ta-kan(tarkan- tarhan)'ı yendi ve binden fazla baş kesti. İki yüz li kuzeye sürdü. 650 yılında Sir Tarduşlardan arta kalan bir kısım Çinli kumandan tarafından Çin'e getirildi ve Ch'i-tan eyaletinde yerleştirildiler[78].

2. Ch'e-pi Kagan'ın Bağımsızlık Teşebbüsü

Gök-Türklerin mensup olduğu A-shih-na soyundan gelen bir bey 638 yılından itibaren Altay dağları havalisinde hüküm sürmeye başlamıştı. Ünvanı Ch'e-pi olan bu beyin asıl adı Hu-po idi. Verilen bilgiye göre ataları Gök-Türk Devleti'nin bağımsız olduğu devrede "küçük kaganlık" yapmışlardı. Yani ailesi devlet yönetme tecrübesine sahip idi. Merkezi Altay dağlarının kuzeyinde bulunuyordu. 630 yılının başında İl Kagan mağlup olup, Çinlilere esir düştüğünde başsız kalan Gök-Türk halkı onu hükümdar seçmek istedi. Ancak, o sıralarda Sir Tarduşlar çok büyük bir güç halinde yükseliyorlardı. Çinlilerin desteği ile kaganlıklarını ilân etmişlerdi. Onlardan çekinen Ch'e-pi, "Büyük Kagan" olmaya cesaret edemedi. Sir Tarduşlar kuvvetli olduklarından o ve halkı gidip onlara bağlandı. Fakat, akıllı oluşu , iyi planlar yapması yüzünden milletin çoğu onun etrafında toplanıyordu. Bu durum Sir Tarduşları endişelendirmeye başlamıştı. İleride daha da zor vaziyette kalabilecek olduklarından neticede onu öldürmeye karar verdiler. Bunu daha önceden haber alan Ch'e-pi kendi boyunu yanına alarak kaçtı. Altay dağlarının

[78] Bu bilgilerin en teferruatlı olarak bulunduğu HTS 217B, s.61346139'daki metin tercüme edilerek aşağıda verilmiştir. CTS 199B, s. 5345-5349 arasında konuşma metinlerinin olmadığı daha kısa bir bölüm vardır. Buradaki bilgiler mukayese edilmiş ve gerekli değerlendirme yapılmıştır.

HTS'deki Sir Tarduş bölümünün kısmen tercümesi için ayrıca bkz. Chavannes, s.94-96.

kuzeyine sığındı. Sir Tarduşlar, onu arkasından birkaç bin süvari ile takip ettilerse de yakalayamadılar. Ch'e-pi ile beraberindekilerin sığındıkları yerin üç tarafı sarp kayalık idi. Sadece bir tarafından araba ve süvari geçebilirdi. Bununla birlikte toprağı düz ve geniş idi. Kendisi ve etrafındaki insanlar için müsait bularak orayı işgal ederek yerleşti. Bu bölge onun Sir Tarduşlara bağlanmadan önceki eski yurdu idi.

T'ang hanedanı merkezine on bin li(yaklaşık 5760 km)mesafede bulunan bu merkezde Ch'e-pi kendini korumayı başardığı gibi gücünü artırmaya başladı. Çünkü, iyi yetişmiş askerlerinin sayısı otuz bine ulaşmıştı. Neticede kendini İ-chu-ch'e-pi Kagan ilân etti. Batısında bulunan Karluk boyu, kuzeyde Yenisey Nehri kaynaklarında yaşayan Kırgızlar ona itaat etti. Artık kendine olan güveni artmıştı. Zaman zaman doğuya akınlar yapıyor, evvelce bağlı olduğu Sir Tarduşların sürülerini yağma ediyordu. Aynı sıralarda Çin ile savaş halinde bulunan Sir Tarduşların Ch'e-pi'ye karşı kuvvet göndermeleri mümkün değil idi. Bu arada Sir Tarduşları bozguna uğrattı; bundan sonra ilân ettiği kaganlığın daha da büyüdüğünü düşünmeye başladı. Sir Tarduşlar, Çinliler tarafından da yenilip zayıflamışlardı. Doğu Gök-Türk ülkesinde ona karşı durabilecek herhangi bir güç kalmamıştı. Bu arada Çin ile siyasî temas kurmak istedi. Bunun için de oğlu Sha-po-lo(Işbara) Tegin'i Çin başkenti Ch'ang-an'a gönderdi. Gök-Türk ülkesinde yetişen mallardan hediyeler sundu. Ayrıca, imparator T'ai-tsung'a, Çin başkentine gelmek arzusunda olduğunu, izin istediğini bildirdi. İmparator iki generali An T'iao-ch'e ve Han Hua'yı onu almak ve refakat amacıyla gönderdi. Her iki general Ch'e-pi'nin yanına vardıklarında onun değişmiş olduğunu ve Çin'e gelmekten vazgeçtiğini gördüler.

Bunun üzerine Han Hua yeni bir plan yaptı. Karluk boyunu, Ch'e-pi'nin üzerine saldırtacaktı. Ancak, durumun farkına varan Ch'e-pi, onun üzerine oğlu Chih-pi Tegin'i yolladı ve öldürttü. Arkasından An T'iao-ch'e da ortadan kaldırıldı. İmparator bu hadiselerden dolayı Ch'e-pi Kagan'a çok kızmıştı. General Kao K'an'ı tekrar Gök-Türk ülkesine göndererek, Uygur ve P'u-ku (Bugu) boylarının askerleriyle birlikte ona saldırmasını emretti. Karlukların reisi Ni-shu Kül İlteber ve Ch'u-mu-k'un'lar erkini Bagatur gibi bazı reisler Çinli kumandanın tarafına geçtiler. Sonunda Ch'e-pi yalnız kalmıştı. Diğer bütün Türk boyları T'ang İmparatorluğu ile işbirliği yapmıştı. 650 yılında müttefik ordusu A-hsi Dağı'na vardı. Ch'e-pi Kagan, Çinli ordu ve müttefiklerine karşı savaşmaya kararlı idi. Bu yüzden bütün milletini savaşa davet

etti. Ancak, hiçbiri savaşmak istemedi. Bunun üzerine yanına karısını ve birkaç yüz süvarî alıp Altay dağlarına kaçtı. Çin ordusu Altay dağlarına kadar onu takip edip yakaladı. Kendisi başkent Ch'ang-an'a getirildi, diğer taraftan da halkının tamamı teslim olmuştu.

Aynı sıralarda Çin'de taht değişikliği meydana geldi. T'ai-tsung ölünce yerine oğlu Kao-tsung oturmuştu. Ch'e-pi, Ch'ang-an'a getirildiği sırada henüz yeni tahta çıkmış olan Kao-tsung, onu öldürmedi; kutsal Çin tapınaklarına ve imparatorluk aile mezarlığına götürüldü. Hayatı bağışlandı. Ch'ang-an'da oturmaya mecbur edilip sol muhafızları generalliği ünvanı verildi. Geride kalan halkı ise Ötüken Dağı'nda oturmaya başlamıştı. Onlar için Langshan askerî valiliği tesis edildi.[79]

3. Diğer Küçük Türk Boylarının Çin ile Münasebet Kurmaları

646 yılında Doğu Gök-Türk ülkesinde tek hakim olan Sir Tarduşların gücü kaganları Bilge'nin ölümü ve arkasından Çinlilerin baskısı sonucu bertaraf edilince, yaklaşık yirmi yıl bu boya bağlı kalan diğer küçük Türk grupları başı boş kaldı. 647 yılından itibaren hemen hepsi Çin'e elçi göndererek siyasî münasebet kurmak istediler. Çin'deki T'ang hanedanının imparatoru T'ai-tsung ve halefi Kao-tsung, Töles adı verilen bu Türk boylarıyla, kuzey doğularındaki küçük Moğol boylarını vassal olarak kabul etti. Boy reislerinin hepsine muhtelif Çin ünvanları verilirken, boyların bulundukları topraklara askerî valilik adları konuldu[80].

Bugu(Bugut):

Bugut boyu Çince P'u-ku ve Pu-ku şekillerinde transkripte edilmiştir. Kaynaklarca çok kuzeyde bulundukları belirtilen söz konusu Türk boyu, Tola Irmağı'nın kuzeyindeki sahada yaşıyordu. To-lan-ko boyunun doğu sınırında idiler. Ahalilerinin sayısı otuz bin iken çıkarabildikleri yetişmiş asker sayısı on bin idi. Bütün diğer Töles boyları gibi onlarda Gök-Türk Devleti'-

[79] Bu bilgilerin bulunduğu metinler TT 198, 1073c; CTS 194A, s.5165, HTS 215A, s.6040, 6041;TFYK 986, 1a, TCTC 198, s.6250, 199, s. 6262, 6265, 6271, 6272; WHTK 2691a. Ayrıca bkz.Liu, I, s.155 d., 207-210; Chang Jen-t'ang, aynı eser, s.116-118;Liu İ-t'ang, " T'u-chüe K'o-han Shih-hsi-k'ao", s.49-50.

[80] 647 yılından itibaren T'ang İmparatorluğu ile temasa geçen söz konusu Türk boylarının reislerinin taşıdığı Türkçe ünvanlar ve Çinlilerin verdiği unvanlar için bkz. J. Hamilton, "Toquz Oguz et On ugur", Journal Asiatique, 1962, s.33, 53, 54 vd.; M. Mori, "On Chi-li-fa(Eltabar/Eltabir) and Chi-chin(irkin) of the T'ieh-le Tribes", Acta Asiatica, 9, Tokyo 1965, s.53 vd.

nin hâkimiyetine girmişlerdi. Doğu Gök-Türk Devleti yıkılıp, Sir Tarduş gücü Ötüken ve Gobi Çölü'nün bütün kuzeyini kaplayınca Bugu'lar onlara itaat ettiler. 647'de Sir Tarduşlar yıkılıp, siyasî otoriteleri ortadan kalkınca reisleri P'o-fu ilteber ünvanlı Ko-lan-fu-yen T'ang İmparatorluğu'yla temasa geçerek bağlılığını bildirdi[81]. 650 yılından sonra Doğu Gök-Türk ülkesini idare etmek için yeni bir valilik düzenlemesi yapan Çinliler, onların topraklarına Chin-huei eyaleti adını verdiler. Reisin kendisine ise Sağ muhafızları generali unvanı tevcih edildiği gibi, ayrıca askerî vali de yapıldı[82].

T'ung-lo (Tongra):

Sir Tarduşların kuzeyinde yaşayan Tongra boyu, aynı zamanda To-lan-ko'ların doğusunda idi. On beş bin aileye sahip oldukları gibi otuz bin yetişmiş askerleri bulunan Tongra boyunun yaşadığı yer Çin başkentine 7 bin li(3500 km) mesafede idi. 627 yılında diğer boylarla Doğu Gök-Türk kaganı İl'e karşı isyan etmişler ve üzerlerine gönderilen Yü-ku Şad ile T'u-li kumandasındaki orduları mağlup etmişlerdi. 628'de Çin başkenti Ch'ang-an'a elçi gönderen reisleri ilteber Shih-chien Çor, T'ang hanedanıyla temasa geçti[83]. 647'de Tongra boyuna Çinliler Kui-lin Askerî valililiği adını verdiler[84]. Daha sonra 648'de söz konusu boy Ch'e-pi hadisesi dolayısıyla adları kaynaklarda zikredilmiştir.

Tu-po:

Tu-po'ların Çin kaynaklarındaki bir diğer yazılışı Tu-p'o'dur. Töles boyları arasında zikredilen bu boy üç gruba ayrılmış halde , fakat yine beraberce yaşıyorlardı. Batılarında Kırgızlar, güneylerinde Uygurlar bulunuyordu. Bu boy aslında komşularına göre küçük idi. Kuzeylerinde ise "Küçük deniz" vardı. Nüfus miktarı konusunda bilgi verilmemiştir. 647 yılında kuzey komşuları Kurıkanlar Çin sarayına adam gönderip, siyasî temas kurunca onlar da harekete geçip aynı işi yaptılar[85].

[81] TT'deki metin buraya kadar (199, 1080c) gelmektedir.
[82] CTS 199A, s.5384, HTS 217B, s.6140; WHTK 2698c.
[83] TT 198, 1080c;HTS 217B, 6040-6041; WHTK 2699a.
[84] CTS 199A, s.5348.
[85] HTS 217B, 6144, TT 199, 1081a; WHTK 2699a; Ayrıca bkz. Eberhard, aynı eser, s.72.

Bayırku:

Çince vesikalarda Pa-ye-ku şaklende yazılan Bayırku'lar, başlangıçta Töles boylarının içinde Sir Tarduşlardan sonra en önemli boy idiler. Gobi Çölü'nün kuzeyinde yaklaşık 570 kilometre karelik bir alanda dağınık olarak yaşıyorlardı ve aralarında bir birlik mevcut değildi. Buguların doğu komşusu idiler. Altmış bin aileden meydana geliyorlardı. On binden fazla yetişmiş askerleri bulunuyordu. Toprakları otlak bakımında oldukça zengin idi. Moğol asıllı bir boy olan Mo-ho'larla komşu idiler. 629 yılında Bugu, Tongra, Hsi ve K'u-mo-hsi gibi boylarla aynı zamanda Çin sarayına adam gönderdiler. Sir Tarduşların siyasî gücü ortadan kalkınca 647'de reisleri Ch'ü-li-shih ilteber, Çin imparatoruna itaatini bildirdi ve bu boyun bulunduğu yerde You-lin tutu'luğu kuruldu. Kendisine sağ muhafızları generalliği tevcih edilip, T'ang hanedanına bağlandı. 656-661 arasında İzgil, Bugut, Tongra gibi boylarla birlikte Çin'e karşı isyan etmişlerdi. Üzerlerine gönderilen Çinli general Chang Jen-t'ai onları yenip, reislerinin[86] kafasını kesti .

To-lan-ko:

Bu boyun Çin kaynaklarındaki bir başka yazılış şekli To-lan'dır. Sir Tarduşların doğu komşularından idiler. Tola Suyu'nun kenarında yaşıyorlardı. Nüfusları hakkında kaynaklarda bilgi verilmeyen adı geçen boy on bin yetişmiş asker çıkarabiliyordu. Sir Tarduşlar yıkıldıktan sonra onların reisi To-lan-ko-mo(bey?)

Uygurlarla birlikte hareket ederek Çin'e bağlandı. 647'de Yen-jan askerî valiliği oldu[87]. 650 yılında büyük Genel Askerî Valilikler ihdas edildiğinde To-lan-ko reisine askerî valilik verilmişti. O ölünce To-lan-ko Fu-sai büyük ilteber olmuş ve Çinlilerin verdiği askeri valilik devam etmiştir[88].

Hu-hsie:

To-lan-ko boyunun kuzeyinde iki kabile halinde yaşıyorlardı. En fazla yedi bin asker çıkarabildikleri bildirilmektedir. 647'yi takip eden yıllarda Çin başkentine elçi gönderdikleri anlaşılıyor[89]. Bu boyun iki kabilesinden birinin

[86] TT 199, 1081a;CTS 199A, s.5348; HTS 217B, s.6139, 6140; WHTK 2699a.
[87] CTS 199A, s.5348.
[88] HTS 217B, s.6142, TT 198, 1081a; WHTK 2699b.
[89] WHTK, 2699b;TT 199, 1081a.

adının Ssu-chie(izgil), diğerinin ise Hsi-chie idi. İkisinin toplam yirmi bin askeri vardı[90]. Hu-hsie boyuna 647'de Kao-ch'üe askerî valiliği adı verilmişti[91].

A-tie(Ediz):

To-lan-ko'ların kuzeybatısında yaşıyorlardı. Bin yedi yüz yetişmiş askere sahip idiler. Sui hanedanı döneminde bu boyun adı Ho-hsi idi. Bayırku boyu ile birlikte 647 yılında Çin ile temas kurmuşlardı. Daha sonra onların topraklarına Chi-t'ien adını veren Çinliler kendilerine bağladılar[92].

Ch'i-pi:

Ch'i-pi'lerin bir diğer adı Ch'i-pi-yü idi. To-lan-ko boyunun güneyinde yaşıyorlardı. Bir zamanlar Karaşar'ın kuzeybatısında idiler. Onların reisi bir zamanlar kendini İ-wu-chen Baga Kagan ilân etmiş diğer taraftan kardeşi de Bagatur Tegin olmuştu. İkisi de cesaretleri ile şöhret kazanmışlardı. Bagatur öldüğünde oğlu Ho-li idareyi üzerine aldı. Doğu Gök-Türk Devleti yıkıldıktan sonra 632 yılında boyuyla beraber Çin'e gitti. Kansu'da iki eyalete boy halkı yerleştirilirken, Ho-li'nin kendisi Çin ordusunda vazife aldı. Bu boy daha sonra Sir Tarduşlara katıldı. 653 yılında bu boy için askerî valilik ihdas edildi(ho-lan tu-hu-fu). Ayrıca, kuzey Büyük Genel Askeri Valilik sınırlarına dahil edilmişti. Ho-li, Çin adına 647'de Korelilerle, daha sonra Batı Gök-Türkleri ile savaşıp birçok zafer kazandı[93].

Basmıllar:

Basmıllar , Baykal Gölü'nün kuzeyinde yaşıyorlar ve Kırgızların güney doğusunda bulunuyorlardı. Dağlarda dağılmış vaziyette oturuyorlardı. Tunhuang'a dokuz bin li mesafeleri vardı 649 yılında elçi göndererek T'ang hanedanına bağlılıklarını bildirmişlerdi[94].

Kırıkanlar:

Baykal Gölü'nün kuzeyinde yaşayan Kırıkan boyu beş bin yetişmiş asker çıkarabilme gücüne sahip idi. Çok güzel atlar yetiştirdikleri bildirilen Kırıkan boyunun toprakları kuzey denizine kadar uzanıyordu. 647'den sonra Çin ile irtibat kurmak istemişlerdi. Kendilerine K'ang Su-mi adlı generali

[90] HTS 217B, s.6145.
[91] CTS 199A, s.5349.
[92] TT 199, 1081a; CTS 199A, s.5348; HTS 217B, s.6142; WHTK 2699b.
[93] CTS 199A, s.5349; HTS 217B, s.642; TT 199 1081a, b ; WHTK 2699b.
[94] HTS 217B, 6143; WHTK 2717c; kültürleri konusunda ayrıca bkz. Eberhard, s.65, 66.

karşılık olarak gönderen Çinliler onların topraklarını Hsüan-ch'üe eyaleti ilan etmişlerdi. 662 yılında Hsüan-ch'üe eyaletinin adı Ch'u-wu adıyla değiştirildi ve Baykal Gölü büyük genel askerî valiliğine dahil edildi[95].

Kırgızlar:

Büyük Hun İmparatorluğu'nun ilk zamanların(m.ö. 201)'dan beri Sayan (Kögmen)dağlarının kuzeyi Yenisey Nehri'nin kaynaklarının çıktığı havzada yaşayan Kırgızlar, 558 yılından önce I. Gök-Türk Devleti kaganı Mukan'a itaat etmişlerdi. Ch'e-pi Kagan'ın bağımsızlık hareketi sona erip, Çin'e teslim olunca onlar da 648 yılında T'ang imparatoruna elçi göndererek kendi ülke mallarından sundular. Reisleri ilteber Shih-po-ch'u-a-chien daha sonra bizzat Çin başkentine gittiğinde, imparator onun şerefine eğlence tertip etmişti. Bundan sonra onun toprakları Kırgız valiliği adını aldı. İmparator Kao-tsung zamanında bir elçilik heyeti daha gönderdiler[96].

Hun:

Hun boyunun bütün Töles boyları içinde en güneyde bulunduğu şeklinde kayıt vardır. İl Kagan, 630 yılının baharında Çin'e mağlup olup esir düştükten sonra reisleri A-t'an-chih etrafında toplandılar. Çok geçmeden Sir Tarduşların siyasî birliğine dahil oldular. Onların hâkimiyeti yıkılınca o zamanki reisleri büyük ilteber Hung-wang boyunu toplayıp Çin'e itaat etti. Toprakları Kao-lang askerî valiliği adını almıştı. Bu arada adı geçen valilik ikiye ayrılmış, batısını A-t'an-chih, doğusunu Hung-wang idare eder hale gelmişlerdi. A-t'an-chih ölünce yerine oğlu Hui-kui geçti[97]. 647'de Hun boyu topraklarına Çinliler Kao-lang adını [98] verdiler.

Karlıklar:

Kaynaklarda Gök-Türklerle aynı soydan geldikleri bildirilen Karlukların, ilk defa 627 yılı isyanları münasebetiyle adlarından bahsedilmektedir. Onların yerleri Beşbalık'ın kuzeyi ile Altay dağlarının batısı arasındaki saha idi. P'u-ku-chen suyuna kadar uzanıyorlar ve To-ta-ling suyunu sarıyorlardı. Doğu Gök-Türk Devleti yıkılınca da Karlukların bahsettiğimiz bölgede yaşamaya devam ettiğini görüyoruz. Bazen Batı Gök-Türklerine eğer kuvvetli-

[95] CTS 199A, s.5349; HTS 217B, s.6144; TFYK 961, 27a, b; WHTK 2724a.

[96] HTS 217B, s.6149; WHTK 2724a, b; kültürlerinin değerlendirilmesi konusunda bkz. Eberhard, 67-70.

[97] HTS 217B, s.6141.

[98] CTS 199A, s.5346.

lerse bağlanıyorlar, bazan da onlar zayıf ise bağımsız hareket ediyorlardı. Bu esnada üç büyük kabile halinde bulunuyorlardı. Birinci kabilenin adı Mouluo idi. Buna Mou-tse da derlerdi. İkincisinin adı Ch'ih-ssu idi ve P'o-fu adını da taşırdı. Üçüncü kabile ise T'a-shih-li adıyla anılıyordu[99].

Kendini Sir Tarduş baskısından kurtararak Altay dağlarının kuzeyine sığınan Ch'e-pi Kagan, burada gücünü artırmış ve otuz bin kişiye ulaşmıştı. O daha sonra etrafındaki diğer boyları kendine bağlamaya başladı. Karluklar, Kırgızlarla birlikte ona ilk itaat eden boylardan idi. 648'i takip eden yıllarda Ch'e-pi Kagan'ın üzerine sefer düzenleyen Çinliler, aynı sıralarda Karluk, Uygur vesair diğer Türk boylarını kendilerine çevirmeyi başarınca Ch'e-pi Kagan yalnız kalmıştı. Neticede yakalanıp Çin'e götürüldü. Onu yalnız bırakan Karluklar, bu hadise ile T'ang imparatoruna itaat etmişlerdi.

657 yılında üç Karluk kabilesine Çinliler askerî valilikler verdiler. Mouluo kabilesi Yin-shan askeri valiliği, Ch'ih-ssu kabilesi Ta-mo askeri valiliği, Ta-shih-li kabilesi ise Hsüan-ch'ih askeri valiliği yapıldı. Kabilelerin reisleri askeri vali (tu-tu) tayin edilmişlerdi. Bir süre sonra Ch'ih-ssu kabilesine Chinfu eyaleti adı sunuldu. Arkasından bu üç Karluk kabilesi güneye doğru hareket etti. Muhtelemen geldikleri yer Tanrı dağları silsileleri idi[100]. Bundan sonra Batı Gök-Türkleri ve diğer küçük beylikler onlardan korkar olmuşlardı[101].

Uygurlar:

Daha sonra 745'li yıllarda Orta Asya'da büyük bir devlet kuracak olan Uygurlar, bu çalışmada ele aldığımız devrede oldukça faal idiler.

627 yılından sonra Doğu Gök-Türk ülkesinde başlayan boy isyanlarında Sir Tarduş, Bayırku, Tongra ve benzeri boylarla birlikte Uygurlar mühim roller oynamışlar. Üzerlerine gönderilen, yüz bin kişilik Gök-Türk ordusunu beş bin kişi ile mağlup etmeyi başarmışlardı. Reisleri P'u-sa'nın bu galibiyeti

[99] Adı geçen Karluk kabile isimlerinin açıklama denemesi için bkz. H.Ecsedy, " Uigurs and Tibetans in Pei-t'ing, 790-791 A.D.", Acta Orientalia Hungarica, XVII, Budapest, 1964, s.83, n.13.

[100] İslâm kaynaklarındaki Karlukların bulundukları yerler konusunda bkz. W. Minorsky, Hudud el-âlem(Region of the World), London 1937, s.97, 98. R.Şeşen, İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, s.64, 65, 72, 73, 92, 93.

[101] HTS 217B, s.6143; WHTK 2725a, b; Chavannes, 33, 67 n2, 854 Karluklar konusunda ayrıca bkz. H. Salman, " VII. ve X. Asırlar Arasında Karluklar ve Karluk Devleti", Türk Dünyası Araştırmaları, sayı 15, 1981.

Uygurlara büyük şöhret kazandırmıştı. Bundan sonra 646 yılına kadar Uygurların Çin ile doğrudan münasebet kurmamasının tek sebebinin(628-646) Sir Tarduşlara bağlı oldukları konusunu ortaya çıkarmaktadır. Zaten Sir Tarduşların reisi kagan ünvanını taşıyordu. Onların kaganı Bilge'nin 646'da ölümü üzerine Sir Tarduş gücü dağılmaya yüz tuttu. Uygurların o zamanki reisi Tu-mi-tu, onları mağlup etmişti. Arkasından ilteber ünvanlı bu reislerinin liderliğinde Çin ile irtibat kurdular. Onun yeğeni Wu-ho, Kül Baga Tarkan ve Chü-lo-po adlı beylerle ittifak kurup, kendisini ortadan kaldırdı. Fakat, Çinliler kendi adamlarını öldüren Wu-ho'ya karşı bir tuzak hazırlayıp, onu bertaraf ettiler. Yerine Tu-mi-tu'nun oğlu Ch'ien'e generallik unvanı veren Çinliler, onun da oğlunu Po-jun Sol cesur muhafızları generali yaptılar. Ayrıca, Han-hai askeri valisi tayin ederek Uygur kabilelerini idare etmesi için vazifelendirmişlerdi. Batı Gök-Türklerinden Ho-lu, Çin hâkimiyetine karşı bağımsızlık mücadelesine giriştiğinde üzerine gönderilen Su Ting-fang kumandasındaki orduya Po-jun da elli bin Uygur askeriyle katıldı. 661-664 yılları arasında Po-jun ölünce kız kardeşi Pi-li-tu yerini aldı. Fakat, o Tongra ve Bugu'larla birleşip beraber Çin sınırlarına akınlar yaptılar. Çin imparatoru Kao-tsung onların üzerine general Chang Jen-t'ai'ı gönderip mağlup etti. 680 yılı civarında Uygurların başında Tu-chie-chih görülmektedir. 682 yılında İlteriş Kutlug liderliğinde II. Gök Türk Devleti bağımsızlığını kazanınca Uygurlar da ona katıldılar[102].

[102] Uygurların bu devri hakkında bilgi veren Çin kaynakları

CTS 195, s.5195-5198; HTS 217A, s.6111-6114; THY 94, s.1688, 1690, 1691; WHTK 2718, a, b. Bazılarının Türkçe tercümeleri için bkz.B.Ögel, Uygurların Menşe Efsanesi..., s. 19 vd.; aynı müellif, Uygur Devleti'nin Teşekkülü ve Yükseliş Devri, s.331-376; G. Çandarlıoğlu, Ötüken Bölgesindeki Büyük Uygur Kağanlığı(İst. Üniv. yayınlanmamış doçentlik tezi) İstanbul 1972, s.12-24. Mori, aynı makale, s. 33 vd.Ö.İzgi, Uygur Kaganlarının T'ang Sülalesi Tarihlerine Göre Soy Kütüklerinin İncelenmesi, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi, 13, 1985, s.245-261.

III. DOĞU GÖK-TÜRK ÜLKESİNDE ÇİN KONTROLU

1. Doğu Gök-Türk Ülkesinin Çinliler Tarafından İdarî Bölgelere Ayrılması

Ch'e-pi Kagan'ın bağımsızlık teşebbüsünün hem kendisine bağlı gruplar hem de diğer Türk boylarının ihaneti yüzünden başarısızlığa uğraması Doğu Gök-Türk Devleti'nin tamamen Çin kontrolüne girmesine yol açmıştı. Doğu Gök-Türk Devleti 630 yılında yıkılmasına rağmen kapladığı bölgelerin hepsi Çin'in eline geçmemişti. Sadece, Çin Seddi'nin kuzeyi tam manasıyla T'ang İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altında idi. Bugünkü Moğolistan topraklarında ve kuzeyinde ise Çin'in siyasî üstünlüğünü tanımakla beraber Sir Tarduşlar 647'li yıllara kadar kendi güçlerini devam ettirmişlerdi[103]. Hatta Çin Seddi'ne uzanan akınlarda bulunmuşlardı. Sir Tarduşlar bir bakıma perde oluşturarak, Çin'in daha kuzeye ulaşmasını engelliyorlar, diğer taraftan Ch'e-pi'yi de korkutuyorlardı. Onların yıkılması Ch'e-pi'ye bir anlamda rahat nefes aldırmıştı. Ancak, Çinliler derhal Uygur, Karluk ve benzeri Türk boylarıyla temasa geçmek ve kendi ordularıyla birleştirmek suretiyle Ch'e-pi' yi sıkıştırdılar ve neticede onu etkisiz hale getirdiler. Ch'e-pi hadisesi dolayısıyla Altay dağlarına kadar uzanan Çin askerî gücü bu havalinin coğrafi ve etnik yapısını öğrendi. Ayrıca, artık karşılarında büyük bir güç kalmaması kendilerinin rahat davranmalarına sebep oluyordu. Neticede Doğu Gök-Türk ülkesinin kendi hâkimiyetlerinde idaresi için yeni bir politikayı uygulamaya başladılar.

Daha önce sığınanlar toprağa bağlı hale getirilmişlerdi. Yani Çin'in içine girenler tarıma başlamışlardı. Onların kuzeyi doğudan batıya doğru uzanan iki büyük genel askerî valiliğe ayrıldı. Güneydekinin adı Yün-chung Tu-hu-fu'luğu idi. Tu-hu-fu'luk kendi içinde üç ayrı garnizonluğa bölünmüştü. Bunların adı Lang-shan tu-tu-fu'luğu(bugün Çahar eyaletinin, Huai-lai vilayeti batısında), Sang-ch'ien tu-tu-fu'luğu(bugün Shan-hsi eyaletinde Shan-yin vilayeti güneyinde), Yün-chung tu-tu-fu'luğu(bugün Sui-yüan eyaletinin Kuei-suei vilayetinde) idi. Bu askerî valiliğin günümüzdeki merkezi Ho-

[103] tu-tu(askerî işlere bakan vali) ünvanının tarihî gelişimi için bkz. H. Ecsedy, Old" Turkic Titles of Chinese Origin", Acta Orientalia Hungarica, XVIII, 1965, s.84.

lin-k'e-er şehridir. Bunlardan başka Su-nung[104] gibi on dört eyalet(chou) de bu Büyük genel askerî valiliğe dahil edilmişti.

Daha sonra Baykal Gölü'nün adını taşıyacak olan Yen-jan tu-hu-fu'luğu ise yedi tu-tu-fu'luktan müteşekkil idi. Han-hai tu-tu-fu'luğu(merkezi bugün Moğolistan'da Kobdo ile Altay dağlarının doğu ucunda bulunmaktadır) Chin-hui (bugün Moğolistan'da Karka(Ko-er-ko) bölgesindedir) Hsin-li gibi askerî valiliklerin dışındakilerin adları kaynaklarda zikredilmemiştir. Bunun yanında Selenga Nehri boylarında olduğu tahmin edilen Hsien-o ve Ho-lan gibi sekiz eyaleti içine alıyordu. Bu askerî valiliklerin, garnizonların ve de eyaletlerin hepsine Türk kabile reisleri tu-tu ve ts'e-shih(askeri vali) ünvanıyla tayin edildiler[105].

664 yılına gelindiğinde, 650 yılında yapılmış olan valilik düzenlemelerinde değişiklik yapılmaya başlandı; Yen-jan'ın adı Han-hai(Baykal Gölü) tu-hu-fu'luğu şeklinde değiştirilirken Yün-chung tu-hu-fu'luğu ise Ch'an-yü tu-hu-fu'luğu adını aldı. Uygur boyu, Yün-chung'da oturup burasını idareye başlacaktı. Bu sefer Gobi Çölü iki büyük genel askerî valilik arasında sınır kabul edilmişti. Güneyi Ch'an-yü, kuzeyi Han-hai adlarıyla yönetilecek idi. Güneydeki büyük genel askerî valiliğin merkezi konumundaki Yün-chung bölgesinin bir başka özelliği Doğu Gök-Türk Devleti'ne 603-609 yılları arasında Ch'i-min, Shih-pi, Ch'u-lo ve İl kaganlar zamanında onlara hatunluk yapmış, Sui hanedanı prensesi İ-ch'eng'ın ikâmet ettiği yer olması idi. Doğu Gök-Türk Devleti'ne yıkıldığı sırada en ağır darbeyi vuran general Li Ching, hayatta kalabilen birkaç yüz çadırlık Gök-Türk ahalisini oraya yerleştirmişti. A-shih-te onların reisi olduğunda sayıları epeyce artmıştı. Bütün prensleri kagan olmak arzularını bildirdikleri zaman T'ang imparatoru Kao-tsung,onların yerine prens Li Hsü-lun'u askerî vali tayin etti. Yün-chung askerî valiliğinin adı da Ch'an-yü şeklinde değiştirildi[106].

Çinlilerin kutsal dağı T'ai'da imparator ibadet ettiği sırada, Karlukların Ch'i-li Tudun'u (TT 198,1073a'da) ve otuzdan fazla reis o dağın eteklerine gelmişlerdi. Hepsi yapılan törene katılmışlar; onların bu hareketleri impara-

[104] Bugün Shan-hsi'ye bağlı Yü-lin şehridir.

[105] CTS 194A'da bu konu ile ilgili bilgiler burada kesilmektedir (s. 5166).

Söz konusu askeri valilik listeleri için ayrıca bkz. Lin En-hsien, T'u-chüe Yen-chiu, Tai-pei 1987, s. 6; Wang Yün-wu, T'ang-tai i-ti pien-cheng-shih-lüe, Tai-pei 1979, s. 29.

[106] TCTC 201; HTS 215A, 6042; CTS 194A, 5166; TT 198, 1073a; T. Hayashi , aynı makal, s.148, 149.

tor tarafından memnuniyetle karşılanmış, bundan dolayı tören yazıtına bütün boyların ismi kazıtılarak yazılmıştı[107].

Büyük Genel askerî valilik adı altında ve ona bağlı alt teşkilâtlanma neticede başarılı olmuş sayılabilir. Çünkü, Çin tarihinde ender görülen bir hadise meydana gelmişti. Bu kuzeyden Çin'e yapılan akınların(yağma savaş vb.) yirmi dokuz yıl gibi bir zaman süresi için kesilmiş olmasıdır. Bu yüzden Çinli tarihçiler bunu önemli gelişme telakki edip kaynaklarda vurgulamışlardır. Zaten iki yüz yıl süren Gök-Türk tarihi boyunca buna benzer bir duraklama olmamıştır[108].

2. Çin Devlet Hizmetine Giren Türk Beyleri

Shih-ta-nai:

Aslında Batı Gök-Türklerden bir Tegin olan Shih-ta-nai, 611 yılında kagan Ch'u-lo'nun Sui hanedanına sığınışı sırasında Çin'e geldi ve imparator Yang'ın hizmetine girdi. Liao ile yapılan savaşlarda üstün başarılar gösterdiği için kendisine Chin-tsu-kuang-lu-tai-fu ünvanı sunuldu. Sonradan boyu bölünerek Lu-kung'da yerleştirildi. T'ang hanedanının kurucusu T'ai-yüan'de ilk isyana başladığında Shih-ta-nai ona destek verdi. Sang Hsien-ho isimli bir Sui kumandanı T'ang hanedanının kurucusu Kao-tsu'yu kuşatmıştı. Bu sırada Shih-ta-nai birkaç hafif süvariyle kuşatanlara arkalarından saldırıp, Çin tarihinin en parlak devleti gösterilen T'ang hanedanının kurucusunu kurtardı. Bu yardımından ötürü Ch'ang-an ele geçirilince kendisine beş bin top ipek sunulup Shih soyadı bağışlandı. Sonradan Sağ muhafızları generalliğine terfi ettirildi. Öldükten sonra Hung-chou askeri valiliği ünvanı tevcih edildi[109].

A-shih-na She-er:

Doğu Gök-Türk kaganı Ch'u-lo(619-621)'nun oğlu olan A-shih-na She-er'ın daha 11 yaşında iken bilgili ve cesur olduğunu Çinliler duymuştu. Gobi Çölü'nün kuzeyinde T'ou Şad ünvanıyla idarecilik yaptığı sırada Yü-ku Şad ile Töleslerin, Uygur,[110] P'u-ku(Bugut veya Bugu), T'ung-lo(Tongra) gibi

[107] TCTC'de bu bilgi mevcut değildir; HTS 215A aynı yer; TT 198 aynı yer; WHTK 343, 2691b.

[108] HTS'de otuz yıl olarak bildirilmiştir. Ayrıca bkz. Liu, I, s.156, 157, 209, 210; Chang Jen-t'ang, s.119-120.

[109] Shih-ta-nai bio. HTS 110,s.4113,4114.

[110] CTS'deki metinde P'u-ku(Bugut) ismi zikredilmemiştir(109, s.3288).

boylarının idare ediyordu. On yıl iyi idare ettikten sonra kendisine çok vergi sunulduğunda "boyların zenginliği benim zenginliğim sayılır" diyerek kabul etmeyince idare ettiği boy reislerinin hepsi ona hayran olmuşlardı. İl Kagan birkaç kez onun askerlerini kullanmak istediğinde onu reddetmiş ve göndermemişti.

627 yılında Töles boyları(Uygur, Sir Tarduş ve diğerleri) isyan ettikleri zaman Yü-ku Şad'ı Ma-la Dağı'nda mağlup ettiler. She-er ona yardım etti ise de kazanamadı. Ertesi yıl batıda Kagan fu-t'u (Beşbalık'ta)Kalesi'ne sığınmak zorunda kaldı. İl Kagan'ın idaresi yıkılmıştı. Batı Gök-Türk kaganı T'ung Yabgu da ölmüştü. Hsi-li-pi Tuo-lu Kagan, Ni-shu ile ülkede hakim olmak için mücadele ediyorlardı. She-er askerlerini toplayıp ona ani bir baskın düzenledi ve ülkesinin yarısını ele geçirdi. Yüz binden fazla halka sahip olurken kendini Tu-pu Kagan ilân etti. She-er kendisinin daha önce mağlup olduğu Sir Tarduşlara kin besliyordu. Boylarını savaşa davet ederek onlarla çarpışması gerektiğini, önceki kagana yapılanları unutmadığını söyledi. Aksi halde vefasızlık olacağını düşünüyordu. Ona bağlı boyların reisleri ise kendilerinin daha yeni batı tarafına geldiklerini, sürekli bir yerde kalmaları gerektiğini, Sir Tarduşların uzakta olduklarını, diğer taraftan batıda T'ung Yabgu ve oğullarının tekrar ülkelerini yükselteceklerini ileri sürdüler. Onlara kızan She-er elli bin süvari seçerek Sir Tarduşlara hücum etti. Yaklaşık yüz gün süren savaşta mağlup olup askerleri azaldı ve dağıldı. Sir Tarduşlar ani bir baskınla onu bozguna uğratınca Kao-ch'ang'a sığındığında hâlâ on bin kişiye sahip idi. Batı Gök-Türklerinde de iç mücadeleler neticesinde huzurlarının kalmadığını görünce kendisine bağlı halkıyla gidip Çin'e itaat etti.

637 yılında Çin sarayına geldiğinde kendisine Sol hsiao-wei (cesur muhafızlar)büyük generalliği ünvanı tevcih edildi. Onunla beraber gelen boyu ise Ling-chou'da yerleştirilmiş, Çin'in içlerine sokulmamıştı. İmparator, onu Heng-yang-chang prenses ile evlendirdi. Arkasından at işlerinden sorumlu oldu ve muhafızları idare ediyordu. Kao-ch'ang'ı daha önceden tanımasından dolayı 640 yılında Chiao-ho harekat ordusu başkumandanı ünvanıyla, adı geçen bölgeyi tekrar Çin'e bağladı. İmparator T'ai-tsung onun başarılarından dolayı Kao-ch'ang'ın değerli kılıçlarından ve bin top muhtelif ipekli kumaşlardan sundu. Bundan sonra başkentin kuzey kapısındaki askeri kışlaları teftişi emredildi. Ayrıca, Pi-kuo kung(memur)luğuna tayin edilmişti. Liao ile yapılan savaş sırasında mızrakla yaralanmasına rağmen yine de ileri atılıp çarpıştı. Dönüşünde bu hizmetinden ötürü Hung-lu-ch'ing'liğe geti-

rildi. 648 yılında Kuca üzerine düzenlenen büyük sefere başkumandan olarak tayin edildiğinde emrine beş Çinli general verildi. Bunun yanında on üç Töles boyu ve on bin Gök-Türk süvarisine kumanda ediyordu. Kuca'yı Çin'e itaat ettirdikten sonra Batı Gök-Türkler, Ch'u-yüe ve Ch'u-mi'lere saldırıp onlara karşıda galip geldi.

Karaşar'ın batısına gelindiğinde askerler ilerlemek istemiyorlardı. Diğer taraftan Kuca'lılar korkmuştu. Buna rağmen çöllük, taşlık bir alanda mevzilendi. Hami bölgesi valisi Han Wei süvarileriyle önce ilerledi. Ts'ao Chi-shu isimli general onu takip etti. To-ho Kalesi'ne varıldığında onların kralı elli bin kişiyle karşı koymaya çıkmıştı. Onun şehirden çıkmasını fırsat bilen She-er, orayı işgal etti. Emrindeki Çinli kumandanlardan birini şehirde bırakıp, kralın peşine düştü. Kırk günlük savaştan sonra onu yakaladığı gibi bölgenin beş büyük kalesini teslim aldı. Yetmişten fazla kale tamamen Çin'e itaat etmişti. Bu arada Hoten de onun sayesinde Çin'e bağlandı. Kazandığı bütün başarılarına rağmen Çinli generallerden biriyle arası açılmıştı. Arkasından imparator T'ai-tsung ölünce başkente döndü. Altı yıl sonra 655 tarihinde öldü. Onun oğlu Tao-cheng da T'ang hanedanı hizmetinde sol savunma generalliği makamına yükselmişti. 670 yılında Tibetlilerle ve T'u-yü-hun'larla savaşırken mağlup olup askerlerini kaybetti. Bunun üzerine görevden alındı ve rütbeleri sökülerek vatandaşlık seviyesine indirildi[111].

A-shih-na Su-ni-shih:

Aslen Doğu Gök-Türk kaganı Ch'i-min'in annesinin kardeşi olan Su-ni-shih, aynı zamanda yukarıda bahsettiğimiz She-er'ın dedesinin kardeşi idi. Onun babası Shih-pi Kagan tarafından Işbara (Sha-po-lo) Şad yapılmıştı. Ling-chou'nun kuzey-batı taraflarında merkezi olmak üzere elli bin ailelik bir boy idare ediyordu. Cesaretinden ve iyi idaresinden dolayı halkının kalbini fevkalade kazanmıştı. İl Kagan'ın 627 yılından sonra idaresi bozulduğunda, Su-ni-shih'ya bağlı boylar kendisinden ayrılmamışlardı. İdaresinde başarılı olamayan ve kendine bağlı boyları devlete küstüren T'u-li, çıkan isyanları bastırmakta da başarı sağlayamamıştı. İl Kagan, bundan dolayı ona kızmış ve hapse atmıştı. Daha sonra hapisten çıkınca T'u-li sahip olduğu küçük kaganlık mevkiini terk ederek, 629 yılında Çin'e gidip İmparator T'ai-tsung'a sığınmıştı. İl Kagan T'u-li'den boşalan küçük kaganlık makamına A-shih-na Su-ni-shih'yı, tayin etti. Li Ching 630 baharında İl Kagan'ı mağlup et-

[111] A-shih-na She-er bio.CTS 109,s.3288-HTS 110,s.6114-6116.

tiği zaman, Su-ni-shih oğlu A-shih-na Chung'a onu yakalamasını emretti. Kendisi de bütün boylarıyla Çin'e gitti ve bağlılığını bildirdi. T'ai-tsung ona fevkalade hürmet göstermiş, kuzey Ning-chou tu-tu'(valiliği)luğu, sağ muhafızları büyük generalliği, Huai-te-chün(bölge) prensliği gibi yüksek ünvanlar vermişti. Fakat, Çin'de fazla yaşamayan Su-ni-shih 634 yılında öldü[112].

A-shih-na Chung:

A-shih-na Su-ni-shih'nın oğlu olan A-shih-na Chung, İl Kagan'ın Çinliler tarafından yakalanması sırasında yardım etmiş, bundan dolayı sol savunma generalliğine terfi ettirilmişti. Ayrıca, Ting-hsiang vilayeti reisinin kızı ile evlendirildi. Kendisine T'ang hanedanına yardımlarından ötürü vefakâr anlamına gelen Chung lakabı verilmişti. 635 yılında sağ muhafızları generalliğine yükseltildi. Ssu-mo, 641'de Gök-Türk kaganı yapıldığında, A-shih-na Chung onun sol bilge prensi (tsou-hsien wang) tayin edildi. Çin sınırlarından çıktıklarında başarız oldular ve tekrar Çin'in hizmetine girdiler. 650 yılında Hsüe-kuo dükü makamına getirildi. Akabinde Sağ cesur muhafızları büyük generalliğine terfi ettirildi. 674 yılında öldüğünde Garnizon büyük generalliği sunuldu ve T'ang hanedanı imparatorlarının gömüldüğü Chao-ling'e defnedildi[113].

Chih-shih-ssu-li

Chih-shih-ssu-li, Gök-Türklerin boy reislerinden idi. 630 yılında Sui hanedanının son imparatoriçesi Hsiao-hou'yu yakalayıp T'ang hanedanına sundu. Bu yardımından dolayı ona sol emir ordusu generalliği ünvanı verildi. Sonradan İl Kagan yenildiğinde Çin imparatoru T'ai-tsung, onu Hun ve Hu-sa boylarıyla müzakereler yapıp, Çin'e yakınlaştırmakla vazifelendirdi. Liao- tung'la savaş çıktığı zaman Sir Tarduşları önlemek vazifesini üzerine alıp Chin-shan-tao'da mevzilendi. Ancak, yüz bin askerle Ho-nan'a giren Sir Tarduşlar karşısında başarı gösteremedi. Hızla ilerleyen Sir Tarduşlar, Hsia-chou'ya kadar uzandılar. Daha sonra hazırlık yaparak onlara sürpriz bir saldırı düzenleyecekti. Altı yüz li (yaklaşık 350 km.) takip etti.

Sir Tarduşların kaganı Bilge ölmüştü ve geri çekiliyorlardı. Seçme askerleriyle çölün kuzeyine kadar gidip döndü. Sir Tarduşların mağlup edilişlerinden sonra arta kalanları Chiang- hsia prensi Tao-tsung ile birlikte boz-

[112] Su-ni-shih bio. CTS 109,s.3290; TFYK 964,2a.
[113] A-shih-na Chung bio. HTS 110,s.4116;CTS 109,s.3290.

guna uğrattılar. T'u-yü-hun'ları itaate aldılar. İmparator onu Chiu-chiang prenses ile evlendirdi. Başka makam ve unvanlar sundu. Daha sonra suç işleyen Chih-shih-ssu-li savaş meydanlarındaki muvaffakiyetlerinden dolayı affedilmiş, bir başka eyalete sürgüne gönderilmişti. Orada 662 yılında öldü[114].

Ch'i-pi-ho-li:

Batı Gök-Türk kaganı Ch'u-lo'nun vergileri çok artırıp Töles boylarını baskı altına alması ve kabile reislerinden yüzden fazlasını idam etmesi üzerine ona isyan ederek, kendine Ko-lun-i wu-shih Baga Kagan ünvanını alan şahsın torunudur[115]. Babası Ho, 611[116] yılında Bagatur Tegin ünvanıyla idareyi devam ettirmişti. Toprakları T'u-yü-hun'lar tarafından sıkıştırılıp, dar gelmeye başlayınca, aynı zamanda hastalık felaketine(epidemic miasma) uğrayınca Kuca'ya geldiler ve Isık Göl'ün yukarılarına yerleştiler. Daha sonra Bagatur Tegin öldü. Bu sırada dokuz yaşında olan Ch'i-pi-ho-li büyük ilteber ünvanını taşımaya başladı. 632 yılında annesi ile bin çadırdan fazla ahalisine liderlik ederek Shao-chou'ya ulaştı. Buradan Çin sarayına haber yollayıp itaatini bildirdi. İmparator T'ai-tsung, onun ahalisini Kan ve Liang gibi iki ayrı eyalete yerleştirdi. Başkente giden Ho-li'ye sol emir ordusu generalliği ünvanı tevcih edildi.

635 yılında[117] Li Ta-liang, Hsie Wan-ch'e ve Wan Chün ile birlikte T'u-yü-hun'larla savaşmak üzere yola çıktı. Orduları Ch'ih-shui-ch'uan'da konakladı. Burada Wan Chün önceden süvarilerle harekete geçti. T'u-yü-hun'lar onun etrafını sardılar. Büyük ve küçük kardeşleri mızraklandı üstelik attan düştükleri gibi piyade ilerlerken yaralandılar. Çok sayıda asker ve subay öldü. Ho-li bunu duyunca birkaç yüz süvariyle hemen harekete geçti ve çarpışmaların yapıldığı meydana vardı. Aniden arkalarından kuşattığında iki arada kaldılar. T'u-yü-hun askerleri şaşırdı ve dağıldı. Onların hükümdarı Fu-ch'ung, Tu-lun-ch'uan'da bulunduğu sırada Ho-li ona baskın düzenlemek istiyordu. Wan Chün önceki yenilgisinden dolayı savaşmaya çekiniyordu. Bunun üzerine Ho-li, Wan Chün'e " T'u-yü-hun'ların şehir ve kalelerinin mevcut olmadığını güzel suları ve bol otlu yerleri takip ederek yaşadıklarını, eğer hücuma kalkmazlarsa hiçbir netice çıkmayacağını bu fırsatın kaçması halinde durumun felakete dönüşebileceğini" söyledi.

[114] HTS 110,s.4116-4117.
[115] Torunu olması sadece HTS'de vardır.
[116] HTS'de Sui'in sonu yani 618 yılı bildirilmiştir.
[117] CTS'ye göre 633 yılı söz konusudur.

Kendisi ondan ayrılarak binden fazla süvari seçti ve T'u-lun-ch'uan'a girdi. Arkasında beklenmedik bir hücumla T'u-yü-hun merkezini yıktı. Birkaç bin asker öldürmüştü. At, deve ve koyundan meydana gelen yirmi bin baştan fazla hayvan ele geçirdi. T'u-yü-hun reisi kendini kurtarmayı başarmış, fakat karısı oğulları Ho-li'nin eline geçmişti. İmparator, Ta-tou-pa vadisinde orduya eğlence tertip etti. Bu sırada Çinli kumandan Wan Chün, Ho-li'nin zaferini kendine mal etmek istedi ve savaşı kendinin kazandığını açıkladı. Buna çok sinirlenen Ho-li, bıçağını çekip ayağa kalktı. Başarısını çalmaya kalkan Çinli kumandanı öldürecekti. Bunun üzerine bütün generaller onu sakinleştirmeye çalıştı. Bu hadise imparatorun kulağına gitmişti. Başkente döndükleri zaman durumu araştırdı. Gerçeği öğrendiğinde Wan Chün'ün ünvanını Ho-li'ye vermeyi düşündü. Ancak, Ho-li istemedi. Böyle bir şeyin Çinli generalleri yabancıların gözünde düşüreceğini belirtti. Bundan sonra saray muhafızı olan Ho-li, istihkamların teftişiyle vazifelendirildi. Kendisine sunulan bir Çinli prenses ile evlendirildi. 640 yılında T'ung-shan-tao yardımcı baş kumandanı ünvanıyla Kao-ch'ang'a gidip, orayı Çin'e itaat ettirdi.

Daha önce annesi Ku-tsang ve kardeşi Sha-men, Liang-chou'da kalmışlardı. 642 yılında imparator onu annesini ziyaret etmesi için gönderdi. Kardeşi Sha-men, Ho-lan tu-tu'su tayin edilmişti. Aynı sıralarda Sir Tarduşların kaganı Bilge kuvvetlenmişti. Ho-li'nin boyu Ch'i-pi'nin hepsi Sir Tarduşlara katılmak arzusu taşıyorlardı. Ho-li, oraya vardığında bunu duyunca çok şaşırdı. Çin imparatorunun kendilerine büyük iyilikler yaptığını, kendisine çok değer verdiğini nasıl olur da ona karşı isyan edeceklerini söyledi. Kabile reisleri hep birlikte "hatun ve tu-tu zaten gittiler, biz nasıl gitmeyelim?" dediler. Yani Ho-li'nin geride bıraktığı annesi ve kardeşi kendi boylarını terk etmişler ve başsız kalan boy halkı da kendine reis arar olmuştu. Ho-li onlara "benim kardeşim vefakardır. Sizleri besleyebilir. Ben bile bir vücudumla bir ülkeyi elde tutabilirim.[118] Kesinlikle gidemezsiniz" diye cevap verdi. Bunun üzerine halkı onu tutukladı ve Sir Tarduş kaganı Bilge'nin merkezine götürdü. Bu arada Çin imparatorunun kendini yanlış anlamasından endişe eden Ho-li, zorla götürüldüğünü ispatlamak için sol kulağını kesmişti. Onun bu hareketine çok kızan Bilge Kagan öldürecekti. Ancak, hatunu itiraz edince idam durduruldu. Sonuçta hapse atıldı. Bunu duyan bazı Çinli devlet adamları

[118] HTS'de "Kardeşim hizmet için gitti. Ben gönüllü ülkeyi idare ederim (elde tutarım)."(s.4118) şeklinde kaydedilmiştir.

imparatorlarına "Ho-li, Sir Tarduşlara can çekişen bir balığın suya ulaşması gibi gitti. Kaçışının sebebi korkusu idi" dediler. İmparator onların fikirlerine katılmıyordu: " İnsanların kalbi demir ve taş gibidir. Bize isyan etmez" dedi. Tam o sırada Sir Tarduşlardan gelen bazı elçiler(casus), Ho-li'nin vaziyetini ve Çin'e ihanet etmediğini bildirdiler. İmparator onun hakkında gerçekleri duyunca ağlamaya başlamıştı. Hemen Ts'ui Tun-li isimli elçiyi özel vazife ile Sir Tarduşlara göndererek onların istediği prensesi göndereceğini iletip karşılığında Ho-li'nin kurtarılmasını sağladı. Onun dönüşünde kendisine sağ cesur muhafızlar büyük generalliği ünvanı sunulmuş ve taltif edilmişti. Sir Tarduşlara gönderilecek prenses yola çıkalı günler olmuştu. Ho-li bu evlilik işini engellemek istedi. İmparator daha önce verdikleri sözden dönemeyeceklerini bundan vazgeçilemeyeceğini söyledi ise de Ho-li ısrarını sürdürdü. Sir Tarduş hükümdarının Ling-chou'ya veya başkente gelmesinin teklif edilmesini, eğer gelmez ise onlardan korktuğunu dolayısıyla evliliğin gerçekleşmeyeceğinin bildirilmesi gerektiğini belirtti. Bilge Kagan'a güvenilemeyeceğini çünkü, vahşi karakterli olduğunu bir sene dahi aradan geçmeden kendi aralarında savaşacaklarını ve zayıflayacaklarını ilâve etti.

İmparator, onun fikirlerini kabul etti. Neticede Ling-chou'ya gelemeyen Bilge Kagan, prensesi alamamıştı. Zaten bir sene içinde kendisi ölmüş, iki oğlu ülkeye hakim olmak için kendi aralarında mücadeleye başlamışlardı. Küçük oğlu Pa-chuo[119] ağabeyi T'u-li-shih'yı öldürerek tahta çıktı. Fakat, Ho-li'nin söz konusu evliliğin engellenmesi, çünkü Sir Tarduşların yakında karışacağı şeklindeki fikrinde haklı olduğunu Çin imparatoru anlamıştı.

Korelilerle yapılan savaşlara da katılan Ho-li arkasından Kuca'nın Çin'e itaat etmesini sağladı. 652/653[120] yılında Batı Gök-Türklerinden A-shih-na Ho-lu, Ch'u-yüe, Ch'u-mi, Ku-su, Karluk ve Pei-shih gibi beş boyla Turfan(T'ing-chou)'ı işgal etti. İleri harekata devam ederek Chin-ling'i düşürdü ve P'u-lei(Barköl)'i konrolü altına aldı. İmparator, Ho-li'nin Yin-yüe-tao baş kumandanı olarak, 80 bin askere ve Liang Chien-fang ile Ch'in, Ch'en, Chih, Yung eyalet general ve valileri, ayrıca Yen-jan askeri valisi Uygur birine kumanda edip, onunla savaşa gönderildi. Ch'u-yüe'lerin reisi Chu-ya-ku-chu onun bir kumandanını öldürdü. Lao dağını işgal etti. Ho-li askerlerini yollara ayırarak, ona tuzak kurdu ise de Ch'u-yüe reisi gece kaçmayı başardı. Ancak, hafif süvarilerle beş yüz li(250 km) takip edildi. Ku-chu yapılan çar-

[119] Pa-chuo'nun ağabeyini öldürmesi ve isimler sadece HTS 110,s.6119'da bulunmaktadır.
[120] CTS 109, s.3293'te bu tarih 651 şeklinde kaydedilmiştir.

pışmada öldürüldüğü gibi altmış Gök-Türk reisi yakalanmış, on binden fazla Gök-Türk, at, sığır ve koyundan yetmiş bin baş ele geçirilmişti. Ayrıca Ch'u-mi'lerin erkini Shih-chien, Ho-chih-ho gibi birkaç bey daha tutuklanmış ve geri dönülmüştü. Çin'e gelindiğinde Ho-li'ye sol cesur muhafızları büyük generalliği ve Ch'eng-kuo düklüğü tevcih edildi. 657 yılında Su Ting-fang ile Liu Po-ying gibi generallerle Korelilere karşı savaşa gitmiş ve kazanamamıştı[121]. 661'de Liao-tung seferinde özellikle Çin ordusundaki yabancı askerlere kumanda ederek, bazı başarılar sağladı. Yine aynı yıl Töleslerin dokuz kabile(chiu-hsing) boyu Çin'e karşı isyan ettiği zaman Ho-li, onları" itaate alma büyük memuru " tayin edildi. Beş yüz hafif süvariyle hızla üzerlerine yürüyünce Dokuz Oğuzlar(dokuz kabile) şaşırdı. Onlarla savaşmayan Ho-li etkili bir konuşma yaparak yabgu ve teginleri dahil iki yüz kişiyi halka yakalattırıp, Çin'e getirtti. Ho-li onların içinde suçlu olanları cezalandırmıştı. 666 yılında tekrar başkumandan rütbesiyle Kore seferine çıktı. Liao Irmağı üzerinde Mo-ho gibi kuzey kavimlerini idare ederek, Çin adına Korelileri bozguna uğrattı. Ayrıca, yedi kalelerini de ele geçirmişti. Çok sayıda Kore şehri de Çin'e bağlandı. Zaferlerinden dolayı dönüşünde Liang-kuo düklüğü ve ordu müfettişliği gibi yüksek görevler tevcih edildi. 677 yılında öldü ve Chao-ling'e gömüldü[122].

Ssu-chie(İzgil-Sekel?) Erkin:

Doğu Gök-Türk Devleti hükümdarı İl Kagan'ın mağlup olup yakalanarak Çin'e götürülmesi üzerine Ssu-chie (İzgil)boyu 630 yılının baharında erkinlerinin idaresinde kırk bin kişi ile T'ang İmparatorluğu'na sığındı [123].

Yü-ku Şad:

İl Kagan'ın'ın kardeşi olan Yü-ku Şad, devletin doğu tarafında hanedana mensup olmayan diğer Türk boylarını idare ediyordu. 627 Sir Tarduşlar, Bayırku'lar, Uygurlar ve diğer Türk boylarının ayaklanmalarını bastıramamıştı. Uygurların reisi elindeki beş bin süvari ile Ma-lien Dağı'nda(bugün Kansu'da) onu mağlup etti. Doğu Gök-Türk Devleti tamamen iç karışıklığa sürüklenince 630 sonunda ilk önce Kao-ch'ang'a sığındı. Ancak daha sonra diğer Türk beyleri gibi o da gidip T'ang hanedanı imparatoru T'ai-tsung'a bağlılığını bildirdi[124].

[121] Korelilerle savaşı CTS'de yazılmamıştır.
[122] Ch'i-pi-ho-li bio. CTS 109,s.3291; HTS 110,s.4117.
[123] HTS 215A, s.6036; TCTC 193 s.6073; Chang Chien bio. CTS 83,s.2775-HTS 111,s.4133.
[124] HTS 215A aynı yer; TCTC 193,s.6082.

T'ie-lo-chih:

İl Kagan'ın oğullarından T'ie-lo-chih, İ-ch'eng hatun yakalandığı sırada ele geçirilip, Çin'e getirilmişti. Bekâr olarak Ch'ang-an'da ikâmet ediyordu. Yakışıklığından dolayı bütün kadınları cezbediyordu. Annesi devreye girerek, imparatora müracaat etti ve onun kadınlarla ilişki kurmasını engelledi[125].

Ho-lo-hu :

629 yılında babası T'u-li ile Çin sarayına giden Ho-lo-hu, onun ölümü üzerine yürüttüğü Pei-p'ing prensliği ve You ile Shun gibi eyaletlerin idaresi ona kaldı. Bu görevi sürdürdüğü sırada 639 yılında amcası Chie-shih-shuai ile gizlice anlaşarak, onun ayaklanma ekibine dahil oldu. Eğer Chie-shih-shuai'ın isyanı başarılı olsaydı, Ho-lo-hu kagan yapılacaktı. Fakat, yukarıda da anlattığımız gibi ayaklanma bastırılmıştı. Çinliler onu öldürmemişler ve Ling-wai'a sürgüne göndermişlerdi[126].

Chie-man-t'o:

Chie-man-t'o'nun kaynaklardaki diğer yazılışı He-man-t'o'dur. 648 yılında Çin hâkimiyetini tanımayarak, Altay dağları havalisinde kaganlığını ilân eden Ch'e-pi'nin oğlu idi. Hâkimiyeti genişleyen Ch'e-pi, ona Basmıl boyunun idaresini verdi. Fakat, o babasının hilâfına oğlu An-lo'yu Çin başkentine göndermişti. T'ai-tsung derhal onu kendine bağlamayı düşünmüş ve bir Çin generallik ünvanı (sol savunma generalliği) sunmuştu. Onun bulunduğu yeri de Hsin-li eyaleti yaparak Çin topraklarına kattı. Bundan sonra T'ang hanedanı adına hüküm sürecektir[127].

[125] HTS 215A aynı yer; TCTC 193,s.6073.
[126] CTS 194A,s.5161; HTS 215A,s.6039.
[127] CTS 194A,s.5165; HTS 215A,s. 6042.

IV. ÇİN HÂKİMİYETİNE KARŞI BAĞIMSIZLIK HAREKETLERİNİN BAŞLAMASI VE GELİŞMESİ

648'li yıllarda Ch'e-pi Kagan'ın başkaldırmasının başarısızlığa uğramasından sonra Doğu Gök-Türk ülkesinde Türk boyları Çinliler tarafından askerî valilikler kurulmak suretiyle baskı altına alınmıştı. Dolayısıyla yaklaşık yirmi dokuz sene ufak çapta hareketlenmeler dışında herhangi bir isyan hareketine tesadüf edilememektedir. Bu bir bakıma 650'de ihdas edilen Büyük Genel Askerî valilik sisteminin T'ang hanedanı yararına olumlu işlediği konusunda fikir verebilir. Fakat, Türk boyları arasında bağımsızlık duygusu sönmemişti. Özellikle isyan kıvılcımlarının çıktığı yer Gök-Türk hanedan üyelerinin bulunduğu Gobi Çölü'nün güneyindeki Büyük Genel Askeri Valilik idi. Söz konusu Ch'an-yü Tu-hu-fu adlı valilik, kurulurken imparator Kao-tsung, Gök-Türk hanedanı soyundan gelenlerin bulunuşunu göz önüne alarak, Güney Hun Devleti'ni çağrıştıran söz konusu ismi koymuştu. İşte buradaki Türk boylarının reisleri Çin idaresinden memnun değillerdi. Kendi aralarından birini lider seçmek arzusu taşıyorlardı. Bağımsızlık hareketleri böylece başladı.

679 yılının kışında ilk isyan başladı. A-shih-te Wen- fu ve A-shih-te Feng-chih isimli iki lider kendilerine bağlı olan boylarla birlikte ayaklanma teşebbüsünü gerçekleştirdiler. Adları geçen liderler Ch'an-yü Tu-hu-fu'nun dahilinde askerî vali idiler. Onların en önce yaptıkları iş Gök-Türk hanedanından gelen bir kagan bulmak oldu. A-shih-na Ni-shu-fu'yu kagan ilân ettiler[128]. Arkasından bağımsızlık savaşı başladı. Birden bire söz konusu büyük genel askerî valiliğe dahil yirmi dört bölgenin reisleri hep birlikte ayaklanan liderlere iştirak ettiler. Her boy kabile bulunduğu yerde isyan etmişti. Bu bağımsızlık savaşına katılanların sayısı yüz bine ulaştı. Kısa bir süre içerisinde çok geniş alana yayılması, bütün Gök-Türk şeflerinin destek vermesi, bu bağımsızlık hareketinin uzun süredir planlandığını ve organize olduğunu göstermektedir.

İsyanın başlayıp çok çabuk gelişmesi T'ang imparatoru Kao-tsung'u çok şaşırtmıştı. Derhal büyük bir ordu hazırlamaya girişti. Bağımsızlık savaşının

[128] CTS 194A, s. 5166; HTS 215A, s. 6042; TCTC 202, s. 6392; TT 198, 1073b.

başladığı valiliğin vali yardımcısı(Ch'ang-shih) Hsiao Ssu-ye'yi[129] başkumandan tayin etti. Hua Ta-chih ve Li Ching-chia isimli generaller emrindeki ordu ona yardım için gönderildi. Gök-Türklerle savaş için yola çıkan bu ordu kendine fazla güveniyordu. Dolayısıyla fazla hazırlık yapılmamıştı. Aynı sıralarda hava çok soğudu. Kuzeyin soğuk iklimine alışık olmayan Çinli askerlerin derileri çatlıyordu. Gök-Türkler, Çin ordusunu yakından takip ettiklerinden bu fırsatı kaçırmadılar. Çinli kumandanların ummadıkları bir anda hücuma geçip, Çin ordusunu çok ağır bozguna uğrattılar. On binden fazla Çinli asker öldürülürken baş kumandan Hsiao Ssu-ye kendisine bağlı birlikler ile savaş meydanından kaçtı. Diğer iki general ise zorlukla Çin kontrolündeki bölgelere sığınabildiler. İmparator, bu ağır mağlubiyete çok kızdı. Hsiao Ssu-ye'yi bugün Kuang-hsi eyaletindeki Kui-lin bögesinde olan Kui-chou'ya sürgüne gönderdi. Diğer generaller Hua Ta-chih ve Li Ching-chia vazifelerinden azledildiler[130].

Karşı taarruza geçen Gök-Türkler, Ting-chou'ya kadar uzandılar. Burannın valisi prens Huo(Li Yüan-kui), Gök-Türkler önünde duramayacağını ve şehri savunamayacağını anlayınca bir hile yoluna gitti. Şehrin kapılarını açtırdı ve bayraklarını saklattırdı. Bu durumu görünce şüphelenen Gök-Türkler şehirde bir tuzak olabileceğini düşünerek girmediler ve geri çekildiler[131]. Uğranılan bu beklenmedik ağır mağlubiyet Çin imparatorunu yeni tedbirler almaya sevk etti. General Ts'ao Huai-sun, Chin-hsing'de (Ho-pei), general Ts'ui Hsien, Chiang ve Lung-men'da (Çahar) [132] mevzilendirildiler . Gök-Türk harekatı doğuya doğru kayıyordu. Ayrıca, onlar kendilerinin eski tâbileri olan Moğol asıllı Kıtan ve Hsi'leri de kendileriyle birlikte savaşmaları için ikna ettiler. Böylece, Çin'in kuzey-doğu sınırları da tehlike içine düştü. Ancak, Moğol boylarının isyanı Çinli kumandanlar Chou Tao-wu ve T'ang Hsiu-ching tarafından kolaylıkla bastırıldı. Gök Türk tehlikesinin büyümesi üzerine imparator Sung Dağın'daki[133] kutsal törene gitme işinden vazgeçti[134].

Neticede Çin'de büyük askeri hazırlıklar başlatılmıştı. Ting-hsiang-tao harekat ordusu başkumandanı tayin edilen P'ei Hsing-chien'e, Ch'eng Wu-

[129] Hsiao Ssu-ye bio. CTS 63, s. 2405, 2406; HTS 101, s. 3952.
[130] HTS 215A, s. 6043. CTS'de bu bilgi mevcut değildir.
[131] Li Yüan-kui bio. CTS 64, s. 2429; HTS 79, s. 3553; TCTC 202, s. 6392.
[132] HTS 215A aynı yer; TCTC 202 , aynı yer.
[133] TCTC 202, s. 6393.
[134] Ho-nan'da Ten-feng-hsien'de bulunmaktadır.

t'ing ile Li Wen-ch'ien, onun emrindeki doğu ve batı kanat orduları kumandanı yapıldılar. Çin ordusunun toplam asker sayısı üç yüz bini bulmuştu. Günümüzdeki Sui-yüan eyaletinin Kui-sui şehrinde bulunan Hei-shan'a kadar uzanan P'ei Hsing-chien Gök-Türk ordusunu mağlup ettiği gibi önemli liderlerinden A-shih-te Feng-chih'yı esir etti. Bu yenilgi üzerine Gök-Türkler arasında karışıklık çıktı. A-shih-na Ni-shu-fu kendi maiyetindekiler tarafından öldürülüp başı Çin'e getirildi. P'ei Hsing-chien, Gök-Türklerin daha önce Hsiao Ssu-ye'yi mağlup edişlerini göz önüne alarak iyi planlar yapmıştı. Erzak arabalarının Gök-Türkler tarafından saldırıya uğrayacağını tahmin ederek, üç yüz arabanın içine uzun kılıçlar ve mancınık okları ile techizatlı beş usta asker yerleştirerek üzerlerini örtüp arabalara erzak yüklü görüntüsü verdi. Birkaç yüz zayıf askeri arabaların yanında yürütüyordu. Uzaklardaki stratejik mevkilere askerlerini mevzilendirdi. Gök-Türkler kendilerine kurulan bu tuzağın farkına varamadılar. Arabalara saldırınca zayıf askerler terkederek kaçmışlardı. Bunun üzerine arabalar Gök-Türkler tarafından alınarak düz bir yere götürüldüler. Kendi arabalarından inip eğerlerini çözmüşler, yiyecekleri yağmaya başlayacaklardı. Tam bu anda arabalardaki Çinli askerler birden dışarı atılıp, onları ok yağmuruna tuttular. Paniğe kapılan Gök-Türkler geri çekilmeye başladılar. Bu sefer yolda mevzilenen Çinli askerler önlerini kesti ve neticede mağlup oldular. Bir kısmı öldürülürken, bir kısmı esir edilmişti. A-shih-te Feng-chih ise bundan sonraki bir savaşta esir edilmişti. Onun kurtulabilen elemanları Altay dağlarının doğusundaki Langshan(kurt Dağı'na)sığınarak kendilerini korumayı başardılar. Diğer taraftan Yün-chou'yu kuşatan başka bir Gök-Türk grubu Tou Huai-che ve Ch'eng Wu-t'ing tarafından yenildiler[135].

681 yılında da A-shih-te Wen-fu ve boyu yeni bir kagan arayışına girdiler. Çok geçmeden Gök-Türk hanedanından A-shih-na Fu-nien'i kagan seçtiler. Yüan ve Ch'ing bölgeleri(Kansu'da Ch'ing-yang-hsien) Gök-Türk hücumlarına maruz kaldı. Artık Çin hâkimiyetine karşı Gök-Türkler arasında kesin bir baş kaldırı olduğu anlaşılmaktadır. İsyanlar durmak bilmiyordu. Li Chih-shih, imparator Kao-tsung'un emriyle Ching bölgesinde mevzilendirildi.

P'ei Hsing-chien'e tekrar başkumandanlık verildi. General Ts'ao Huai-sun ile You-chou askerî valisi Li Wen-chien ona yardımcı tayin edilmişlerdi. Çin ordusu yolma çıkmadan önce casusları harekete geçmişlerdi. Kendi yar-

[135] P'ei Hsing-chien bio. CTS 64, s. 2801 vd.; HTS 108, s. 4086 vd. Ch'en Wu-t'ing bio. CTS 83, s. 2784-2785.

dımcısı Tou İ-chao ile birlikte Çin ordusuna öncülük eden Ts'ao Huai-sun'a casuslar haber getirdi. Onların bildirdiğine göre Karakum'un kuzeyinde A-shih-na Fu-nien ile A-shih-te Wen-fu, Karakum'un kuzeyinde bulunuyorlardı. Çok ağır kıtlık içinde idiler[136] . Yanlarında az sayıda asker vardı. Herhangi bir yerde eğlenmeden doğru oraya gidilirse kolayca yakalanabilirlerdi. Ts'ao Huai-sun, casusların raporları doğrultusunda harekete geçmeye karar verdi. Zayıf ve yorgun askerlerini, diğer ağırlıklarını Hu-lu-p'o gölünün yakınında bıraktı. Hafif süvarilerle yola çıktı ise de kimseyle karşılaşmadı. Daha önce yıkılan Sir Tarduşların arta kalanları ile karşılaştı ve onları teslim aldı. Dağınık vaziyetteki Sir Tarduş kabileleri bu sırada A-shih-na Fu-nien'in bağımsızlık hareketini duymuşlar ve ona katılmak üzere yola çıkmışlardı. Gök-Türk liderlerini bulamayan Çinli kumandan Çin Seddi'ne geri dönmeye başladı. Neticede Çin Seddi'nin kuzeyinde A-shih-te Wen-fu'ya rastladı. Her iki ordu arasında derhal savaş çıktı ise de bir sonuç alınamadı.

Heng-shui[137] Nehri'ne gelindiğinde Ts'ao Huai-sun bu sefer A-shih-na Fu-nien ile karşılaşma fırsatı buldu. Emrindeki Tou İ-chao, Li Wen-t'ung ve Liu Ching-t'ung gibi dört general ile bağımsızlığını henüz ilân etmiş olan Fu-nien'e saldırdı. Karşılaştıklarının ertesi günü Çin ordularına hücum eden Fu-nien onların dört ordusunu aynı anda bozmayı başardı. Ts'ao Huai-sun ve diğer generaller savaş meydanından kaçmış, sayısız Çinli asker ölmüştü. Daha sonra arta kalıp dağılan askerlerini toplayan Ts'ao Huai-sun, onlardan zorla topladıkları altınlar, ipekli kumaşlar ile A-shih-na Fu-nien'i etkiledi ve ikisi karşılıklı barış yaptı. Anlaşma sağlandıktan sonra Fu-nien kuzeye doğru çekilince Ts'ao Huai-sun Çin'e geri dönebildi. Başkente başarısız bir halde geldikten sonra güney eyaletlerinden birine sürgüne gönderildi.

Başkumandan P'ei Hsing-chien, Tai-chou ile Hsin-k'ou arasındaki Yen-men-kuan geçidini tutmuştu. Böylece Fu-nien ile Wen-fu arasındaki irtibat kesildi. P'ei Hsing-chien, üç-dört ay gibi çok kısa sürede bütün kuzey Çin'i karıştırarak isyan eden İkinci Gök-Türk İstiklâl teşebbüsünü yenemeyeceğini anlamıştı. Dolayısıyla soğuk savaş taktikleri uygulamaya başladı. Yaptığı kurnazca planlar sayesinde A-shih-te Wen-fu ile A-shih-na Fu-nien'in arasını açtı. Wen-fu ani bir hücumla Fu-nien'i mağlup etti. Fu-nien yediği ağır darbe sonrası ordusunu bırakıp Yün-chung'a sığındı. Bu sırada çok sayıda askeri öl-

[136] Sadece HTS 215A, s. 6043'te bu bilgi mevcuttur.
[137] Bugün Shan-hsi'de Feng-hsiang'da bulunmaktadır.

düğü için kuvveti azalmıştı[138]. Chin-ya-shan(Altın Otağ Dağı)'da levazımatını ve ailesini bırakarak, hafif süvarileri yanına aldı. Hedefi az sayıdaki ordusunu sadece süvarilerden teşkil edip, kalabalık fakat, ağır Ts'ao Huai-sun kumandasındaki Çin ordusunu yenmek idi. Ani bir darbe vurmayı planlayarak onu aramaya başladı. Bu esnada P'ei Hsing-chien, yardımcıları Ho Chia-mi'yi, T'un-hang-tao yolundan, Ch'eng Wu-t'ing'i de Shih-ti-tao yolundan gönderek, Fu-nien'in karargah kurduğu yeri ele geçirip erzaklarını aldı. Fu-nien ise bu sırada Ts'ao Huai-sun ile anlaşıp geri çekilmişti. Döndüğünde erzaklarını ve ailesini bıraktığı yerde bulamadı. Ayrıca askerlerinin çoğu hastalanmıştı. Kuzeye doğru giderek Hsi-sha'ya yerleşti. P'ei Hsing-chien burada da gönderdiği Liu Ching-t'ung ve Ch'en Wu-t'ing ile Fu-nien'i sıkıştırdı. Zor durumda kaldığını anlayan Fu-nien, P'ei Hsing-chien'e Çin'e teslim olmak istediğini bildirdi. Fakat, Çin ordusunun Hsi-sha'ya gelemeyeceğini düşünerek hazırlık yapmamıştı. Daha sonra Wen-fu'yu da yanına alarak başka bir yoldan P'ei Hsing-chien'e teslim oldu. Sonra başkent Ch'ang-an'a getirildiler.

P'ei Hsing-chien, A-shih-na Fu-nien'e teslim olmadan önce idam edilmeyeceği konusunda söz vermişti. Bundan dolayı içindeki şartların zorluğunu göz önüne alan Fu-nien savaşmadan teslim olmuştu. Fakat, Çinliler verdikleri sözde durmadılar ve onunla birlikte ileri gelen Gök-Türk şeflerinden elli dört kişiyi başkentlerinin doğu pazarında idam ettiler. P'ei Yen isimli bir vezir imparatoru etkileyerek öldürülmelerini sağlamıştı[139].

[138] Bu konuda TCTC (202)'de bilgi yoktur.

[139] HTS 215A, s. 6043;CTS 194A, s. 5166; TT 198, 1073b ; P'ei Hsingchien bio. CTS 64, aynı yer; HTS 108, aynı yer.

Çin esaretine karşı bağımsızlık hareketlerinin başlaması konusundaki bazı Çince metinlerin tercümeleri için bkz. Liu, I, s. 157-158, 210-212; Chang Jen-t'ang, aynı eser, s. 122-130.

V. BATI GÖK-TÜRK ÜLKESİNİN PARÇALANIP ÇİN NÜFUZUNA GİRMESİ

T'ung Yabgu Kagan amcası Bagatur tarafından öldürülüp ortadan kaldırılınca Batı Gök-Türk Devleti tam bir karışıklık içine düştü. Bagatur zorla tahta çıkmış ve kendine Ch'u-li-sse-pi[140] Kagan ünvanını almıştı. O hemen kendini `büyük kagan` ilân etmiş ve Batı Gök-Türk Devleti'ni küçük kaganlıklara bölerek yönetmeye teşebbüs etmişti. Fakat, Batı Gök-Türk Devleti'nin halkı yani boylar onun kaganlığını tanımadı. Devlet adamlarının hiçbiri ona itaat etmemişti. Nu-shih-pi boyu kendi içinden Ni-shu Baga Şad'ı kagan seçmiş, ancak kendisi bu ünvanı kabul etmemişti. Diğer taraftan T'ung Yabgu'nun oğlu Hsi-li Tegin de Maveraünnehir (K'ang-chü)'de isyan etmiş ve orada Bagatur Kagan'ı mağlup etmeyi başarmıştı. Bunun üzerine Nu-shih-pi boyunun lideri Ni-shu, Hsi-li'yi Batı Gök-Türk tahtına davet etti. Hsi-li, babasını öldürüp zorla tahtını ele geçiren Bagatur'dan kaganlığı böylece geri almış oluyordu. Kendine İ-p'i-po-lo-lü Yabgu Kagan ünvanını aldı. Bagatur ona mağlup olmasına rağmen yine mücadeleden vazgeçmemişti. Her iki kagan kendi aralarında savaştılar. Ancak, bir neticeye ulaşamayıp birbirlerine üstünlük sağlayamadılar. Bu arada dış destek aramaya başladılar. İkisi de Çin'e elçi gönderip, hediyeler sundular. Bir Çin prensesiyle evlenmek suretiyle müttefik olmak istediklerini bildirdiklerinde T'ai-tsung cevap olarak dedi ki:" Sizin ülkeniz karıştı. İdarecileri henüz belli değil. Savaş ve benzeri mücadeleler sona ermedi. Nasıl evlilik gerçekleşir?.[141]" Neticede evlenme teklifleri reddedilmiş ve kendi aralarında savaşmamaları tavsiye edilmişti.

Bagatur'un idaresinden memnun olmayan bütün Töles boyları isyan ettiler ve gidip Lü Yabgu Kagan(Hsi-li Tegin)'a itaat ettiler. Çünkü, o eski kagan T'ung Yabgu'nun oğlu idi ve halkının kalbini kazanmıştı. Böylece Bagatur(Sse-pi Kagan)'un askerleri de yavaş yavaş dağılmaya başladı. Onu ortadan kaldırmak için müsait şartların oluştuğunu gören Lü Yabgu Kagan, son darbeyi vurmak için harekete geçti ve yaptığı baskınla Bagatur'u bozguna uğratmayı başardı. Askerlerini kaybeden Bagatur, Altay dağlarına kaçmıştı. Burada Tuo-lu Kagan'dan bir darbe daha yedi ve orada Ni-shu tarafından

[140] CTS 194B'de Bagatur'un unvanı Hou-ch'ü-li-p'i Kagan şeklinde kaydedilmiştir(s. 5182).
[141] Evlilik teklifi sadece CTS 194B'de kaydedilmiştir(s. 5182).

öldürüldü. Tek başına bütün Batı Gök-Türk ülkesinin hakimi olan Lü Yabgu Kagan'a devlet adamları büyük kaganlık ünvanını sundular.

Bundan sonra kuzeydeki Töles boylarına ve daha doğudaki Sir Tarduşlara karşı sefere çıkan Lü Yabgu, Sir Tarduşlarla yaptığı savaşı kazanamayıp, mağlup olmuştu. Şüpheci, inatçı ve iftiracı bir mizaca sahip olduğu kaynaklarda nakledilen kagan, bu yüzden milletini kontrol altında tutamamıştı[142]. Üstelik kendisine en faydalı hizmetlerde bulunan küçük kagan rütbesindeki İl(i-li)'i hakkında iftira duyduğu için suçsuz yere öldürdü. Onun bu hareketini gören diğer devlet adamlarının hepsi şaşırıp korkmuşlardı. Neticede Batı Gök-Türk ülkesinde kontrol elden çıktı. Ni-shu'nun gücünden çok çekiniyordu. Gizlice onun aleyhine gizli planlar yaptı. Durumun farkına varan Ni-shu, Karaşar(Yen-ch'i)'a sığındı. Bundan sonra She-pei [143]Tarkan ile, Nushih-pi'ler, Lü Yabgu Kagan'a karşı ittifak yaptılar. Zor durumda kaldığını anlayan Lü Yabgu yanına aldığı hafif süvarilerle Maveraünehir'e kaçtı. Boş kalan tahta daha önce Karaşar'a sığınan Ni-shu çağrıldı ve gelip oturduktan sonra ünvanı Tuo-lu oldu. Ayrıca Tardu ünvanını da almıştı. Ni-shu'nun babası Baga Şad, T'ung Yabgu zamanında Çin sarayına gelmişti(626'dan önce). Bundan dolayı T'ang İmparatorluğu ile yakın temas kurabildi. Hatta 633 yılında Liu Shan-yin onun ülkesine elçi olarak gönderildi. Fakat, fazla yaşayamayan Ni-shu 634 yılında öldü. Yerine kardeşi T'ung-e Şad, Işbara Hsi-li-shih Kagan ünvanıyla tahta geçti. Bu yeni kagan 635 yılında T'ang başkenti Ch'ang-an'a adam göndererek evlilik teklifinde bulundu ve beş yüz baş at sundu[144]. İmparator, onun elçisini çok iyi karşılamış ve iltifatlarda bulunmuştu. Ancak, oyalama taktiklerine baş vurarak evlilik teklifini kabul etmedi.

Sonra Işbara Kagan, ülkesini on boya böldü. Her boyu idare eden reise birer ok verildi. Bundan sonra ünvanları On Şad veya On Ok şeklinde söylenmeye başladı. On Ok, boyları sağ ve sol olmak üzere iki yan guruba ayrıldı. Bir tarafa beş ok yani beş boy yerleştirildi.[145] Onlara Beş Tuo-lu boyu adı verildi. Beş çorluk halinde tesis edilmişlerdi. Bir çor bir ok idare edecekti. Sui-ye'(Tokmak)nin doğusunda ikâmete başladılar. Sağ grubu Nu-

[142] 5183-6058.

[143] HTS 215B'de Mei-p'ai Ta-kan şeklinde yazılmıştır.

[144] HTS 215B'de üç kere elçilik heyeti gönderdi, kendi ülke mallarından sundu. Sonra evlilik teklifinde bulundu.

[145] Çor ünvanı ve tarihi gelişimi için bkz.A.Donuk, Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Ünvan ve Terimler, İstanbul 1988, s. 13, 14.

shih-pi boyu oluşturdu. Beş büyük erkinlik halinde tesis edildiler[146]. Sui ye'(Tokmak)nin batısında oturacaklardı. Her bir boyu erkin idare edecekti[147]. Bundan sonra bütün yeni teşkilatlanmadan sonra ortaya çıkan boylara genel olarak On Boy adını verdiler.

Yeni düzenleme yapılmasına rağmen ülkesini iyi idare edemeyen Işbara Hsi-li-shih'ya karşı kıpırdanmalar çok geçmeden başladı. Kendi maiyetindeki T'ung Tudun tarafından baskına maruz kalmıştı. Yüz süvariyle karşı çıktı ise de galip gelemedi. Geri çekilmeye başladı. Kardeşi Börü(Pu-li) Şad ile Karaşar'a sığındılar. A-hsi-chi Kül Erkin ile T'ung Tudun devlet adamlarını toplantıya çağırdılar. Sonuçta Yü-ku Şad kagan seçildi. Işbara Hsi-li-shih ise küçük kagan tayin edilmişti. Fakat, yine de bu toplantıda alınan kararlara uyulmadı. T'ung Tudun öldürüldü; Yü-ku Şad ise kendi erkinlerinden biri tarafından mağlup edildi. Bu fırsatı değerlendiren Işbara Hsi-li-shih eski topraklarını tekrar ele geçirdi. Yine de eski gücüne ulaşamadı. Batıdaki Nu-shih-pi boyu Yü-ku Şad'ı kendilerine kagan yaparak onu tanımadı. Yü-ku Şad ile Işbara Hsi-li-shih arasında karşılıklı savaşlar oldu ise de birbirlerine üstünlük sağlayamadılar. İli Irmağı kenarında toplanan bütün boylar müşahadeler yaparak kendi aralarında anlaştılar. Bu ırmağın batısı Tuo-lu'nun oldu. Yani Yü-ku Şad'a Tuo-lu Kagan ünvanını veren Nu-shih-pi'ler onun etrafında toplanıp, doğudan ayrılmışlardı. Bu ırmağın doğusunda Işbara Hsi-li-shih hakim olacaktı[148]. Neticede Batı Gök-Türk ülkesi kendi içinde iki devlete ayrılmıştı(638).

Tuo-lu Kagan merkezini Tsu-ho Dağı'nın batısında kurdu. Bundan sonra adına "Kuzey Sarayı(Pei-t'ing)" denmeye başladı. Diğer taraftan Po-ma, Kırgız, Ch'u-yüe-shih, Basmıl, Huo-hsin, Ch'u-mu-k'un gibi boylar ona tabi oldu. Doğudaki kanadı ele geçirmek için harekete geçen Tuo-lu, Işbara Hsi-li-shih'nin bir ilteberiyle gizlice anlaşarak, ona saldırdı. Mağlup olan Işbara P'a-han-na' (Fergana)ya kaçtı ve orada öldü. Geride kalan onun devlet adamları oğlunu İ-ch'u-li-shih-i-p'i Kagan ünvanıyla tahta geçirdiler. O da ertesi yıl ölünce , bu sefer Chia-na Şad'ın büyük oğlu[149] Pi-ho-to[150] Yabgu'yu kagan seçtiler. Unvanı İ-p'i Işbara Kagan oldu. Işbara Kagan'a davul ve kurt

[146] CTS 194B, s. 5184 .

[147] Erkin ünvanı ve diğer Türk devletlerindeki tarihi gelişmi için bkz. Donuk, aynı eser, s. 15.

[148] HTS 215B, s. 6059.

[149] CTS 194B'ye göre kardeşi Chia-na'nın oğlu(bkz.aynı yer)dur.

[150] CTS 194B'ye göre P'u-pu Tegin.

başlı sancak gönderen T'ang hanedanı imparatoru T'ai-tsung, onu kagan olarak tanıdığını ilân etti(641). Sui-ho suyunun kuzeyinde merkezini kurdu. Adına güney merkezi dendi. Doğuda ili Irmağı, Kuca, Shan-shan, Ch'ie-mo, Toharistan, Karaşar, Shih(Taşkent), Shih(Kış), Ho, Wei ve Semerkand gibi bütün ülkeler ona itaat etti.

Tuo-lu önce Işbara Yabgu'ya saldırmamış, kendi kuvvetini artırdıktan sonra hücuma geçmişti. Her iki kagan defalarca savaşmışlar birbirlerine üstünlük sağlayamamışlardı. Bu arada ikisi de Çin'e elçi göndererek, destek aramışlar. İmparator T'ai- tsung her iki tarafa da dostça davranmış ve birbirleriyle savaşmamalarını tenbihlemişti. Fakat , Tuo-lu ileri harekete devam etmiş, nihayet Taşkent Tudun'unu göndererek Yabgu Kagan'a saldırtıp öldürtmüştür. Bundan sonra onun ülkesine de hakim oldu. Nu-shih-pi boyu onun hâkimiyetini kabul etmedi isyan ederek uzaklaştılar. Toharistan'ı ele geçiren Tuo-lu, Hami bölgesine dahi akın yaptı. Çinliler burada devreye girmişler ve onun üzerine Kuo Hsiao-k'o'yı[151] göndermişlerdi. Bu kumandan önce Wu-ku boyuna sürpriz bir saldırı yapıp, mağlup etti. Tehlikede olduğunu hisseden Tuo-lu, etrafındaki Ch'u-yüe ve Ch'u-mi boylarının askerleriyle Tanrı dağlarına sığındı. Bu arada kuzeye doğru harekete geçen Kuo Hsiao-k'o, Ch'u-yüe'lerin erkininin şehrini (kale) ele geçirmişti. Arkasından Ho-suo Dağı'na ulaşıp Ch'u-mi boyunu da teslim aldı. Bu esnada Tuo-lu Kagan Çin ordusuna karşı duyduğu kin yüzünden onların elçisi Yüan Hsiao-yo-u'yu ve beraberindekileri alıkoydu, geri göndermedi. Çinli elçilere " T'ang imparatorunun askerlerinin güçlü olduğunu duyduğunu, şimdi kendisinin Semerkand'a saldıracağını ve kimin daha kuvvetli olduğunu göreceklerini " söyledi. Sonra Maveraünnehr'e doğru bir sefere çıktı. Yolu üzerindeki Mi-kuo(Maimargh)'yu ani bir saldırı ile yıktı. Yakaladığı insanları bağladı, bütün zenginliklerine el koydu. Fakat, onun emrindeki kumandanlardan Ni-shu Çor, onun bu zalimce hareketlerine çok kızıyordu. Oğlu Hu-lu-wu'yu Tuo-lu'ya hücum ettirdi. Neticede Tuo-lu'nun ülkesi büyük bir karışıklık içine düştü. Kendisi Toharistan'a sığınacaktı. Baş veziri ülkesine geri dönmesini tavsiye etti ise de o kabul etmeyip ahalisini toplayıp yola çıktı. Ye suyunu geçip Shih-kuo(Taşkent) 'ya ulaştı. Ancak, maiyetindeki ahalinin çoğu perişan olup dağılmıştı. Nihayet K'o-ho-tun Kalesi'ne sığınabildi. Geride kalan az sayıda askerle dağılan halkını toplamaya çıktı ise de A-hsi-chi Kül Er-

[151] Kuo Hsiao-k'o bio. CTS 83, s. 2773, 2774; HTS 111, s. 4131, 4132.

kin, ona ani bir baskın düzenleyip, mağlup etti. Bunun üzerine Pai-shui-hu Kalesi'ne sığınan Tuo-lu orada ikâmete başladı.

Geride başsız kalan Nu-shih-pi boyu artık Tuo-lu'yu kagan olarak başlarında görmek istemiyordu. Çin sarayına elçi gönderip, birinin tahta geçirilmesini rica ettiler[152]. Çin imparatoru Wen Wu-yin'i özel elçi sıfatıyla yollayarak, Batı Gök-Türk vezirlerinin Gök-Türk kaganlık ailesinden bilge(liyakatli) olan birisinin kagan seçilmesini emretti. Bunun üzerine devlet adamları eski İ-ch'u-li-shih-i-p'i Kagan'ın oğlunu İ-p'i She-kui Kagan ünvanıyla tahta geçirdiler.

İ-p'i She-kui Kagan tahta çıkınca yanında bulunan ve Tuo-lu'nun Toharistan'a götürdüğü memurları da kurtararak[153], hepsini Çin'e geri gönderdi. Daha sonra Nu-shih-pi boyunun reisini askerlerine kumanda ettirerek Tuo-lu'nun en son sığındığı ve hâlâ ikâmet etmekte olduğu Pai-shui(belki Aksu) Kalesi'ne saldırttı. Onların hücumu sırasında Tuo-lu davul ve boynuzlarla çok gürültü çıkararak kaleden çıktı ve çatışmaya girdi. Nu-shih-pi'ler şaşırmışlar ve kendilerini toparlayamamışlardı. Çok sayıda Nu-shih-pi askeri Tuo-lu tarafından öldürüldü. Bu şekilde saklandığı kaleden kurtulan Tuo-lu eski idare ettiği boyun yanına geldi. Ancak, onu boyu hükümdar olarak tanımadı. Eski başarısızlıklarını sebep göstermişlerdi. Daha evvel sahip olduğu gücüne ulaşamayacağını halkının kendisine karşı eski nefretini biliyordu. Bundan dolayı Toharistan'a gitti.

Bundan sonra Batı Gök-Türk Devleti'nde bir süre tek başına hakim olan İ-p'i She-kui Kagan, Çin başkentine elçilerle hediye göndermiş ve bir Çin prensesiyle evlenmek isteğini bildirmişti . İmparator T'ai-tsung bu teklifi geri çevirdiği gibi Kuca, Hoten, Shu-le (Kaşgar), Chu-chü-po, Tsung-ling gibi beş ülkenin Batı Gök-Türklerinden ayrılarak Çin'e bağlanmalarını istedi. Böylece küçük devletlere bölünen Batı Gök-Türk ülkesini Çin kontrolüne daha kolayca sokabilirdi[154]. Zaten bundan sonra İ-p'i She-kui'in saltanatı fazla

[152] CTS 194B'de durum biraz farklı anlatılmıştır: Tuo-lu önceden Ni-shu Çor'un mallarını ellerinden almış; akabinde katletmişti.

Aradan zaman geçtikten sonra Ni-shu Çor'un kumandanı Hu-lu-chü tarafından sürpriz bir hücuma uğradı. Onun ülkesinde büyük bir kargaşalık çıktı. 641 yılında emrindekilerden Wu-li çor ve diğerleri Tuo-lu'yu tahttan indirmek istiyorlardı. Her biri Çin'e elçi gönderip kagan olarak tahta geçirilmelerini rica ettiler. T'ai-tsung elçiyle bir mektup göndererek Bagatur İ-p'i Kagan'ın oğlunu İ-p'i She-kui kagan olarak tahta geçirdi.

[153] Çinli memurların kurtarılması sadece CTS'de bildirilmiştir.

[154] CTS'ye göre kabul etti.

uzun sürmedi. 649 yılının sonunda Talas Irmağı civarında boylarını idare eden A-shih-na Ho-lu ona karşı isyan edip, bütün siyasî ve askerî gücünü ele geçirdi[155].

[155] CTS 194B, s. 5185; HTS215B, s. 6059-6060.

VI. ÇİN HÂKİMİYETİNİ TANIMAYAN BATI GÖK-TÜRK BEYLERİNİN MÜCADELELERİ

I. Gök-Türk Devleti kurulduğu zaman Bumın'ın kardeşi İstemi Yabgu, ülkenin batı kısımlarının idaresine memur olarak Tanrı dağlarının kuzeyindeki Aktağ(Ektağ)'a gelmiş, 576 yılına kadar bu batı kanadı yönetmişti. Onun oğlu Tardu 582 yılında Çinlilerin teşvikiyle doğudaki merkezden ayrılıp bağımsızlığını ilân etmişti. İşte bütün Batı Gök-Türk hanedanı İstemi Yabgu'nun soyundan gelmektedir. İstemi'nin beşinci nesilden torunu olan A-shih-na Ho-lu'nun babasının adı Ch'ie-yüe'dir. Kagan olmadan önce Ye-pu-li Şad ünvanını taşıyordu. A-shih-na Pu-chen gidip Çin'e bağlandığı zaman Tuo-lu Kagan, ondan doğan boşluğu Ye-pu-li Şad'ı yabgu yaparak doldurmaya çalıştı. Bunun akabinde A-shih-na Pu-chen'ın Çin'e gitmeden idare ettiği Talas Irmağı civarını elde tutmaya başladı. Güneydeki Hsi-chou'dan kuzeye bin beş yüz li'lik(800 km) mesafede bulunuyordu. Ch'u-yüe, Ch'u-mi, Ku-su, Karluk, Nu-shih-pi gibi beş boyun halkını idare ediyordu. Tuo-lu, tahtını kaybedip Toharistan'a sığınınca ortaya çıkan yeni kagan İ-p'i-she-kui onu sıkıştırdı. Bunun sonucunda Ho-lu'ya bağlı bütün boylar dağılıp perişan oldular. Yanında sadece Chih-she-ti, Ch'u-mi-k'un, Po-pi gibi üç boy kalmıştı. Bunlar Ho-lu'ya kaganlık teklif ettiler. Bunu duyan İ-p'i-she-kui çok kızdı. Tehlikeyi savuşturamayacağını anlayan Ho-lu, Çinlilerin desteğini aramaya başladı. Yeni kaganın yarattığı tehlike yüzünden belirli bir yerde ikâmet edemeyen Ho-lu, 648 yılında etrafında kalan boylarla Ting-chou'ya gelip Çin imparatorunun rızasıyla orada oturdu. Hatta Sol cesur muhafızlar generalliği ve Ya-ch'ih askeri valiliği gibi ünvanlar aldı. Kendisi Ting-chou'da Mo-ho kalesinde ikâmet ederken ona bağlı boylar o havaliye dağılarak yayılmışlar ve kulübeler yapmaya başlamışlardı. Buna rağmen Ho-lu, T'ang İmparatorluğu'na itaat etmeyi pek düşünmüyordu. Üstelik Hsi ve T'ing gibi iki eyaleti ele geçirerek topraklarını genişletmek arzusu taşıyordu. Çinli askerî vali Luo Hung-i bunu duymuş ve durumu imparatoruna bildirmişti. Yeni imparator Kao-tsung, Ch'iao Pao-ming'i acele Ho-lu 'nun isyanını önlemesi için yola çıkardı. Ho-lu'ya da haber gönderip oğlu Hsi-lien'i rehine olarak göndermesini emretti. Hsi-lien rehine olarak Çin başkentine gitmediği gibi babasına da batıya çekilmesini tavsiye etti(651).

Batıda Tuo-lu Kagan'ın idare ettiği bütün eski toprakları ele geçiren Ho-lu, merkezini Ming-bulak(Bin Pınar)'da tesis etti. Kendi Işbara Kagan ünvanını aldı. Bundan sonra Nu-shih-pi'lerin ve Tuo-lu'nun on boyunu idare etme gücüne kavuşmuştu.

Bu sırada Tuo-lu'nun beş çoru vardı: Ch'u-mu-k'un-lü Çor, Hu-lu-wu(Uluğ) Çor, She-she-t'i-tun Çor, T'u-ch'i-shih-he-lo-shih Çor, Su-ni-shih-ch'u-pan Çor adlarını taşıyolardı. Nu-shih-pi'lerin ise beş erkini vardı . Bunlar A-hsi-chi Kül Erkin, Ko-shu-ch'üe Erkin, Pai-sai-kan-tun-sha-po Erkin, A-hsi-chie-ni-shu Erkin, Ko-shu-ch'u-pan Erkin ve Hu-lu Çor Kül ki; aynı zamanda Ho-lu'nun damadı idi.

A-hsi-chie Kül Erkin en kuvvetlileri idi ve iyi yetişmiş askerlerinin sayısı birkaç onbini bulmuştu. İyice güçlenen Hsi-lien Bagatur Yabgu'luğa yükseldi. Arkasından T'ing-chou(Beşbalık) 'ya saldırdı. Birkaç vilayeti ele geçirip, binlerce insan öldürdü, yağmalar yaptı. Gelişen askerî faaliyetlerden Ho-lu'nun merkezde kaldığını ordulara ise Bagatur Yabgu ünvanını alan Hsi-lien'in kumanda ettiği anlaşılmaktadır. Hatta onun kumanda ettiği ordular Tibet'e kadar uzanan akınlarda bulunuyordu. Onun bu seferlerine Çinliler büyük bir ordu hazırlayarak engel olmak istediler. Hazırlanan Çin ordusuna elli bin Uygur da takviye olması için dahil edilmişti[156]. Liang Chien-fang isimli generalin kumanda ettiği orduya üstelik Türk asıllı Çinli kumandan Ch'i-pi-ho-li de yardımcı kumandan olarak katılmıştı. Bununla da yetinmeyen Çinliler otuz bin kişilik destek ordusu daha ilâve ettiler.

Bu arada Çinli devlet adamlarından Luo Hung-i bir rapor hazırlayarak imparatoruna sundu. Bu raporda şöyle bir plan ileri[157] sürüyordu: " Çin'in emniyette olması için inanılır ki; yabancıları kontrol altında tutumanın yolu onları değiştirip, Çin'e adapte etmektir. Ho-lu bir kaleyi koruyor, kıştan dolayı kar yığıldığı için T'ang askeri gelemez diyor; şartlar müsait olduğunda bir teşebbüste yıkılabilir. İlkbahara kadar ertelensin, o zaman şartlar değişecek bütün ülkeye kumanda edemeyecek, uzaklaşıp kaçıp gidecektir. Ayrıca askerler aslında Ho-lu'yu cezalandıracaklar, yine Ch'u-mi, Ch'u-mi-k'un ve diğerleri bağımsız hareket etmek istiyorlar. Eğer kalırlar girmezlerse tekrar Ho-lu ile birleşirler. Şimdi kış ağır, rüzgar kuvvetli ise de askerlerin zor şartlardan derileri çatlar ve dökülür. Hem sınırda askerlerin erzakı uzun süre

[156] Bu konuda ayrca bkz. Ögel, " Uygur Devleti'nin ...", s. 341.
[157] Bu rapor CTS 194B'de kaydedilmemiştir.

sağlanamaz, bu arada yağmacıların çetesi yavaş yavaş ölme dönemine girer. Lütfen Ch'u-yüe, Ch'u-mi ve diğerlerinin suçlarını affediniz. Ho-lu üzerinde dikkatimizi yoğunlaştıralım. Bu felaket olmasa önceden dalları, yaprakları idare edemez idi. She-p'i, Ch'u-yüe, Ch'u-mi, Ch'i-pi ve diğerlerinin askerine bir ay süre ile yardım edip beslemek arzusundayım. Bunu takiben büyük ordu P'ing-luo suyunun yukarısında yardım etmek için yerini alır. Yabancılar aç gözlü ve yırtıcı savaşırlar. Ayrıca yabancıların askerleri T'ang askerlerine yardımcı olurlar. Şimdi Uygur süvarileri öne çıkar, T'ang askerleri onları yavaşça takip eder. Böylece Ho-lu perişan olur[158]".

Yukarıdaki rapordan anlaşıldığına göre Çinliler, Uygur ve diğer Türk boylarını kullanarak, Ho-lu'yu ortadan kaldıracaklardı. Çin ordusu ise fazla kayıp vermemek için geriden onları takip edecekti. Ayrıca Ho-lu'ya bağlı boyların bazıları ile temasa geçilerek ayartılacaklar ve onun içeriden vuracaklardı. T'ang imparatoru onun dediklerini uygun buldu ve kumandanların bu rapor doğrultusunda hareket etmelerini emretti. Ch'u-yüe boyu reisleri Chu-ya-ku ile birlikte yağma yapacaklardı. Lao Dağı'na geldiklerinde ona hücum eden Liang Chien-fang, onları mağlup etti. Reisleri öldürüldüğü gibi dokuz bin Ch'u-yüe'nin başı kesilmiş, altmış kabile reisi yakalanmıştı.

653 yılına gelindiğinde Yao-ch'ih askerî valiliği lağvedildi. Ch'u-yüe boyu Chin-man-chou'da yerleştirildi. Bu yılın sonunda daha önce Toharistan'a sığınmış olan Tuo-lu Kagan öldü ve onun oğlu Chen-chu Yabgu, Ho-lu'yu yakalayıp Çin'e sunmayı teklif etti. Bu şekilde Çinlilerle yakınlaşabilirdi. Ancak, Ho-lu üzerine yaptığı akında geri püskürtüldü. Bir yıl sonra(654) Ho-lu'ya bağlı boylardan Karluk, Ch'u-mi, Chih-chie ve Ch'u-yüe'ler mağlup edildi. Ch'u-mu-k'un'ların Kalesi'ne hücum eden Chou Chih-tu isimli Çinli general, orayı ele geçirmiş ve otuz bin ölü askerin sol kulağını kesmişti. Ho-lu üzerine her taraftan Çin orduları yürüyordu. Su Ting-fang isimli general, Ho-lu'nun bir başka boyu Su-ni-hsi'ye Ying-suo Irmağı'nda saldırmış ve ağır bir bozguna uğratmıştı. Bu arada Çin orduları baş kumandan yardımcısı Wang Wen-tu, Gök-Türk orduları ile savaşmak istememiş ve Ta-tu Kalesi'ni ele geçirip, halkını tamamen katletmiş, bütün hazinelerine ve değerli eşyalarına sahip olmuştu.

[158] Shuang Irmağı'nın Borotola vadisi olup Ebi Nor'a aktığı konusunda bkz.Chavannes, s. 34, 324; Ögel, aynı makale, s. 346.

656 yılında Batı Gök-Türk ülkesine doğru büyük bir Çin Seferi daha düzenlendi. General Su Ting-fang İli bölgesi(tao) harekat ordusu başkumandanı olmuştu. 650 yılında Doğu Gök-Türk ülkesini çeşitli askerî valiliklere ayıran Çinliler, bu valiliklerin ordularını da katmışlardı. Bunlardan Uygurlar, Çin ordusunda çok önemli bir kısmı teşkil ediyorlardı. Reisleri P'o-jun bir Çinli kumandan gibi hizmet veriyordu. Yine Çin hizmetinde bulunan A-shih-na Pu-chen, Altay dağları havalisine ilerlemiş erkin Nen-tu-lu ve on binden fazla çadır ahalisi ona teslim olmuştu.

Ye-hsi Irmağı'na varan Su Ting-fang, hafif süvarilerle hareket ediyordu. Ch'u-mu-k'un'lara ani bir hücum yapıp yendi. Bu arada Ho-lu'nun kendisi yüz bin On-ok askerini toplamış ve Su Ting-fang'ın karşısına çıkmıştı. Çinli kumandan ordusunun piyade birliklerini ortada bırakıp, süvarileri sakladı. Düşmanının askerinin az olduğunu gören Ho-lu hemen taarruza geçmişti. Ne var ki; oyalama çarpışmasının ardından gizlenen süvariler, Gök-Türk ordusunu arkadan sarıp bozguna uğrattılar. Otuz bin Gök-Türk askeri yakalandı ve öldürüldü. Ho-lu'nun ileri gelen kumandanlarından Tou-ta Tarkan ve onun gibi iki yüz reis dahi savaş meydanında öldürülmüştü. Ertesi gün Çin ordusu kuzeye yöneldi. On-okların beş boyunu oluşturan Nu-shih-pi'ler ile beş Tuo-lu'lar gidip Çin ordusuna teslim oldu. Başkumandan Su Ting-fang , Hsiao Ssu-ye ve Uygur P'o-jun'u Talas Irmağına doğru kaçan Gök-Türkleri takip etmesi için gönderdi. Görüldüğü gibi Çin ordusu Orta Asya havalisine girince şekil değiştirmiş, piyadelikten çıkarak süvari haline gelmişti. Bunda hiç şüphesiz Çin hizmetine giren Türk asıllı kumandan ve boyların büyük etkisi vardı.

Bundan sonra büyük bir kış olmuş, Çin ordusunda yiyecek sıkıntısı başlamıştı. Su Ting-fang bunun iyi bir avantaj olarak planlayıp emrindekilere şöyle dedi :"Şimdi sisin karanlığı rüzgarla açılır. Gök-Türkler benim idare edemeyeceğimi zannediyorlar(diyorlar). Sürpriz saldırı beklemiyorlar, ertelersek uzaklaşırlar. Avantajı gününde kullanarak savaşmak, başarıya eşittir; en iyi plan budur". Neticede gece harekete geçme planları yapılarak, yol üzerinde rastlanılan insanların hayvanlarına el konuldu. Böylece yiyecek temin edilebildi. Shuang Irmağı'na[159] varıldığında Mi-she ve Pu-chen isimli Çin tarafını tutan iki Gök-Türk beyiyle birleşildi. Bu arada Çin ordusu halktan alınan yiyeceklerle doymuş ve morali yükselmişti. Artık Ho-lu'nun

[159] HTS 215B, s. 6060.

merkezine iki yüz li(yaklaşık 110 km) kalmıştı. Gerekli tertibatları alarak yola çıktılar. Chin-ya Dağı'na varıldığında Ho-lu'nun halkının her şeyden habersiz olarak ava gittiklerini öğrendiler. Bu fırsat bilen Su Ting-fang, az sayıda insanın bulunduğu Ho-lu'nun otağına karşı harekete geçti on binlerce insanı yakaladığı gibi hükümdarlık alametleri olan davul , sancak ve diğer aletlerini ele geçirdi[160].

İli Irmağı'nı aşarak kaçmayı başaran Ho-lu ve Kül Çor'un maiyetindeki askerlerin çoğunun atları ölmüştü. Onları Çinliler iki koldan takibe koyulmuşlardı. Birinci koldan Mi-she ilerleyerek İli Irmağı'na vardı. Ch'u-yüe, Ch'u-mi gibi bütün boylar onun emrine girdiler. Shuang Irmağı'nda konakladı. Ho-lu yine Çin ordusunun geldiğinin farkına varamadı. Pu-shih Tarkan(Tarhan) ki; o Ho-lu'nun kumandanlarından idi, onun dağılan birliklerini toplamayı başarmıştı. Fakat, tekrar Mi-she tarafından Ho-lu ile baskına uğradılar. Ahalisi dağılırken kendisi yine kaçtı. Sui-ye (Tokmak) şehrine kadar Su Ting-fang onu takip etti. Ona bağlı bütün boyları teslim aldı. İkinci koldan general Hsiao Ssu-ye harekete geçmiş ve Ming-bulak'a varmıştı. Sui-ye'(Tokmak)de de Çin ordusundan bir darbe yiyen Ho-lu, oğlu Hsi-lien ile birlikte Shu-ju Şad'a sığınmak istiyorlardı. Taşkent(Shih-kuo)'in Su-tuo Kalesine vardılar. Yanında kalabilen insanları açlık içinde idi. Adı geçen şehrin(kale) hakimi İ-nie Tarkan, onları iyi karşıladı. İçki ve yiyecekler sundu. Ona güvenen Ho-lu şehre girdi. Akabinde yakalanıp hapse atıldı. Taşkent'in hakimi Shu-ju Şad, Ho-lu'yu ondan teslim aldı. Ming-bulak'tan Taşkent'e gelen Çinli general Hsiao Ssu-ye Çin'e götürmek üzere Ho-lu'yu yakaladı. T'ang İmparatorluğu başkenti Ch'ang-an'a götürülen Ho-lu, daha gitmeden kendini öldürmek istemiş, ancak Çinliler buna müsaade etmemişlerdi. Onu canlı olarak T'ang hanedanı imparatorlarının atalarının mezarlarının bulunduğu Chao-ling'e götürdüler. Sonra öldürmeyip hayatını bağışladılar. 659 yılında öldüğü zaman Doğu Gök-Türk Devleti'nin son kaganı İl'in mezarı yanına gömüldü. Hatırasına bir yazıt dikilip hayatında yaptıkları yazıldı[161].

[160] CTS 194A, s. 5187; HTS 215B, 6062.
[161] CTS 194B, s. 5187; HTS 215B, s. 6063.

1. Batı Gök-Türk Ülkesinde Çinliler Tarafından İdarî Düzenleme Yapılması

650 tarihinde tam anlamıyla Doğu Gök-Türk ülkesini hâkimiyetleri altına alan Çinliler, orada birçok yeni askerî düzenlemeler yapmışlar ve getirdikleri sistemle daha iyi kontrol edebilir hale gelmişlerdi[162]. Ho-lu'nun yakalanıp Çin'e esir düşmesiyle Batı Gök-Türk ülkesinde artık hanedandan gelen siyasî otoriteye sahip herhangi bir bey kalmamıştı. Hayatta kalabilenlerin de çoğu Çin hizmetine girmişlerdi.

Yapılan yeni düzenlemeye göre Batı Gök-Türk ülkesi önce üç büyük genel askerî valiliğe ayrıldı. Bunlar K'un-lung, Meng-ch'ih ve An-hsi adlarını taşıyorlardı. K'un-lung(ling) askerî valiliğine Doğu Türkistan havalisinin dahil olduğunu söyleyebiliriz. Meng-ch'ih askerî valiliği ise Tanrı dağlarının kuzeyindeki geniş sahaları kaplamış olmalıdır. An-hsi askerî valiliği ise Tanrı dağlarının batısı yani bir anlamda Maveraünnehir, Buhara, Semerkand gibi bölgeleri içine alarak İran'a kadar uzanıyordu. Bu büyük valiliklerin adı altında küçük askerî valilikler ihdas edildi. Buna göre :

Ch'u-mu-k'un boyu Fu-yen tu-hu-fu'luğu

T'u-ch'i-shih'ların

Suo-he Mo-he(Baga) boyu Wen-lu tu-hu-fu'luğu

A-li-shih boyu Hsie-shan tu-hu-fu'luğu

Hu-lu-wu boyu Yen-po tu-hu-fu'luğu

She-she-t'in boyu Shuang-ho tu-hu-fu'luğu

Su-ni-shih-ch'u-pan boyu Ying-po tu-hu fu'luğu oldu[163].

Yukarıda adlarından bahsettiğimiz valiliklere yine Çinliler Batı Gök-Türk hanedan ailesinden gelen beylerden yönetici seçtiler. İstemi'nin beşinci nesil torunu A-shih-na Mi-she'ya Hsing-hsi-mang Kagan ve Piao-ch'i büyük generalliği ünvanları verilip, K'un-lung askerî valisi tayin edildi. Onun gibi yine İstemi'nin torunu olan ve Mi-she'nın amca oğlu A-shih-na Pu-che-n'a Chi-wang-chüe Kagan ve Piao-ch'i büyük generalliği unvanları tevcih edilip, Meng-ch'ih askerî valisi yapıldı. Bu vali ayrıca Beş Nu-shih-pi boyunu

[162] Bkz. yukarıda not 160 ve 161.

[163] Boyların askeri valiliklere göre dağılımı sadece HTS 215B, s. 6063'de kaydedilmiştir.

idare edecekti. Her ikisine de yüzer bin top ipekli kumaş sunuldu. Lu Ch'-eng-ch'ing adlı özel elçi ülkelerine gidip bunu onlara makamlarında tevdi etti(659'dan önce). A-shih-na Mi-she ile Çinliler daha 639 yılında temasa geçmişler ve kendisine davul ile sancak sunarak Hsi-li-pi Tuo-lu Kagan olarak tanıdıklarını bildirmişlerdi. Ancak, amca oğlu olup kendinden yaşça daha büyük A-shih-na Pu-chen, onun yerini almak istemiş ve ortadan kaldırmak için çeşitli planlar hazırlamıştı. Pu-chen'ın yarattığı tehlike büyüyünce ülkesindeki idareyi elde tutamayan Mi-she, Ch'u-yüe ve Ch'u-mi gibi boylarla Çin'e gitmiş ve Sağ Chien-men büyük generali tayin edilmişti. Onun arkasından kendini Tuo-lu Yabgu ilân eden Pu-chen'a halk itaat etmemiş o da Çin'e sığınmak zorunda kalmış ve kendisine sol savunma büyük generalliği unvanı tevcih edilmişti. Daha sonra Mi-she, Çin ordusunda Korelilere karşı yapılan savaşlarda başarılar kazandığı için daha yüksek bir generallik makamına yükseltildi.

Bundan sonra yukarıda bahsettiğimiz gibi Ho-lu'nun mağlup edilmesi sırasında Mi-she önemli roller oynadı. Onun gücü bertaraf edilince her ikisine de sembolik kaganlık ünvanı veren Çinliler, birer büyük genel askeri valiliğe yönetici olarak tayin ettiler. Onlara kaganlık unvanı verilmesinin sebebi Türk boylarının adı geçen şahıslara bağlanmasını sağlamak idi. Ayrıca Çin generallik ünvanları da verilmişti. Fakat, söz konusu valilere tabi olmayan halk ayaklandı. Ssu-chie Tou-man, Kaşgar, Chu-chü-p'o ve Ho-p'ang-t'uo gibi üç şehri yanına alarak ayaklandı ve Hoten'i ele geçirdi. Batı Gök-Türk ülkesinde daha evvel kendi hesaplarına başarılı hizmetler görmüş olan Su Ting-fang'ı gönderen Çinliler, Ma-t'ou-ch'uan'da 660 yılında, isyan eden Ssu-chie Tou-man'ı yakalayıp teslim aldılar.

662 yılında Kuca'yı itaat altına almak isteyen Çinliler, kendi kumandanları Su Hai-cheng'ın yanına Mi-she ile Pu-chen'ı da katmıştı. Uzun süreden beri Mi-she'yı ortadan kaldırarak Batı Gök-Türk ülkesinde tek hakim olmak isteyen Pu-chen, onun aleyhine iftira ederek, Çinlilere karşı asilikle suçladı. Buna inanan Su Hai-cheng kumandanlarını toplayarak onu cezalandırmak için müzakere açtı. Çinlilerin destekleyerek ünvanlar sunduğu bütün reisler, Mi-she'nın aleyhinde görüş bildirdiler ve idam edilmesini sağladılar. Mi-she'-ya bağlı Su-ni-shih ve Pai-sai-kan bunun üzerine isyan edip gittiler. Su Hai-cheng onları arkalarından takip etmiş ve sakinleştirmişti. Pu-chen da 666/667 yıllarında öldü.

671 yılında Batı Gök-Türk boy reislerinden A-shih-na Tou-chih aslında sadece Fu-yen tu-tu'su iken halkını etrafında toplamaya başladı. Nihayet 677'de kendini "On-ok Kaganı" ilân etti. Tibet'le siyasî temas kurdu. Onun bağımsızlığını ilân etmesi üzerine Çinliler derhal harekete geçtiler; önce üzerlerine ordu göndereceklerdi. Sonradan bundan vazgeçildi. Po-ssu ve Ta-shih'larla temasa geçilip, onun üzerine gönderildiler. Bu durumdan babersiz bir toplantı esnasında baskına uğrayan Tou-chih yakalandı. Diğer boyların ileri gelen reislerinin hepsi tutuklanmıştı. Yine onun kumandanlarından Li-che-fu 679 yılında teslim alınıp dönüldü[164].

[164] Mi-she ve Pu-chen'ın tayinlerinden sonra gelişen hadiseler CTS'de kaydedilmemiştir. HTS 215B, s. 6064. Konumuzla ilgili bazı metinlerin tercümesi için bkz. Chavannes, s. 27-41, 57-76; Wang Yün-wu, aynı eser, s. 38-80; Liu İ-t'ang, Hsin T'ang Shu Hsi-T'u-chüe chüan-k'ao-chu, Pien cheng, 14, 1983, s. 161-226.

VII. TÜRKİSTAN ŞEHİRLERİNİN 630-682 YILLARI ARASINDAKİ DURUMU

Bu araştırmamızda ele almaya çalıştığımız 630-682 yılları arasındaki Gök-Türk ülkesinin durumunu incelerken şüphesiz söz konusu devrede Türkistan şehirlerinin durumuna bakmak gerekmektedir. Ancak, büyüklü küçüklü Doğu ve Batı Türkistan şehirlerinin tarihini etüd etmek ayrı ve geniş bir araştırma konusudur. Bu sebeple aşağıda 630-682 yılları arasında Batı Gök- Türk ülkesiyle siyasî veya savaş benzeri sebeplerle bağlantılı olan şehirlerin durumu incelenmiştir[165]. Sadece konunun bütünlüğü açısından aşağıda adı geçen şehirlerin ve şehir devletçiklerinin Çin ile kurdukları münasebetlere temas edilmiştir.

630 yılının başında Doğu Gök-Türk Devleti'nin yıkılıp Çin tahakkümüne girmesi, aynı sıralarda Batı Gök-Türk kaganı T'ung Yabgu'nun öldürülmesiyle ortaya çıkan taht mücadeleleri neticesi bu ülkenin de karışıklıklara sürüklenmesi Hami'den Harezm'e, İran'a kadar bütün şehir silsilesinin üzerindeki Gök-Türk hâkimiyet perdesinin kalkmasına yol açtı. Serbest kalan söz konusu şehirlerin çoğu Çin'deki T'ang hanedanı imparatoruna elçilerle hediyeler göndererek ilişki kurmaya çalıştı. Çin imparatoru ise bu durumu fırsat bilerek hepsini kendi metbuu görmeye başladı. İçlerinden bazıları özellikle Kuca, Karaşar ve Kao-ch'ang çok zayıf da olsa Çin hâkimiyetine karşı direnme gösterdilerse de 649 yılına kadar hepsi onların idaresine girmeye mecbur kaldılar. Çinliler, Tokmak, Karaşar, Kaşgar ve Kuca'da dört askerî garnizon adı verilen askeri hatlar kurarak bölgeyi kontrol altında tutmaya çalıştılar[166]. Üstelik Doğu ve Batı Türkistan'ı Çince isimler altında genel valiliklere ve bunların içinde küçük eyaletlere böldüler.

[165] Doğu ve Batı Türkistan şehirlerinin Çince metinlerle, Bizans ve İslâm kaynaklarıyla mukayeseli olarak etraflıca incelenmesi Chavannes tarafından yapılmıştır. Ancak, sadece HTS'deki metinleri kullanmıştır(bkz. aynı eser, s. 99-174).

[166] H.Salman, "Çin İmparatorluğu'nun Batı Ülkelerine Karşı Tesis Ettiği Askerî Hat(Dört Garnizon), Belleten, 211, 1991, s. 921-935.

Kao-ch'ang(Turfan):

Doğu Gök-Türk Devleti yıkılır yıkılmaz 630 yılında Kao-ch'ang kralı Wen-t'ai, Çin sarayına geldi. Ülkesine geri dönecek iken kendisine olağanüstü hürmet gösterildi. Bu arada hanımı Yü-wen-shih T'ang hanedanı ailesi ile yakınlaşmak istedi ve kendisine Ch'ang-te prenses ünvanı sunuldu[167].

Uzun zaman Batı Gök-Türkleri ile Kao-ch'ang'lılar iyi ilişkiler içinde idiler. Batı Türkistan'dan Çin'e giden vergi heyetlerinin yolu Kao-ch'ang'dan geçiyordu. Batı Gök-Türkleri ile beraber bu vergi heyetlerini yağma ediyorlardı. Hami, önceden Batı Gök-Türklerine bağlı idi. Ancak daha sonra kendi bağımsızlıklarını ilân ettiklerinde Batı Gök-Türkleri ile Kao-ch'ang'lılar birlikte Hami'ye hücum edeceklerdi. Çin imparatoru T'ai-tsung devreye girdi ve onun büyük veziri A-shih-na-chü durumu müzakere etmek için saraya çağrıldı. Wen-t'ai, onu göndermedi. Arkasından yardımcısı Chü-yung'u yolladı ve suçunun affını istedi. Sui hanedanının sonunda Çin'de karışıklık çıktığı zaman ahalinin bir kısmı Doğu Gök-Türklere diğer bir kısmı Kao-ch'ang'a sığınmıştı. Doğu Gök-Türklere sığınanlar geri getirilmiş, fakat, Kao-ch'ang'da oturanlar Wen-t'ai tarafından geri gönderilmemişti. Bu arada Batı Gök-Türklerinden İ-pi Şad, Karaşar'ın üç kalesini ele geçirdi, kadın erkek ahalilerini yağmaladı. Karaşar kralı(prensi), Çin'den yardım istediğinde Li Tao-yü durumu araştırması için gönderildi. Çinli elçinin gelişinden endişe duyan Wen-t'ai, hemen Çin'e bir elçi yollamış ve kusurunun affedilmesini istemişti. Ancak, imparator, onun elçisini karşısına alıp azarladı. Aynı sıralarda Sir Tarduş'lar Çin adına Kao-ch'ang'a saldıracaklardı; imparator T'ai-tsung da buna müsaade etti.

Wen-t'ai, Çin sarayına hastalığı bahanesiyle ziyarete gitmeyince, sefere çıkmaya karar veren Çinliler, Kao-ch'ang üzerine beş kumandan idaresinde ordu gönderdiler. Çin ordusu çöllük araziye girince erzak sıkıntısı çekmeye başlayınca, Kao-ch'ang kralı, bu yüzden ve çöldeki diğer tehlikeler sebebiyle gelemeyeceğini düşünüyor, gelseler bile neticede onları yeneceğini zannediyordu. Bu arada kendisi hastalıktan ölünce oğlu Chih-sheng yerine oturdu. Akabinde Kao-ch'ang'a ulaşan Çin orduları kaleleri birer birer ele geçirmeye başladı ve başkenti sıkıştırdılar. Neticede Chih-sheng teslim oldu. Çin ordusu tarafından üç bölge, beş vilayet, yirmi iki şehir(kale), sekiz bin hane, otuz yedi bin yedi yüz nüfus, dört bin üç yüz at yağma edildi. Yağma edilen

[167] CTS 198, s. 5294; HTS 221A, s. 6220.

alanın genişliği doğudan batıya sekiz yüz li(460.8 km) güneyden kuzeye beş yüz li(288 km.) idi. İmparator T'ai-tsung bundan sonra onun topraklarını batı eyaleti (Hsi-chou) yaptı. An-hsi Tu-hu-fu'luğu kurulduğunda, bu askerî valiliğe dahil edilmiş, Çinli askerler garnizonlarda bırakılmıştı. Batı Gök-Türklerinden Yabgu, Kagan-fu-tu Kalesi'ne sığınmıştı. Kao-ch'ang'lıların etkisinde kalarak Çin'e bağlandı. Beşbalık'taki bu bölgeye de T'ing-chou adı verildi[168].

Karaşar(Yen-ch'i):

632 yılında kralları Lung-t'u-ch'i-chih, Batı Gök-Türk ülkesinin karışmasını fırsat bilip, Çin ile temas kurmak için harekete geçmiş ve Çin sarayına elçi göndermeye başlamıştı. Sui hanedanı yıkıldığı zaman(617) onların çöl yolu kapanmıştı. Çin ile olan tek irtibat yolu Kao-ch'ang'dan geçiyordu. T'u-ch'i-chih büyük çölden yeni bir yol açmak istedi ise de Kao-ch'ang'lılar buna kızıp sınırlarını yağma ettiler. Batı Gök-Türklerinden Baga Şad, Tuo-lu-nu-shih-pi tarafından zor duruma düşürüldüğünde Çin'e gitti. Tuo-lu tekrar ona saldırdı ve Çin'e elçi gönderip durumunu anlattı. Meşhur atlardan da sunmuştu. Hsi-li-shih, kagan olduğunda Karaşar'a iyi davrandı. 638 yılında Ch'u- mi, Ch'u-yüe boyları ile Kao-ch'ang'lılar beş Karaşar Kalesi'ni işgal ettiler. Bin beş yüz insanı yağma edip evleri yaktılar. 639'da Kao-ch'ang'a kadar gelen Çin ordusuna destek veren Karaşar'lılar, sonuçta Kao-ch'ang krallığı yıkılınca eski şehirlerine kavuştular.

Batı Gök-Türk vezirlerinden Kül Çor ile T'u-ch'i-chih akraba idiler. ikisi de güçlerini birleştirip, Çin'e vergi göndermeyi kestiler. An-hsi askerî valisi olan Kuo Hsiao-k'o, onları cezalandırmak için imparatordan izin istedi. Karaşar'lı bazı devlet adamları kendiliğinden Çin ordusuna katıldı. Karaşar'ın dört tarafı dağlarla çevrili idi. Bunların dışında su vardı(herhalde kanallar mevcuttu). Karaşar'lılar buna güvenerek hazırlık yapmadılar. Kuo Hsiao-k'o suyu kesti ve şehre hücum edilip ele geçirildi. Karaşar kralı T'u-ch'i-chih, oğlu ve karısı ile Lo-yang'a götürüldü. Burada suçları affedilip herhangi bir cezaya çarptırılmadılar.

Çinli kumandan Kuo Hsiao-k'o, Karaşar'dan döndükten üç gün sonra Kül Çor, onun Karaşar kralı yaptığı Li-p'o-chun'u tahttan indirdi. Yerine tudun'u kral yaptı. Fakat, T'ai-tsung onu kral olarak tanımayınca tudun tahttan feragat etti. Karaşarlılar ve Hsie-p'o-a-na-chih'yı kral yaptılar. Li-p'o-chun,

[168] CTS 198, s. 5293; HTS 221A, s. 6220-6623.

Kuca'ya gönderildi ve orada öldürüldü. Çin ordusunda vazife alan Türk asıllı kumandan A-shih-na She-er, Hsie-p'o-a-na-chih'yı teslim aldı ve öldürdü. T'u-ch'i-chih'nın ağabeyi P'o-chia-li'yi kral yaptı ve Yen-ch'i (Karaşar) askeri valiliği kuruldu. Onun ölümünden sonra T'u-ch'i-chih'yı Çin'den geri isteyen Karaşar'lı devlet adamları o gelince tekrar kral yaptılar[169].

Kuca:

630 yılında Çin ile münasebet kurma fırsatı bularak, elçi gönderen Kuca'lılar o esnada at sunmuşlardı. Ancak, daha sonra eskiden olduğu gibi yine Batı Gök-Türklerine vassal oldular. Kuo Hsiao-k'o adlı Çinli kumandan Karaşar'ı ele geçirdiğinde Kuca'yı da Çin'in etki alanına soktu. Ancak, Çin sarayına vergi göndermiyorlardı. Kralları Su-fa-t'ie ölünce yerine kardeşi Ho-li-pu-shih-pi geçti. 647 yılında Çin sarayına elçi gönderip vergi sundular.

Karaşar'ın üzerine büyük bir Çin ordusu sevk edilip, bu şehir düşünce Kuca'lılar korktular. Kuca üzerine yapılan ileri harekâtta T'ang İmparatorluğu hizmetinde bulunan Türk asıllı A-shih-na She-er şehri ele geçirdi. Kral yakalandı ise de veziri Na-li gece kaçmayı başardı. Bu arada Batı Gök-Türklerinden onbinden fazla kişi onunla bir araya gelip savaştı. Fakat, çinli generaller kademe kademe ilerleyerek onu mağlup ettiler. Na-li kaçarken yakalandı. She-er, kralın kardeşi Yabgu'yu Kuca kralı yaptı. Yakalanan Kuca'lı devlet adamları Çin'e götürülmüşlerdi. İmparator T'ai-tsung, Hoten, Kaşgar, Tokmak ve Kuca'da dört askeri garnizon kurulmasını emrederek, bundan sonra söz konusu bölgenin An-hsi askerî valiliği emrinde idare edileceğini ilân etti[170] . T'ai-tsung'un ölümünden sonra Kao-tsung tahta çıkınca Ho-li-pu-shih-pi tekrar Kuca kralı tayin edildi. Vezirleri Na-li ile Ho-la-tien'in dahi ülkelerine dönmelerine izin verildi. Uzun süre sonra kralları Çin sarayına geldiğinde Kuca'da yine karışıklıklar çıkmıştı. Batı Gök-Türklerinden Ho-lu Kagan'a bağlılıklarını bildirdilerse de Çinli kumandan Yang Chou duruma müdahale etti. Daha sonra Kuca askeri valiliği kuruldu[171].

Kaşgar:

635 yılında Çin'e elçi gönderip meşhur atlarından sunan Kaşgar'lılar diğer Türkistan şehirleri gibi 630'da Çin ile temasa geçmek için hediye göndermişler ve kendi memleketlerinde yetişen mallardan getirmişlerdi. T'ang

[169] CTS 198, s. 5301-5302; HTS 221A, s. 6228-6230.
[170] Bkz. yukarıda not 166.
[171] CTS 198, s. 5303-5304; HTS 221A, s. 6230-6232.

hanedanı ile münasebet kurmalarından önce Batı Gök-Türk hanedan ailesinden bir prenses ile Kaşgar kralı evlenmişti. 635 yılından sonra Çin'e vergi göndermeyi hiç kesmediler. Ancak, 680'de Tibetliler bir süre Kaşgar'ı işgal ettiler[172].

Hoten:

Önceleri Batı Gök-Türklere vassal olan Hoten 632'de Çin'e ülkesinde bol miktarda çıkan yeşim taşlarıyla süslü kemerler göndermiş, imparator T'ai-tsung bundan çok memnun olup, onlara cevap vermişti. Çin ordusu A-shih-na She-er kumandasında Kuca'ya hücum ettiği sırada endişeye kapılan Hoten kralı Fu-she-hsin, oğluyla on bin üç yüz baş deve sevk ederek, onlara (Çin ordusuna) lojistik destek sağlamıştı. Kuca'nın düşmesinden sonra Çin ordusu kumandanlarının gönderdiği elli süvariye teslim olan Hoten Kralı Çin sarayına gitti. 650 yılında adı geçen kral Çin İmparatoru Kao-tsung tarafından sağ cesur muhafızlarları generali tayin edildi[173].

Semerkand:

631 yılında T'ang İmparatorluğu'nun vassalı olmak için müracaat eden Semerkand Kralı, 635'te aslan, 637'de gümüş, altın ve benzeri çubuklardan vergi olarak sundular. T'ai-tsung onun ülkesinin çok uzakta bulunmasına rağmen hediye göndermesini memnunlukla karşılamıştı. 650 yılından sonra Semerkand askerî valiliği tesis edildi [174].

Taşkend:

Taşkend'liler, 618-649 arasında defalarca kendi ülke mallarından sundular. 658'de onların toprakları Çinliler tarafından Ta-yüan askerî valiliği yapıldı [175].

Fergana:

627-649 yılları arasında kralları Ch'i-pi, Batı Gök-Türk K'an Bagatur tarafından öldürüldü. A-se-na[176] Shu-ni şehri idare etmekle vazifelendirilmişti. A-se-na Shu-ni ölünce oğlu Ho-po-chih, Ch'i-pi'nin ağabeyinin oğlu A-le-san'ı kral yaptı. O, Hu-men Kalesi'ni, Ho-po-chih, K'o-sai Kalesi'ni idare edecek-

[172] CTS 198, s. 5305; HTS 221A, s. 6233-6234.
[173] CTS 198, s. 5305, 5306; HTS 221A, s. 6235, 6236.
[174] CTS 198, s. 5310; HTS 221B, s. 6243, 6244.
[175] HTS 221B, s. 6246.
[176] Chavannes, A-shih-na okumuştur(s. 148).

lerdi. 656'da Çin'e elçi gönderen Ho-po-chih vergi sununca İmparator Kao-tsung buna çok memnun oldu. 658 yılında K'o-sai şehri Hsiu-hsün-chou valiliği yapıldı. A-le-san askerî vali tayin edilmişti. Bu yıldan sonra her yıl Çin başkentine vergi yolladılar [177].

Hami:

630 yılından önce Gök-Türklerin tabiyetinde olan Hami Şehri(kale)nin reisi bu yılda Gök-Türkler Çin hâkimiyetine girince T'ang İmparatorluğu başkentine geldi. "İl Kagan'ın tamamen ortadan kalkmasından sonra yedi şehri de Çin'in teb'ası oldu" kaydından etrafında o devirde en az yedi kale-şehrin mevcut olduğunu anlıyoruz. Bundan sonra Hami bölgesi topraklarına Çinliler Batı Hami Eyaleti (Hsi-i chou) adını vererek kendi topraklarına kattılar [178].

[177] HTS 221B, s. 6250. 14.
[178] HTS 221B, s. 6257.

VIII. BELGELER

1-T'ung Tien

a. Doğu Gök-Türkleri (T'u-chüe Shang)

T'ung Tien Shang 197, 1070c: T'u-li Kagan, Shen-po-pi'dir ki; Shih-pi Kagan'ın esas(kanuni) kadınından doğan oğludur. Ayrıca Hsie-li'nin yeğenidir. Sui hanedanının Ta-ye saltanat devresinin ortasında (611) T'u-li henüz küçük yaşta iken Shih-pi, onu Ni-pu Şad ünvanıyla devletin doğu merkezindeki askerlerini idare etmek üzere gönderdi. Sui'in Huai-nan prensesi, kuzeye gitti ve onunla evlendi. Hsie-li tahta çıktığında T'u-li kagan oldu. Merkezi You-chou'nun kuzeyinde idi. T'u-li devletin doğu kanadında Hsi, Hsi gibi ondan fazla boyu idare ediyordu. Vergileri aşırı derecede artırdığı için idaresindeki boyların çoğunun husumetini kazanmıştı. Chen-kuan saltanat devresinin başında (627) Hsi gibi diğer boylar gelip Çin'e bağlandılar. Onun halkını kaybetmesine kızan Hsie-li, Hsüe (hsie) yen-t'o'(Sir Tarduş)larla savaşması için gönderdi. Yine bir taburunu (2500 kişilik) kaybetti. Bunun üzerine tutuklandı ve kamçılandı.

T'u-li, önceleri Wu-te saltanat devresi zamanında(618-626 yılları) T'ai-tsung ile dostluk kurdu. T'ai-tsung'la kalpten bağlılık ile anlaşıp, yeminleşip gitti. Sonradan Hsie-li'nin idaresi karıştı. Hemen T'u-li'den asker istedi. O karşı geldi. Hsie-li tarafından saldırıya uğradı. Çin'e adam göndererek saraya gelmek istediğini bildirdi. T'ai-tsung, Emir ordusu generali Chou Fan'a T'ai-yüan'de hazırlık yapıp T'u-li ve halkını karşılamasını emretti.

T'u-li kendi halkına liderlik ederek gelip teslim oldu. T'ai-tsung onun karşılandığı törende derin hürmet gösterdi. Çok iyi yiyecekler hediyelerle taltif edildi. Dördüncü yılda Sağ Muhafızları Generali ünvanı tevcih edilip, Pei-p'ing prensliğine getirildi. Bölgesinde yedi yüz hane besleyecekti. Onun emrindekiler Shun eyaletine yerleştirildi. Yine Shun eyaleti askeri valisi olarak selâmlandı. Boyların reisleri yabancı topraklara döndü.

T'ai-tsung dedi ki;"Eskiden deden Ch'i-min perişan olup asker ve atlarını kaybettiğinde bir tek kendisini Sui hanedanına atabildi. Sui ailesi onu tahta geçirdi. Bu sebeple kuvvetlendiğinde minnettar kaldı, asla Çin'e karşı gelmedi. Baban Shih-pi'nin zamanına gelince o Çin'e zarar verdi. Senin de

yaşadığın gibi kendinden sonra Çin'e hücum etmediği yaz yoktu. Gök gerçek felaketi gösterdi. Büyük afete uğradı. Senin halkın karışıp dağıldı. Çoğu öldü. Sen bize gelip sığındın. Ben seni eskiden Ch'i-min'inin işi gibi kagan ilân etmiyorum. Önceki kanunlar değişti. Çin'in uzun süre emniyette olmasını istiyorum. Senin ailen ilelebed yerleşecek, tu-tu(askerî vali) unvanını alarak, benim ülkemin kanunlarına ihtiyaç var. Bütün boy beslenecek, kendi aranızda savaşmayacaksınız; eğer karşı gelirseniz yakalanıp ağır şekilde suçlanırsınız".

Beşinci yılda (631) saraya çağrıldı Ping-chou'ya varırken yolda hastalanıp öldüğünde yirmi dokuz yaşında idi. T'ai-tsung onun için yas tuttu. Chung-shu-shih-lang ünvanlı Ch'en Wen-pen onun yazıtına yazdı. Oğlu Ho-lo-hu yerine geçti. T'u-li'nin kardeşi Chie-shih-shuai, Chen-kuan saltanat devresinin başında saraya girdi(627). Chung-lang generali (4. Sınıf 2.derece oldu. On üçüncü yılda(639) imparator, Chiu-ch'eng-kung'u ziyaret ettiği sırada gizlice kendi boyundan kırktan fazla kişiyle anlaştı. Ho-lo-hu ile işbirliği yaptı. Geceleyin beraberce Çinli askerlerin bulunduğu yere saldırdılar. Dört önemli perdeyi aştılar. Çinliler paniğe kapıldı. Ok atışlarıyla ortalığı karıştırdılar. Muhafızlardan onlarca öldürdüler. Sun Wu-k'ai asker leriyle ileri atılıp savaştı. Sonra geri çekilmeye başladılar. Wei Suyu'nu geçmek ve kendi boylarıyla birleşmek için. Takip edenler onları yakaladılar ve öldürdüler. Ho-lo-hu, fermanında Ling-piao(wai) 'a sürüldü.

Hsie-li yenilince onun boylarının bir kısmı Sir Tarduş (Hsie Yen-t'o)'lara sığındı. Bazıları Doğu Türkistan(Hsi-yü)'a hareket etti. Büyük bir kısmı da gelip Çin'e teslim oldu. Gelen boyların reislerine generallik verildi ve sarayda görev aldılar. (Saraydaki rütbelilerin arasında oldular). Beş kategoriye yüzden fazla kişi ayrılmıştı.

1071a

"Beşinci derecenin üzerine çıkanların sayısı yüzden fazla idi. Öyleki, saray muhafızlarının yarısından çoğu onlardan idi. Sadece Che-chie'ler gelmedi. İmparator fermanla elçi gönderilip Çin'e itaat etmeye çağırıldılar. Liang-chou tu-tu (askeri vali) su Li Ta-liang bunun (yapılanların) faydalı olmadığını Çin için boşuna masraf olacağını belirterek imparatora sunmuş olduğu arzda; "Bendeniz uzağı pasifize etmek için yakının emniyette olması gerektiğini duydum. Çin halkı yeryüzünün asıl kökü ve gövdesidir. Bütün diğer yabancıların vahşi insanları ve dalları asıl gövdeyi üzmüşlerdir. Dallara

yapraklara hürmet netiesi uzun süre doğru dürüst hiç huzur olmadı. Şimdiki Gök-Türklerin teslim oluşları, her ne kadar yükseltiliyorlarsa da bendeniz onların harap oluşlarını hafife alıyorum (önemsemiyorum). Onların kuvvetlenmesinden korkmuyorum. Ho-hsi'nin (nehrin batısı) ahalisi yabancılara karşı müdafaalarda, eyalet ve ilçeler perişan oldu. Hane sayısı kaybedildi. Sonunda Suei karıştığında insanların sayısı az oldu. Eğer daha da çok çalışılsa zarar vermeleri engellenir. Bendeniz kabul edilmelerinin (Çin topraklarına girmelerinin) durdurulmasını arz ediyorum."

Ayrıca derler ki; "Vahşinin elbisesi (yapısı) sert olur. Bendeniz, kabul edemiyorum, Suei Sarayı Hami'yi erken (eskiden) aldı. Shan-shan, Ch'ie-mo'yu da idare altına aldıktan sonra boşa çok gün harcandı. İçerisi boş kaldı. Nihayet artmadı. Çok eskiden Ch'in ve Han, yakın zamanda Suei Sarayı'na bakıyorum, emniyet ve tehlikenin işaret hazır (görünüyor).

Hami her ne kadar vassal olduğunu söylese de uzakta çölde, insanları Çinli değil. Toprakları fazla kurulu ve tuzlu, kendisi dikilip vassal devlet (protectrate) oldu. Yılarla bağlanıp kabul edilmelerini rica ediyorum. Sınırların dışında ikâmet etsinler. Korku içinde kalıp, kanunlara bağlı olmaları gerekir. Edebiyen vassal olurlar. Boşuna uğraşmayı bırakıp (örtüp) gerçek başarıyı alalım. Yakın günlerde Gök-Türkler ülkeleri mahvolup Saraya girdiler. Yang-tse ve Huai ırmaklarının arasına hapsedilemezler. Geleneklerinin değiştirilmesi için başkente uzak olmayan topraklara yerleştirilmeliler. Her ne kadar, hoşgörü ile muamele edilse de uzun süre olmanın planı değil, her görülen bir adama beş at bağışlanarak, bir adama elbise, reislerin hepsine Ta-kuan'lık, bol resmî unvan ve makamlar aşırı ısraf olur (boş yatırım). Çin'in vergileri (parası), kötülerin vahşiliğine gider. Onların halkı çok artar. Çin'in yararına olmaz. Gök-Türklerin çoğu teslim olup Shuo-fang topraklarına yığıldığından onların başkente girenleri 10 bin aileye yakın idi. İmparatorluk sınırlarının emniyeti konusunuda müzakere açtı. Saraydakiler çok uzun zamandan beri Gök-Türklerin kuvvetlerine güvenerek Çin'i taciz ettiğini söylediler. Şimdi Gök onları gerçekten cezalandırdı. Çaresiz bize sığındılar, aslında bu onların gönüllü fikri değildi. Bu sebeple onların geri dönenlerini boylara ayıralım. Nehrin güneyinde Yen ile Yü topraklarına vilayet ve kasabalara dağıtarak yerleştirelim. Hepsini dokuma işlerine memur edelim. Bu takdirde milyonlarca Gök-Türk Çin'e hane ilave edilme sayesiyle faydalı olur, hem de Çin Seddi'nin kuzeyi genelde boşalır. Sadece Chung-shu-ling ünvanlı Wen Yen-po, Han hanedanının Chien-wu zamanında(m.s.25-

56) nehrin güneyine Hun'ların Wu-yüan-sai-hsia'ya (sınırların için)e yerleştirilmeleri gibi hazırlık yapılmasını rica etti. Bütün boylar güvenlik altına alınırlar, geleneklerinden ayrılmazlar ve de pasifize edilirler. Birincisi gerçekten toprakları boşalır, ikincisi vahşi yapıları değişir. Eğer nehrin güneyinde Yen ile Yü'ye gönderilirlerse bir şeyler yapabilmeyi öğrenirler(marifetli olurlar), eski alışkanlıklarını devam ettirmezler. İmparator kabul edecekti. Mi-shu-chien (imparatorluk sekreteri) ünvanlı Wei Cheng dedi ki:" Gök-Türkler eskiden günümüze kadar asla bunun gibi bir yenilgiye uğratılmadılar. Onun soyu Çin'e taaruz etti. Ahaliyi yağmaladı. Majesteleri onun teslim oluşunda onları cezalandırmıyor, o halde nehrin kuzeyine geri gönderelim eski topraklarında oturtalım. Hunlar vahşi insanlardır. Bizim soyumuza benzemezler

1071/b

kuvvetlendiklerinde saldırıp yağma yaparlar, zayıf düştüklerinde itaat ederler. Minnettar değillerdir. Bu onların tabii yapısıdır. Ch'in, Han zamanında onlara bu şekilde davranıldı ve zarar görüldü. Cesur ve kahraman generaller gönderilerek mağlup edildiler. Nehrin güneyindeki vilayet ve kasabalara yerleştirildiler. Majesteleri (onları) nasıl nehrin güneyindeki topraklara yerleştirir. Ayrıca teslim olanların sayısı şimdi yüz bin bir süre sonra nüfusları artacak, bizim içimizde rahatsızlık çıkaracaklar, kalbin içindeki hastalık gibi, gelecekte zararlı olacaklar."

Wen Yen-po dedi ki:" Göğün oğlu her şeye hakimdir. Gök barındırır, yer taşır. Bize sığınanları beslememiz lazım. Şimdi Gök-Türkler yıkıldı arta kalanlar bunlar, kalplerinden itaat ettiler. Majesteleri merhametinizi esirger, atar kabul etmezseniz, yerin göğün yolu(erdemi, töresi) bu değildir. Bütün yabancıların isteği vassal olmaktır. Nehrin güneyinde ikâmet ettirmek, denilebilir ki; ölenleri dirilmek, perişan olanları yaşatmak gibidir. Bizim ahlakımızı gösterir, neticede isyan edemeyeceklerdir."

Wei Cheng yine dedi ki:" Chin hanedanı zamanında Wei zamanın da Hu boyları bölünürek bölgelere yerleştirildi. Wu pasifize edildikten sonra Kuo Ch'in, Chiang T'ung, imparator Wu'ya sınırların dışına kovmalarını tavsiye ettiğinde, imparator, Ch'in ve diğerlerinin sözlerini uygulamadı. Birkaç yıl sonra neticede Lo ve Ch'an bölgeleri yıkıldı. Önceki hanedanlar arabaları barındırırdı, (önceki olaylardan ibret alınmalıdır) Yin hanedanı(m.ö.1766-1154) uzakları incelemiyordu. Majesteleri Yen-po'nun sözünü tutar nehrin güneyine gönderirse, rivayet edilir ki; vahşi hayvan beslendiğinde sahibine zarar verir."

Yen-po yine dedi ki:" Kutsal insanların yolunda insanlar arasında münasebet kurulamayacak olmadığını duydum. Eski ilk bilgin eğitilemeyecek insan yoktur dedi. Gök-Türklerin arta kalanları bize sığındı, hayatlarını kurtarmak için; biz onları koruyalım sınırlarımızın içine alalım, bizim usullerinmizi kanunlarımızı öğretelim birkaç yıl sonra hepsi tarım halkı olacaklar, onların reislerini seçelim, saray muhafızı yapalım, minnettar kalacaklar nasıl zarar verirler? Kuang-wu(m.s. 25-56 arasında hüküm sürmüş Han hanedanı imparatoru), Güney Ch'ang-yü'lüğünü iç bölgelerde kurduğunda Han'ın sınır bekçisi oldular bir devir isyan etmediler." İmparator onun planını uygulamaya karar verdi. Shuo-fang topraklarında You-chou'dan Ling-chou'ya kadar Shun, You, Hua ve Chang gibi dört eyaletlik tu-tu-fu' (askerî valilik makamları)lar tesis edildi. Ayrıca, Hsie-li'nin toprakları altı eyalete bölündü. Sol'da Ting-hsiang Tu-tu-fu'luğu , sağda Yün-chung Tu-tu-fu'luğu kurularak onun boyları idareye başlandı.

Chie-shih-shuai'ın isyanından (639 yılı)sonra T'ai-tsung endişelenmeye başladı. Yine vezirlerin çoğu Gök-Türklerin Çin'de oturmalarının uygun olmadığını söylediler, nehrin kuzeyine nakledilmelerini teklif ediyorlardı. Sağ muhafızları generali Hua-chou tu-tu'su, Huai-hua bölgesi prensi Ssu-mo, İmi-ni-shu-sse-li-pi Kagan yapıldı. Li soyadı sunuldu. Bütün boylarıyla merkezini nehrin kuzeyine kurması emredildi.

Ssu-mo, Hsie-li ailesinin insanıdır. Shih-pi, Ch'u-lo, onun Soğdlulara benzemesi nedeniyle Türk olmayıp, A-shih-na ailesinden gelişine şüphe ile baktılar. Bu sebeple Ch'u-lo ve Hsie-li zamanlarında Chia-pi Tegin olarak kaldı. Askerlere kumanda edebilen şadlık mertebesine ulaşamadı.

Wu-te saltanat devresinin başında(618) birkaç kere Çin sarayına geldi. Kao-tsu, ona Ho Shun-chün prensi ünvanını verdi. Sonradan o ülke karışıp bütün boylar Çin'e bağlandığında sadece Ssu-mo, Hsie-li'yi reddetti. Nihayetinde yakalandı.T'ai-tsung onun fedakârlığından memnun halde sol muhafız generalliğinin yanında Hsie-li'nin eski boyunu Sarı nehrin güneyindeki topraklarda idare etmesini emretti. Kırk bin asker, on bin atı vardı. Toprağı güneyden sarı nehre kadar uzanıyordu.

Başlangıçta kırk bin asker, on bin at ile Sarı Irmak'tan kuzeye Pai-tao'ya kadar uzanan toprak ile Pai-tao'nun kuzeyine hareket edecek iken Ssu-mo, Sir Tarduş'

1071c

lardan korktuğu için Çin Seddi'nin(sınırlarının) dışına çıkmak istemedi. Bunun üzerine T'ai-tsung, Ssu-nung-ch'ing ünvanlı Kuo Ssu-pen'ı Sir Tarduşlara mektupla gönderdi ve dedi ki: "Önceden Gök-Türklere yenilince Hsie-li Kagan sadece suçlu idi. Halkın vahşiliğini gözardı ettim. Halkımın derdini savdım, onu tahttan indirdim. Onların topraklarını değil insan ve atlarını istiyorum.

Hsie-li'nin mağlup edilip, tahtından inmesinden sonra yeni kagan istediler, bütün teslim olanlar, nehrin güneyine yerleştirilip, sürülere bakma işine memur edildiler. Şimdi insanlarının sayısı atlarının koyunlarının miktarı hızla artmaktadır. İlkten verilen söze sonradan güvenilmemezlik olmaz. Bu sebeple Gök-Türklerin nehri geçip tekrar kendi topraklarına gitmelerini istiyorum. Ben sizinle ilgili planı günler, aylar öncesinden yaptım. Şimdi Gök-Türkler ikâmet ettiler. Sonradan ikamet edenler küçük olurlar. Önceden ikamet edenler büyük olurlar. Sen çölün kuzeyinde Gök-Türkler çölün güneyinde kendi sınırlarınızı korursunuz, boylar da pasifize olur. Eğer onun topraklarına yürürseniz ve kendi aranızda savaşırsanız sizi askerlerimle cezalandırırım. Bu şekilde anlaşma yapıldı. Sadece senin zamanında değil oğul ve torunların zamanında da geçerlidir. Bunu uzun zaman muhafaza ediniz."

Neticede Ming-li-pu-shang-shu ünvanlı Chao-chün prensi Hsiao Kung fermanla hemen Ssu-mo'nun boyunun olduğu yere gitti ve nehrin kuzeyinde bir salon(platform) inşa edip, selamladı. Ayrıca davul ve sancak sundu. Gök-Türkler ve Soğdlular bütün eyaletlere emin bir şekilde yerleşmişlerdi. Bunlara nehri geçip kendi eski boylarına dönmeleri emredildi.

Ayrıca, Sol savunma generali A-shih-na Chung, Sol hsien-wang Sağ muhafızları generali A-shih-na Ni-shu Sağ hsien-wang rütbeleriyle iki tarafa görevlendirildiler.

Sir Tarduşlar, T'ai-tsung'un Ssu-mo'yu nehri kuzeye doğru geçirttiğini duydular. Onun boylarının çölün kuzeyine geçeceğinden endişe ettiler. Hayvanlarını süvarilerini toplayıp savaşmak için beklemeye başladılar. T'ai-tsung haber gönderip savaşı durdurmalarını bildirdi.

Ssu-mo maiyetinde yüz bin ahali ve kırk bin yetişmiş askerle (Sarı) nehri geçti. İdareyi iyi yapamayan Ssu-mo halkını kontrol altında tutamadı. Hepsi karşı gelip itaat etmedi. On yedinci yıla (643) gelindiğinde maiyetindekile-

rin isyan etmesi neticesinde nehrin güneyine geçti. Sheng ve Hsia eyaletlerinin arasına yerleştirilmesini rica etti. İmparator müsaade etti.

Ssu-mo az süvariyle saraya gelip Sağ muhafızları generalliği ünvanını aldı. Müteakiben Liao-tung seferine çıktı. Okla vuruldu. T'ai-tsung kanını yalayarak akraba oldu. İyileşmesi için özel itina gösterdi. Fazla yaşayamayıp, başkente gelindiğinde öldü. Ping-pu-shang-shu makamı ve Hsia-chou tu-tu'luğu ünvanları verildi. Chao-ling'e gömüldü. Pai-tao-shan'a heykeli yapıldı. Hua-chou'ya yazıtı dikildi.

T'ung Tien 198 (T'uchüe Chung)

1073a

Gök-Türklerin başka boyu Ch'e-pi idi ki; aynı zamanda A-shih-na kabilesinden geliyordu. Ataları küçük kaganlar idi. Merkezi Altay Dağı'nın kuzeyinde idi. Hsie-li Kagan yenildiğinde kuzeyin bütün yabancı boyları onu "Büyük Kagan" seçmek istediler. Bu durum Sir Tarduş'ların kagan olmasına tesadüf ettiği için Ch'e-pi, kagan olmaya cesaret edemedi. O zaman bütün boylarına liderlik ederek onlara itaat etti. Gözüpek olduğu iyi planlar yaptığı için halkın çoğu gidip ona (kendisine) itaat ediyordu. Sir Tarduş'lar buna kızdılar ve onu cezalandıracaklardı. Ch'e-pi gizlice onun planlarını öğrendi. Eski bulunduğu yere kaçtı. Onun toprakları başkentten on bin li uzaklıkta idi. Mükemmel askerlerinin sayısı otuz bin kişi idi. Kendini İ-chu-ch'e-pi Kagan ilan etti.

Batıdaki Karluklar ile kuzeydeki Kırgızların hepsi ona itaat ettiler. Kendisi Sir Tarduşları yendikten sonra oğlu Sha-po-lo Tegin'i Çin sarayına gönderdi. Ayrıca kendisinin Çin sarayına gelmesine müsaade edilmesini rica etti. T'ai-tsung, ona elçi gönderip davet etti. Neticede gelmedi(vazgeçti). T'ai-tsung çok kızdı. Chen-kuan saltanat devresinin yirmi üçüncü yılında (649) Cesur muhafızlar (Hsiao-wei) yardımcı generali Kao K'an'ı, Uygur, P'u-ku (Bugu) ve diğer boyların askerleriyle ona saldırması için gönderdi. Onun reislerinden Karluk, Ni-shu-ch'üe İlteber ile Pa-sai-fu Ch'u-mu-k'un Bagatur Erkin gibi boylar Ch'e-pi'ye isyan edip, birbirlerin takip ederek gelip Çin'e müttefik oldular.

Yung-hui saltanat devresinin birinci yılında (650) Kao K'an ordusu ile A-hsi Dağı'na vardı. Ch'e-pi, Çinli kumandanın geldiğini duydu. Bütün askerlerini savaşa davet etti. Hepsi gitmedi. Sadece karısı oğlu ve birkaç yüz süvari

ile kaçtı. Halkının tamamı teslim oldu. Kao K'an hafif süvarilerle Ch'e-pi'yi takip etti. Yakaladı, başkente getirdi. Tapınağa sunuldu, ayrıca Chao-ling'e götürüldü. Kao-tsung defalarca suçunu yüzüne açıkladıktan sonra hayatını bağışladı. Sol muhafızları generalliğine getirildi. Ch'ang-an'da oturmaya mecbur edildi.

Onun geride kalan halkı Yü-tu-chün (Ötüken) Dağı'nda idi. Lang-shan tu-tu'luğu tesis edilerek onlar idare edildi.

Ch'e-pi'nin büyük torunu Ho-man-t'o önceden Pa-hsi-mi boyunu idare ediyordu. Ch'e-pi yenilmeden önce büyük oğlu An-lo'yu saraya göndermişti. T'ai-tsung çok memnun olup ona Sol savunma generalliği ünvanını verip Hsin-li-chou'yu ihdas ederek oranın ahalisinin idaresini ona tevcih etmişti.

Ch'e-pi yıkıldıktan sonra hepsi vassallıklara bölündü. Neticede Ch'an-yü, Han-hai gibi iki tu-hu-fu'(büyük genel askerî valilik)luk kuruldu. Ch'an-yü tu-hu'luğu Lang-shan, Yün-chung, Sang-kang gibi üç tu-tu'(askerî vali)luk Sunung gibi on dört chou'luk idare ediyordu. Han-hai tu-hu'luğu Han-hai, Chin-hui, Hsin-li gibi yedi tu-tu'luk, Hsien-o, Ho-lan gibi sekiz chou ihtiva ediyordu. Her birinin başında Tu-tu ve ts'e-shih (askerî vali yardımcısı, aslında eskiden askerî vali idi) bulunarak idare edileceklerdi.

Kao-tsung, T'ai-shan'da ibadet ettiği sırada Lang-shan tu-tu'su Karluk T'u-li ve otuzdan fazla reis gelip, dağın eteğindeki törene katıldılar. Tören yazıtına Yung-hui saltanat devresinin

1073b

başından(650) başlayarak yirmi yıldan fazla kuzeyde problem çıkmadığı yazıldı.

Tiao-lu saltanat devresinin birinci yılında(679) Ch'an-yü'nün idarecilerinden Gök-Türk reisi A-shih-te Wen-fu ve Feng-chih iki boya beraber liderlik ederek isyana başladılar. Ni-shu-fu'yu kagan yaptılar. Yirmi dört eyaletin reisleri isyana katıldı. Kao-tsung, Hung-lu-ch'ing ünvanlı Hsiao Ssu-ye, Sağ Ch'ien-niu generali Li Ching-chia'yı onları yenmesi için gönderdi. İsyancı Wen-fu tarafından mağlup edildiler. Asker ve subaylardan on binden fazlası öldü. Yine fermanla Li-pu-shang-shu ünvanlı P'ei Hsing-chien, Ting-hsiang-tao harekat ordusu başkumandanı olup, T'ai-p'u-shao-ch'ing ünvanlı Li Sse-wen, Ying-chou Tu-tu'su Chou Tao-wu ve diğerlerini idare ederek otuz binden fazla askere kumanda edip, Wen-fu'ya saldırdı, büyük bir bozguna uğ-

rattı. Ni-shu-fu maiyetindekiler tarafından öldürüldü. Feng-chih yakalandı ve geri dönüldü.

Yung-ch'ung saltanat devresinin birinci yılında(680) Gök-Türkler, Hsie-li'nin ağabeylerinin oğullarından A-shih-na Fu-nien'i Hsia eyaletinden çağırıp nehri geçirterek kagan yaptılar. Bütün boylar tekrar ona biat etti. Yeniden P'ei Hsing-chien, kumandanları idare ederek ona saldırdı. Fu-nien zor durumundan dolayı haber gönderip teslim olacağını bildirdi. Hsing-chien, bunun üzerine Fu-nien'i yakaladı. Başkente getirdi. Doğu Pazarı (Tung-shih)'da idam edildi.

b. Batı Gök-Türkleri (T'u-chüe Hsia)

T'ung Tien 199

1077c

Bagatur Hou-ch'ü-li-p'i Kagan, önce T'ung Yabgu amcasını küçük kagan olarak tayin etmişti. Kendini büyük kagan ilân etmişti. Devlet adamları itaat etmediler. Nu-shih-pi boyu beraberce Ni-shu Baga Şad'ı kagan seçti. Ni-shu kabul etmedi. T'ung Yabgu'nun oğlu Hsi-li Tegin, Bagatur'u sıkıştırdığında

1078a

K'ang-chü'(Semerkand)de mahvoldu. Ni-shu bunun üzerine Hsi-li'yi davet etti ve onun yerine tahta geçti. Ünvanı İ-p'i-sha-po-lo-lü Yabgu Kagan oldu. Askeri güçlerini tamamlamadan ikisi de Çin'e elçi gönderip evlilik teklifinde bulundular. T'ai-tsung müsaade etmedi. Her birine kendi aralarında savaşmamaları ve boylarını korumaları söylendi. Ona önceden bağlı bütün batı ülkeleri ve Töles boyları isyan ettiler. Devleti zamanla zayıf düşmüştü.

Ssu Yabgu ki; o eski reisin oğlu ve halkın kalbini kazanmıştı. O zamanda Batı tarafının Tuo-lu Kagan'ı ile Bagatur Kagan'ın kötü idareleri yüzünden reislerinin çoğu gelip ona itaat etmişlerdi. Ayrıca askerini harekete geçirip Bagatur'a baskın düzenledi, büyük bir bozguna uğrattı. Bagatur, Chin-shan'a kaçtı. Sonra Tuo-lu Kagan tarafından bir darbe daha aldı. Devletin insanları Ssu Yabgu'ya Büyük Kaganlık sundular. Ssu Yabgu Kagan tahta geçti. Kuzeydeki Töles'lere ve Sir Tarduş'lara büyük bir sefer düzenledi. Fakat yenildi. Ssu Yabgu çok sert ve iftiracı bir mizaca sahip olduğundan halkını kontrol altında tutamadı.

İ-li Kagan vardı ki; Ssu Yabgu'ya faydası en çok olan idi. Neticede Küçük Kaganlık tevcih edilmişti. Suçsuz olduğu halde onun ailesini cezalandırdı. Emrindekilerin hepsi şaşırıp irkildi, kontrolü sağlayamadı. Ssu Yabgu, Ni-shu'dan çekiniyordu. Gizli planlar yaptı. Bunun üzerine Ni-shu, Yen-ch-'i'(Karaşar)ye sığındı. Bundan sonra She-pei Ta-kan ile Gök-Türk Nu-shih-pi iki boy gizlice ona karşı saldırı planı yaptılar. Ssu Yabgu hafif süvarilerle K'ang-chü'(Semerkand)ye kaçtı. Sonra öldü. Devlet adamları Ni-shu'yu Yen-ch'i'den çağırarak tahta geçirdiler. Ünvanı Tuo-lu oldu.

Tuo-lu Kagan, Ni-shu'dur ki; aynı zamanda Ta-tu(Tardu) Kagan ilân edildi. Babası Baga Şad aslında T'ung Yabgu'ya bağlı idi. Wu-te saltanat devresinin ortasında (621-622) sık sık başkente gelmek tecrübesi kazanmıştı. T'ai-tsung yabancıları hâkimiyeti altına aldığı zaman daha da yakınlaştı, onunla ağabey kardeş gibi oldu. Kagan seçildiği zaman saraya elçi gönderip, müttefik olmak isteğini bildirdi. T'ai-tsung elçi gönderip ona isim ünvan ve davul, sancak sundu. Chen-kuan'ın yedinci yılında(633) Hung-lu-shao-ch'ing unvanlı Liu Shan-yin gönderilerek onun ülkesine vardı ve ona Tung-ho Lou-pa-hsi-li-pi To-lu Kagan ünvanı verildi.

Ertesi yıl Ni-shu öldü. Onun küçük kardeşi T'ung-e Şad tahta geçti. Ünvanı Sha-po-lo-hsi-li-shih Kagan oldu.

Sha-po-lo-hsi-li-shih Kagan, Chen-kuan saltanat devresinin dokuzuncu yılında(635) adam göndererek evlilik teklifinde bulundu; beş yüz baş at sundu. Saray uzun süre iyi hürmet göstererek etkiledi; fakat, evliliğe müsaade edilmedi.

Aniden onun ülkesi on boya bölündü. Her boy bir kişi tarafından idare ediliyordu. Ünvanları "on şad" idi. Her şada bir ok sunuldu. Bu sebeple isimlerine on ok dendi. Aynı zamanda on ok sağ ve sol olmak üzere iki yan gruba ayrıldı. Bir tarafa beş ok yerleştirildi. Onun sol tarafındaki gruba beş Tuo-lu(liu) boyu dendi ki; beş büyük çorluk halinde tesis edilmişler; bir çor bir ok idare ediyordu. Onun sağ tarafındaki grubun ünvanı beş Nu-shih-pi idi ve beş büyük erkinlik şeklinde tesis edilmişlerdi. Bir erkin bir ok idare ediyordu. Hepsinin tek ünvanı On Ok idi. Bundan sonra bir ok bir boy olarak kendini ilân etti. Büyük okun başı büyük başbuğ oldu. Beş Tuo-lu boyu Sui-ye'nin doğusunda beş Nu-shih-pi boyu Sui-ye'(Tokmak)nin batısında ikâmet ederdi. Kendilerine on kabile boyu ünvanını verdiler.

Hsi-li-shih, halkını iyi idare edemiyor. Boylarının içinde rahatsızlık bulunuyordu. Kendisine bağlı T'ung Tudun tarafından baskınla mağlup edildi, maiyeti perişan olup dağıldı.

1078b

Hsi-li-shih etrafındaki yüzden fazla süvariyle karşı çıktı. Birkaç defa karşılıklı çatıştılar T'ung Tudun kazanamadı ve gitti. Hsi-li-shih, onun kardeşi Börü Şad'ı teslim aldı ve Yen-ch'i'(Karaşar)de kendini muhafaza altına aldı. Onun A-hsi-chi Kül Erkin ile T'ung Tudun devlet adamlarını topladılar. Yü-ku Şad'ı büyük kagan yapacaklardı, Hsi-li-shih ise Küçük Kagan olacaktı. T'ung Tudun insanları tarafından öldürüldü. Yü-ku Şad'ın askerleri kendi erkini tarafından yenildi. Hsi-li-shih tekrar eski topraklarını ele geçirdi. Nu-shih-pi ve Ch'u-yüe Ch'u-mi ve diğerleri de Hsi-li-shih'ya dönüp itaat ettiler.

On ikinci yılda (638) batı boyu nihayet Yü-ku Şad'ı İ-p'i Tuo-lu Kagan ünvanıyla tahta geçirdi. İ-p'i Tuo-lu tahta çıktıktan sonra Hsi-li-shih ile büyük bir savaş yaptı. İki ordunun çoğu öldü. Her ikisi de geri çekildi. Bundan dolayı ortadan ikiye ayrıldı. İli Irmağı'nın batısı Tuo-lu'ya doğusu Hsi-li-shih'ya ait oldu. Tuo-lu Kagan yine merkezini Wu-tsu-ho Dağı'nın batısına kurdu, ismine kuzey merkezi (saray/Pei-t'ing) dendi.

Chüe-yüe-shih, Pa-hsi-mi(Basmıl), Po-ma, Chie-ku(Kırgız), Huo-hsin, Ch'u-mu-k'un gibi bütün ülkeler ona vassal oldu. On üçüncü yılda (639) Hsi-li-shih kendi tudunu İlteber ve Yü-ku Şad tarafından çeşitli dertlere gark oldu. Hsi-li-shih zayıfladı ve Ts'u-han (Fergana)ya kaçtı, orada öldü. Nu-shih-pi boyu Hsi-li-shih'nın kardeşi Chia-na'nın oğlu P'u-pu Tegin'i onun yerine tahta geçirdiler. Ünvanı İ-p'i Sha-p'o-lo (Işbara) Yabgu Kagan oldu.

İ-p'i-sha-p'o-lo Yabgu Kagan, tahta çıkınca merkezini Sui-ho Suyu'nun kuzeyine kurdu. Ona "Güney Merkezi" dendi. Doğusunda İli nehri sınır oldu. Kui-ts'e(Kuca), Shan-shan, Ch'ie-mo, T'u-huo-lo, Yen-ch'i(Karaşar), Shih-kuo(Taşkent), Shih-kuo, Ho-kuo, Mu-kuo, K'ang-kuo(Semerkand) gibi ülkelerin hepsi onun idaresini kabul ettiler. Sonradan Çin'e elçi gönderip vergi sundu. T'ai-tsung da ona müttefik olmak için mektup gönderdi.

Chen-kuan saltanat devresinin on beşinci yılında(641) Sol Ling generali Chang Ta-shih, onun bulunduğu yere gitti ve davul ile sancak sundu. Neticede Tuo-lu Kagan ile Yabgu Kagan karşılıklı savaştılar. Müteakiben Tuo-lu, Çin başkentine adam gönderdi. T'ai-tsung yakın dostluk gösterdi. Tuo-lu

Kagan neticede çok kuvvetlendi. Batı bölgelerinin bütün ülkeleri tekrar gelip ona bağlandı. Fazla geçmeden Tuo-lu, Shih-kuo (Taşkent) Tudun'u Yabgu Kagan'a saldırtarak yakalattı ve kendine getirtti. Sonra öldürüldü.

Tuo-lu Kagan onun ülkesini teslim aldı. Nu-shih-pi'lerin kabilelerinin tamamı kalplerinden Tuo-lu'ya itaat etmemişlerdi. Hepsi isyan ettiler. Tuo-lu yine askerlerine kumanda ederek T'u-huo-lo'(Toharistan)ya baskın düzenleyip, bozguna uğrattı. Asker göndererek Hami'ye(İ-chou) saldırttı. An-hsi genel askerî valisi Kuo Hsiao-k'o iki bin hafif süvariyle Wu-ku'lara sefere çıktı, onları yendi. Tuo-lu yeniden Ch'u-yüe ve Ch'u-mi ve diğerlerini göndererek T'ien-shan (Tanrı Dağları) Vilayetini kuşattı. Kuo Hsiao-k'o tekrar onlarla çarpıştı, geri çekildiler. K'o, Ch'u-yüe erkininin oturduğu kaleye iyi yetişmiş askerlerle sefer düzenleyip ele geçirdi. Ho-suo Dağı'na kadar takip edip binden fazla baş kesti. Ch'u-mi halkını teslim aldı ve geri döndü. Tuo-lu, önceden Ni-shu Çor'un mallarını ellerinden almış; akabinde katletmişti. Aradan zaman geçtikten sonra Ni-shu Çor'unun kumandanı Hu-lu-wu tarafından sürpriz hücuma uğradı. Onun ülkesinde büyük kargaşalık çıktı. Chen-kuan saltanat devresinin on beşinci(641) yılında emrindekilerden Ch'ü-li Çor ve diğerleri Tuo-lu'yu tahttan indirmek istiyorlardı. Her biri Çin'e elçi gönderip kagan olarak tahta geçirilmelerini rica ettiler.

1078c

T'ai-tsung, elçiyle bir mektup göndererek Bagatur İ-p'i Kagan'ın oğlunu İ-p'i She-kui Kagan olarak tahta geçirdi.

İ-p'i-she-kui Kagan tahta çıktı, hemen Nu-shih-pi'lerin askerlerini Pai Suyu'nda Tuo-lu'ya saldırttı. (Tuo-lu)Kendisi halkının katılmayacağını biliyordu. T'u-huo-lo'(Toharistan)ya ilerledi. Çinli elçiler Tuo-lu tarafından tutuklanmışlardı. She-kui hepsini güzel törenle Ch'ang-an'a geri gönderdi.Tekrar elçi gönderip kendi ülke mallarından vergi sundu. Evlilik teklifinde bulundu. T'ai-tsung müsaade etti. İmparator fermanla Ch'iu-ts'e (Kuca), Yü-t'ien(Hoten), Shu-le(Kaşgar), Chu-chü-p'o,Ts'ung-ling gibi beş ülkenin ayrılarak hediyelerle Çin'in hizmetine girmesini emretti. T'ai-tsung öldüğü sırada Ho-lu isyan etti. She-kuei'in boyu onun eline geçti.

A-shih-na Ho-lu ki; o Ye-pu-li Şad, She-kui Tegin'in oğludur. Önceden A-shih-na Pu-chen Çin'e gelmişti. Tuo-lu Kagan tahta geçtiğinde onu yabgu yaptı. Devamında Pu-chen'ın idare ettiği To-lo-ssu-ch'uan'da ikamet ederek, Hsi-chou'dan kuzeye doğru bin beş li'lik bir alanda Ch'u-mi, Ch'u-yüe, Ku-su,

Ko-lo-lu, Nu-shih-pi gibi beş kabilenin halkını idare ediyordu. Bundan sonra Tuo-lu batıya T'u-huo-lo'ya gidince She-kui Kagan asker gönderip onu sıkıştırdı. Ho-lu bir yerde sürekli ikamet edemedi. Chen-kuan saltanat devresinin yirmi ikinci yılında kendine bağlı boylarla T'ing-chou'ya gelip imparatorun emriyle oturdu. Sonradan Sol Ch'i-wei generalliğine getirildi. Yao-ch'ih tu-tu'su oldu.

Yung-hui saltanat devresinin ikinci yılında oğlu Hsi-yün ile birlikte halkına liderlik ederek batıya kaçtı. Tuo-lu Kagan'ın eski topraklarını işgal etti. İdaresinde batı bölgelerinin bütün şefleri bulunuyordu. Merkezini Shuang Nehri ile Ch'ien-ch'üan arasında tesis etti. Ünvanı Sha-po-lo(Işbara) Kagan oldu. Tuo-lu ve Nu-shih-pi'lerin on kabilesini bir araya getirerek idare ediyordu. Toplam yüz bin yetişmiş askerleri bulunuyordu. Bu Tuo-lu'nun beş çoru vardı: birine Ch'u-mu-k'un Lü Çor ikincisine Hu-lu-chü Kül Çor, bu Ho-lu'nun kızıyla evlenmişti. Üçüncüsüne She-she-t'i-tun Çor; dördüncüsüne T'u-ch'i-shih Ho-lo-shih Çor; beşincisine Su-ni-shih-ch'u-pan Çor denirdi. Nu-shih-pi'lerin beş erkini vardı; adları A-hsi-chie-ni-shu Erkin en kuvetlileri bu idi; Ko-shu-ch'üe Erkin ikincisi, üçüncüsü Pa-sai-kan-tun-sha-po Erkin, dördüncüsü A-hsi-chie-ni-shu Erkin, beşincisi Ko-shu-ch'u-pan Erkin. Her birinin boyu vardı, birkaç on bin iyi yetişmiş askere sahip idiler, aynı zamanda hepsi Ho-lu'ya bağlı idiler. Batı ülkelerinin hepsi ona itaat ettiler.

Ho-lu'dan sonra Hsi-lien Bagatur Yabgu oldu. Defalarca Hsi-fan'ın bütün boylarını(bütün Türkistan şehirlerini) yağma etti. Ayrıca T'ing-chou'ya saldırdı.Üçüncü yılda fermanla Sol muhafızları generali Liang Chieng-fang, sağ muhafızları generali Ch'i-pi-ho-li Yen-jan genel askerî valiliğinin boylarından Uygurların elli bin süvarisine kumanda ederek onu yendi. Yaklaşık dokuz bin kadar baş kesilmiş, altmıştan fazla reis yakalanmıştı. Dördüncü yılda Tuo-lu Kagan öldü(653). Onun oğlu Chen-chu Yabgu, beş Nu-shih-pi'lerle Ho-lu'ya saldırmayı teklif etti. Onun merkezini yıktı, binden fazla baş kesti.

Hsien-ch'ing saltanat devresinin ikinci yılında(657) Sağ savunma generali Su Ting-fang, Yen-jan Tu-hu'su Jen Ya-hsiang, Yardımcı tu-hu Hsiao Ssu-ye, Sol Hsiao Wei generali , Han-hai tu-tu'su Uygur P'o-jun ve diğerlerine kumanda ederek saldırdı. Bunun yanında elçi Sağ muhafızları generali A-shih-na Mi-she, Sol muhafızları generali A-shih-na Pu-chen emniyete alma büyük memuru

1079a

oldular. Ting-fang, seferinde Ye-hsi Nehri'nin batısına vardı. Ho-lu, Hu-lu-wu Kül Çor ve diğerlerine kumanda ederek yirmi binden fazla süvari ile hazırlanarak beklemeye başladı. Ting-fang, yardımcı baş kumandan Jen Ya-hsiang ve diğerlerine kumanda ederek savaştı. Gök-Türkler büyük bir bozguna uğradı. Büyük başbuğlarından Tou-ta ta-kuan ve iki yüzden fazla kişi katledildi. Ho-lu ile Kül Çor kaçtılar. İli Suyu'nu geçtiler askerlerinin atlarının çoğu öldü. Ssu-ye, Ch'ien-ch'üan'e vardı. Ho-lu'nun emrindekilerinin oturduğu yere. Mi-she, İli Suyu'na ilerledi. Ch'u-yüe, Ch'u-mi gibi boyların her biri gelip teslim oldu. Mi-she, ayrıca Shuang Nehri'ne (Ebi Nor'da Borotola Vadisi) vardı. Ho-lu'nun önceki adamı Pu-shih Ta-kuan (Toygun) dağınık birlikleri toplamıştı. Onunla savaştı. Mi-she ve Pu-chen onunla savaşıp, dağıttılar. Ayrıca Su Ting-fang, Ho-lu'ya Sui-ye Suyu'nda hücum etti, büyük bozguna uğrattı. Ho-lu ile Hsi-lien Shu-ju Şad'a katılmak istiyorlardı. Shih-kuo'(Taşkent)nun Su-tuo Kalesi'ne vardılar. İnsanları ve atları açlık içinde idiler. Şehrin reisi İ-nie Ta-kan(İnel Tarkan/Tarhan?) , içki ve yiyecekle onları karşıladı. Ho-lu onun sözüne inanarak kaleye girdi. Arkasından yakalanarak hapse atıldı. Hsiao Ssu-ye, Shih-kuo'(Taşkent)ya gelerek Shu-ju Şad'dan Ho-lu'yu teslim aldı. Sonra Ho-lu başkente götürüldü. Chao-ling ve T'ai-tu'ya sunuldu.

Onun soyu bölünerek K'un-lung ve Meng-ch'ih gibi tu-hu-fu'luklara ayrıldı. Ona ait bütün ülkeler, eyaletlere bölündü. Batıda P'o-sse'ya kadar hepsi An-hsi tu-hu-fu oldu. Dördüncü yılda Ho-lu öldü(659).

Chao-ling'de Hsie-li'nin mezarı yanına gömülüp taşa onun hatırasına hayatta iken yaptığı işleri yazıldı. A-shih-na Mi-she ki; o İstemi'nin beşinci nesil torunudur. Başlangıçta İstemi "On Büyük Reis" olarak, yüz bin askere sahip idi. Batı bölgelerinin bütün Soğd'lu ülkelerini sakinleştirdi, kendi ünvanı kagan idi. Ünvanları On kabile (ok) boyu idi.

Mi-she aslında Gök-Türk ülkesinde iken Bagatur Yabgu idi. Chen-kuan saltanat devresinin altıncı yılında(632) fermanla Hung-lu-shao-ch'ing unvanlı Liou Shan-yin gönderilerek Hsi-li-pi-tuo-lu Kagan unvanı verilerek tahta geçirildi, davul ve sancak sunuldu on bin top işlenmiş ipek sunuldu. Onun ailesinden ağabeyi Pu-chen kendini kagan ilân etmek istedi. Bunun için Mi-she ve kardeş yeğenlerinden yirmiden fazla kişiyi öldürme planı yaptı. Mi-she, Pu-chen'la arası açıldığı için Chen-kuan saltanat devresinin on

üçüncü yılında(639) Ch'u-yüe, Ch'u-mi gibi kendine bağlı boylarla Çin'e girdi. Sağ chien-men büyük generalliği tevcih edildi. Bundan sonra Pu-chen kendini Tuo-lu Yabgu Kagan ilan etti. Onun boylarının çoğu itaat etmedi, dağılıp kaçtılar. Pu-chen ailesini alıp Çin'e geldi. Sol savunma generalliği verildi.

Mi-she sonradan T'ai-tsung'un Kao-li(Kore) Seferi'nde başarılı olduğu için P'ing-hsiang-hsien-po'luğa getirildi. Hsien-ch'ing saltanat devresinin ikinci yılında(657) Sağ muhafızları generalliğine yükseltildi. Ho-lu'nun yenilmesinin akabinde Mi-she, Hsing-hsi-mang Kagan, ve Sağ wei generali, K'un-lung genel askerî valisi ve de Ho-lu'nun beş Tuo-lu boyunu maiyetine aldı. Pu-chen, Chi-chu-chüe Kagan ve Sağ wei generali, Meng-ch'ih tu-hu'su ve de beş Nu-shih-pi boyunu idaresine aldı. Bu yüzden Lu Yung-ch'ing ve diğerlerine onun boyunu büyük küçüklerine göre organize edip, yüksek veya düşük dereceler verip Ts'e-shih ya da daha düşük makamlar verilmesi emredildi. Lung-shuo saltanat devresinin ortasında(662) Mi-she, Pu-chen, Pi-hai-tao başkumandanı Su Hai-cheng ile beraber Kuca'ya saldırıp ele geçirdiler. Pu-chen sürekli Mi-she'nın boyunu ele geçirmek istiyordu. Gizlice Su Hai-cheng'a Mi-she'nın isyan etmek istediğini söyleyip cezalandırılmasını rica etti. Su Hai-cheng binden fazla subay toplayıp durumu müzakere ettiğinde beyler öldürülmesi fikrini destekledilerve Mi-she öldürüldü.

2. Hsin T'ang Shu

a. Sir Tarduşlar

Hsin T'ang Shu 217B/ s.6134

Hsie-yen-t'o'(Sir Tarduş)lar önceden Hsie boyu halinde ikamet ederlerken, sonradan Yen-t'o(Tarduş) boyunu yıktılar ve ona sahip oldular. Ünvanları Hsie-yen-t'o oldu. Kabile adları İ-li-hsi idi. Bütün Töles boyları içinde kahramanlığı en yüksek olanı onlar idiler. Gelenekleri büyük oranda Gök-Türklerle aynı idi.

Batı Gök-Türk Ch'u-lo Kagan, Töleslerin bütün reislerini öldürdü. Maiyetleri (onlara bağlı guruplar) etrafa dağıldı ve isyan ettiler. Ch'i-pi-ko-leng, İ-wu-chen-mo-ho(Baga), kagan olup, T'an-han (Tafgan) Dağı'nda (Tanrı dağlarının doğu ucu) oturdu. Sir Tarduş-lar, İ-hsi-po'ya Ye-hsi Kagan ünvanını verdiler. Yen-mo Dağı'na sığındılar. Sonra Gök-Türk She-kui Kagan yeniden kuvvetlendi. İki boy kaganlıktan vazgeçip Gök-Türklere vassal oldu.

Hui-ho(Uygur), Pa-ye-ku(Bayırku), A-tie(Ediz?), T'ongra(T'ung-lo), P'u-ku(Bugu/Bugut), Pai-hsi, Yü-tu-chün (Ötüken) Dağı'ndaki doğuda olan Shih-pi Kagan'a itaat ettiler. İ-shih-po, batıda Altay Dağı'nda oturan Yabgu Kagan'(Batı Gök-Türk hükümdarı T'ung Yabgu Kagan)a bağlandı.

Chen-kuan'ın ikinci yılında(628) Yabgu öldü(Aslında ölümü 630 yılında fakat, 628'de büyük isyanlar çıktı). Onun ülkesi karıştı. İ-shih-po'nun torunu İ-nan derlerdi. Yetmiş bin çadırlık ahalisine liderlik ederek Hsie-li(İl) Kagan'a katıldı. Sonradan Gök-Türkler zayıfladı. İ-nan, Hsie-li'ye karşı isyan ederek çarpıştı. Onu zayıflattı. Neticede kabilelerin çoğu Hsie-li'ye karşı isyan etti. Ona dönenler onu reis seçtiler. İ-nan, kagan olmaya cesaret edemedi.

Ertesi yıl T'ai-tsung, Hsie-li'yi(İl Kagan) ele geçirme planı

s.6135

yapıyorken You-ch'i generali Ch'iao Shih-wang'ı gizli yoldan mektupla davul ve sancakla gönderdi. İ-nan'a Chen-chu Pi-chia Kagan ünvanını sundu. İ-nan emri kabul etti. Elçi gönderip teşekkür etti ve kendi ülke mallarından sundu. Merkezi Yü-tu-chün(Ötüken) Dağı'nda idi. Başkentten kuzey-batıya 6 bin li mesafede idi. Doğularında Mo-ho, batılarında Ye-hu (T'ung Yabgu) Gök-Türkleri, güneylerinde çöl, kuzeylerinde Chü-lun(Kerulen) suyu vardı. Topraklarındaki kalabalık ahali onlara bağlanmıştı. Neticede Uygur gibi boylar kendilerini gizlemediler (Hepsi Sir Tarduşlara vassal oldular). Onun kardeşi T'ung Tegin saraya geldi. İmparator keskin bıçak ile değerli(süslü) kırbaç sunarak dedi ki: " Gelecekte suç işleyen olursa bununla kırbaçlarsın". İ-nan kabul etti. Hsie-li (İl) Kagan yıkıldı. Bundan dolayı Çin sınırlarının kuzeyi boşalmıştı. İ-nan boyunu yavaş yavaş doğuya kaydırdı. Tou-wei-chien (Togu Balık) Dağı'na ulaştı(sığındı). Arkalarında Tu-lo (Tola) Suyu'nun kuzeyinde idiler. Şimdi mesafeleri başkente üç bin li idi ve müsait bir mevkii idi. Doğularında Shih-wei'ler, batılarında Altay dağları güneylerinde Gök-Türkler, kuzeylerinde Han-hai (Burada Baykal Gölü) sınırları idi. Yani Hunların eski toprakları idi. Mükemmel askerleri 2 yüz bin, iki oğlu Tardu Şad ile T'u-li-shih ayrılarak Kuzey boyu, Güney boyu ünvanlarıyla idare ediyorlardı.

Yedi yıl içinde sekiz elçiyi Çin sarayına gönderdi. İmparator sonradan onların çok kuvvetlenip Çin'i taciz etmelerinden korkmuş, onun felakete uğramasını arzu etmiş, iki oğlunu küçük kagan olarak tanımıştı.

On beşinci yılda(641) İmparator Li Ssu-mo'yu kagan olarak çölün güneyinde merkezi kurulmak üzere nehri geçirtmeye başladığında, İ-nan kızdı harakete geçmedi. İmparator Lo-yang'ı ziyaret ettikten sonra T'ai-shan'a gidecekti. İ-nan maiyetindekilere niyetini şöyle açıkladı:" Göğün oğlu T'ai-shan'a gitti. On bin (bütün ülkelerin) ülkenin yardımcı askeri hepsi orada, sınırlar boşaldı. Ssu-mo ele geçirilebilir". Yine Tardu Şad'ı iki yüz bin askerle çölün güneyini kesmesi için gönderdi. Pai-tao-ch'uan'da kamp kurdu. Bir askere dört at vererek, aniden Ssu-mo'ya hücum etti. Ssu-mo, Shuo-chou'ya ilerledi, durumu anlattı. Ayrıca kumandanlık rica etti. Neticede Yin-chou başkumandanı Chang Chien'e bütün boyları ile Hsi, Hsi, Ch'i-tan(Kıtan) boyları vererek doğularına yolladı. Shuo-chou-tao harekat ordusu başkumandanı Li Chi altmış bin halk, (piyade) üç bin süvariyle, Shuo-chou'da mevzilendi. Ling-chou-tao hareket ordusu başkumandanı Li Ta-liang 40 bin piyade, 5 bin süvari ile Ling-wu'da yığınak yaptı. Ch'ing-chou tao harekat ordusu başkumandanı Chang Shih-kui on yedi bin kişiye kumanda ederek Yün-chung'a çıktı. Liang-chou harekat ordusu başkumandanı Li Hsi-yü onları kontrol etti.

İmparator bütün generallere emrederek dedi ki:" Sir Tarduşlar çölü geçtiler. Atları bitkin, askerlerini kullanacaklar. Avantajlarının felakete dönüştüğünü görüyorum. Avantajsızlık acele gitmez. Şimdi asiler Ssu-mo'ya hem saldırmak niyetinde değiller hem de dönme planları yapmıyorlar. Gücün yenilmesi gerekiyor, bakanlar ve diğerleri savaşmasın Onun itaat etmesi muhtemel (o sırada) saldıra bilinir de ".

Bu arada Sir Tarduş elçisi geldi ve Gök-Türklerle barış rica etti.

İmparator dedi ki: "Ben çölün kuzeyini Tarduşların kontrol edeceğini, çölün güneyini Gök-Türklerin kontrol edeceğini ayarladım. Gök-Türklerin haberi geldi, yağmalamışsınız, affetmiyor, cezalandıracağım.

s. 6136

Sir Tarduş babanla anlaşmıştık ve dedik ki; "Gök-Türklerle barış olacak, eskiden anlaşmıştık, hala nasıl rica ediyor". Karşılık verilmedi.

Tardu Şad, Çin Seddi'nde konakladı. Ssu-mo zaten güneye ilerlemişti. Tardu Şad, yakalayamazdı. Bunun üzerine adam gönderip Çin Seddi'ne doğru hareket etti. Karşılaşılacak (onun bulunduğu) yere Chi hareket etti. Ch'ih-k'o'ya ilerledi, Ch'ing-shan'ı geçti. Yollar dönemeçli ve uzak olduğu

için Chi ölme cesaretini göseteren savaşçı ve hızlı süvarilerle La-ho'dan geçerek Pai-tao'yu ele geçirdi. Tardu Şad yerleşik kalmadı. Tardu Şad etrafına baktı, No-chen Suyu'nu geçti. Kendini düzenledi beklemeye başladı.

Önceden Sir Tarduşlar, Sha-po-lo(Işbara) ile A-shih-na-shih-er'a hücum ettiklerinde ikisi de hareket ederek savaş kazanmışlardı. Neticede süvarileri kullanmadı. Beş kişilik birlikler oluşturdu. Biri at tutacak, öndeki dört kişi savaşacaktı. Emirle dedi ki:" Kazanırsak süvariler kovalar, yenilince ölürler. Onun ailesi ile intikamını savaşçıları ile alır". Neticede savaş oldu. Gök-Türk askerleri acele etti. Tarduşlar zıplayarak kovdu. Chi onları kurtardı. Tarduşların oklarıyla atları öldü.

Onun ayrık(zayıf) yerine hücum ederek dağıttı. Etrafa dağılanları esir olarak yakaladı. Pu-chiang ünvanlı Hsie-ch'e enerjik askerlere kumanda ederek Tarduşların kaçmamaları için önce onların atlarını ele geçirdi. Binlerce kafa kesti. On beş bin at ele geçirdi. Tardu Şad mahvolup gitti. Wan-chie takibi bıraktı. Çölün kuzeyi yıkılıp teslim alındığında aşırı derecede karla karşılaşıldı. Çok sayıda kişinin derisi bozulduğu için öldü. Başlangıçta Tarduşlar kara soğuğa karşı olağanüstü dayanıklılık gösteriyorlardı. Chi'nin zor duruma düşmesini bekliyorlardı. Neticede kendisi de soğuktan mahvoldu.

Chi dönüp Ting-hsiang'a geldiğinde göğün oğlu elçiyle mektup gönderip, ölenleri ve başarıları sordu. Tarduşların elçisi hayatta bırakıldığı sırada imparator dönenlere dedi ki:" Sen kendinin kagan olduğunu söylüyorsun, onların gücüyle yenilgiye uğradın. Gök-Türkler zayıf idiler. Onları topladım, reislerini eleman yaptım. Yeryüzünün hakimi oldum. Onu sana karşı test ettim. Sonra faydası ortaya çıktı. Saygılı idi ki; korkmadı. "

Tarduşlar elçi gönderip suçlarının affını rica ettiler. Ayrıca onun ikinci babası(amcası) Sha-po-lo üç bin at sundu ve evlilik teklifinde bulundu. İmparator dedi ki:" Sir Tarduşlar aslında bir erkin idi. Ben de onu tahta geçirdim. Onun gücü İl Kagan'ı (Hsie-li) geçti. Sınırları korkutuyor mu?". Evliliğe izin vermedi. Ertesi yıl elçi göndererek sunduğu at ve koyun sayısını artırdı. Evlilik teklifinde ısrar etti. İmparator büyük vezir ile plan yaparak dedi ki:" Sir Tarduşların kuvveti azalıyor, ben bu duruma baktığımda iki

s. 6137

plan var. Yüz bin savaşçı seçip saldırsam soyu azalacak, yüz yılın planı; evlilik teklifini reddetsek sınırlarda problem çıkacak otuz yılın planı hangisi faydalı?".

Fang Hsüan-ling dedi ki:" Şimdi büyük karışıklığa düşenlerin arta kalanları var. Yaralıların yıkılması bitmedi. Her ne kadar savaş kazanılmış ise de tehlikeli yola benziyor. Evlilik yoluyla ittifak yapmaktan iyisi yok". İmparator iyi dedi. Hsin-hsing prenses ile evlenmesine müsaade etti. T'u-li-shih büyük -eğlenceye çağrıldı. Bütün vezirler dizildi. Kıymetli hazineler, aletler düzenlendi. Ch'ing-shan, P'o-ch'en müzikleri ve on makamdan oluşan müzikten çalındı. T'u-li-shih başını eğdi, imparatora on milyon yıl ömür diledi.

İmparator, İ-nan'a yakınlık gösteriyordu. İmparator Ling-chou'yu ziyaret ederek evlilik işini tamamlayacaktı. İ-nan çok sevindi, öğünerek diyordu ki:" Biz Töles boyuyuz, imparator beni kagan yaptı. Prenses dahi veriyor; imparatorluk arabasıyla ziyarete geliyor; kim bizden şerefli?". Sonra vergileri artırdı. Koyun ve atları çoğaldı. Bazıları İ-nan'a dediler ki:" Kagan ile T'ang'ın ikisi de bir ülkenin reisi, nasıl saraya gider, malların çokluğu verilince üzülünmez mi?" İ-nan dedi ki:" Olmaz, göğün oğlunun dürüst olduğunu duydum. Her taraf ona vassal oldu. Bizi tabiyetine aldı. Çölün kuzeyinin reise ihtiyacı var, bizi reddeder, bu plan olmaz". Emrindekiler söz söylemeye cesaret edemediler.

İmparator sunulanları kabule başladığında Tarduşlar hazineleri olmadığı için sunulacak şeyleri toplayamadılar. Çölü geçtiklerinde at ve su yoktu. At ve koyunların çoğu öldü. Vergiyi kabul sonrası dönemde imparator seyahati durdurdu. Hayvanların sayısı ölümler sebebiyle yarıya inince durum sarayda müzakere edilerek dendi ki:" Yabancı kavimler Çin'in ağırlığını tartıyorlar. Şimdi törenleri yapmadan evlilik olursa korkarım Çin'in kalbini hafife alacaklar". Sonra imparator evliliğin reddedilmesini emretti. Onun elçisine teşekkür etti. Bazıları dediler ki:" Zaten müsaade edilmişti. Güvenleri kaybolur". İmparator dedi ki:" Memurlar vesairler planlamadı. Eskiden Hsiung-nu'lar kuvvetli idi. Çin ülkesi karşı gelemedi. Çeyizlerle kızlar Ch'an-yü'ye gelin gitti. Şimdi kuzey yabancıları zayıfladı. Onları kontrol altına alabiliriz. Ayrıca Yen-t'o'lar (Tarduş) bize saygı gösteriyorlar. Yeni tahta geçtiler, bize bağlandılar. Halkı itaat ediyor. T'ung-lo ve P'u-ku'ların gücünü Tarduş'lar kontrol ediyor ve isyan etmiyorlar, bizden korkuyorlar. Biz yine onunla evlenme yaparsak Çin'in damadı olur. İsim önemlidir, kuvvetlilik taşır. Bütün boylar dönüp ona bağlanacaklardır. Jung-ti'ler(kuzeyli ve batılı yabancı-

lar) vahşi kalplidirler. Kendilerini güçlü hissedip, isyan edebilirler. Şimdi evlilik reddedildi. Elçiler bütün kabilelere bunu duyuracaklar. Hepsi Tarduşlara saldıracaklar, mahvolmaları beklenebilir". Li Ssu-mo, neticede saldırıya uğrayıp yağma edildi.

Tarduşlar, T'u-li-shih'yı Ting-hsiang'a hücum ettirdi. İmparator, Li Chi'yi Çin Seddi'nden çıkıp, karşı gelmesi için gönderdi. Aniden elçi gönderip, Kao-li'lerle olan savaşta yardımcı kuvvet göndermek istediğini bildirdi. İmparatorun fikri bu idi. Onun elçisini karşısına alarak dedi ki:"Kui-yü-mi Kagan, biz baba oğul doğuya sefer düzenliyoruz. Sınırlara saldırabilirler. Onun için geldiler". İ-nan suskunlaştı, (teşebbüs) plan yapamadı. Elçiyle teşekkür etti ve askeri yardımda ısrar etti.

s.6138

İmparator memnuniyetle cevap verdi. Kao-li'(Kore)ler emirleri altındaki Mo-ho'lar(Moğol asıllı bir boy) sayesinde İ-nan'a hürmetler ederek barış yapmak istediler. İ-nan dürüst davrandı ve onlarla barışa yanaşmadı. Sonra hastalıktan öldü. İmparator kurban keserek onun cenaze işine katıldı.

Önceden Tarduşlar cariyelerinin oğlu Ye-mang'ın T'u-li-shih Kagan olarak doğu tarafını yeğeninin oğlu Pa-chuo'nun, Lü Yabgu Kagan olarak batı tarafını idare etmesini istediler. Pai-tao'da askeri hizmete girdi. Ye-mang gerçekten onu planlıyordu. Devlet adamlarının çoğu onu kıskandı. Neticede gömülecek iken Ye-mang boyuna döndü. Pa-chuo askerlerini ayırarak ona sürpriz saldırı yaptı ve onu öldürdü. Kendini Hsie-li-chü-li-shih-hsie-shao-to-mi Kagan unvanıyla tahta geçirdi. Bu sıralarda kumandanlar Liao'da (Çin'in kuzeydoğusunda) iken fırsattan istifade sınırlara saldırdı. İmparator, Chiang-hsia prensi Tao Tsung'u Shuo-chou'ya mevzilenmesi için gönderdi. Tai-chou tu-tu'su Hsie Wan-ch'e ile Sol Hsiao-wei büyük generali A-shih-na She-er'ı Sheng-chou'ya mevzilenmeye gönderdi. Sol Wu-hou generali Sa-hu Wu-jen, Ling-chou'da mevzilenirken, Chih-ssu-li ile Gök-Türkler Çin Seddi'nin dışında boynuz gibi oldular. Tarduşlar hazırlıkları öğrendiler ve gittiler.

Pa-chuo'nun hâkimiyet karakteri hırslı idi. Babası zamanındaki değerli vezirlerin çoğunu öldürdü. Akrabalarını onların yerine vazifelendirdi. Devlet adamları huzurlu değillerdi. Ayrıca A-p'o Şad ile T'ang elçisi Mo-ho'ların doğu üslerinde buluştular. Küçük savaşlar fayda sağlamayınca döndüklerinde korkan devlet adamları dediler ki:" T'ang askerleri ulaştı". Halkı büyük üzüntüye kapıldı. Bütün boyları azalmaya başladı. To-mi Kagan, ondan fazla

süvari ile kaçıp gitti. A-shih-na Shih-chien'e sığınacak iken Uygurlar tarafından öldürüldü. Ailesi katliama uğratıldı. Elli-altmış bin ahalisi batı ülkelerine sığındı. Chen-chu-pi-chia (Bilge) Kagan'ın ağabeyinin oğlu Tuo-mo-chih'yı İ-t'e-wu-shih Kagan ünvanıyla tahta geçirdiler. Çin imparatoruna elçi göndererek dediler ki:"Aslında Ötüken Dağı'na sığınmak istiyoruz". İmparator, Ping-pu-shan-shu ünvanlı Ts'ui Tun-li ile Li Chi'ye onları pasifize edip emniyete almalarını emretti. Böylece onların ülkeleri yeniden kuruldu.

Töleslerin boyları, Tarduşlara bağlanmışlardı. Tuo-mo-chih yalnız olmasına rağmen vezirleri ondan korkuyorlardı. İmparator, beklenmedik bir saldırıdan endişe ediyordu. Emirle Chi ve diğerlerine dedi ki:" Teslim olanlar sükunete kavuşturulmalı, isyan edenelere saldırılmalı". Chi vardığında Tuo-mo-chih çok şaşırdı. Gizlice savaşmak istiyordu. Dışarıdan teslim olduğunu söyledi. Chi, bunu öğrendi. Askerleriyle harekete geçti. Beş altı bin kişi öldürdü. Yaşlı genç otuz bin kişi ele geçti. Onun ülkesi yıkıldı.

Tuo-mo-chih göğün oğlunun elçi olarak Hsiao Ssu-ye'yi Uygurlara yolladığını duydu. Kendisi Ssu-ye'ye teslim oldu.

s.6139

Saraya geldi. Sağ muhafızları generali tayin edildi. İkametgahı için tarla sunuldu.

Tarduşlar yıkılmaları yaklaştığında boylarından yiyecek istediler. Çadırın içine davet ettiler. Kadını misafirleri ve kurt başını gördü. Kocası farkına varamadı. Misafirler yemeklerini yediler. Evli kadın boyun insanlarına beraberce onu takip etmelerini söyledi. Yü-tu-chün(Ötüken) Dağı'na vardılar. İki insan gördüler dediler ki:" Biz ruhuz(tanrı) Sir Tarduşlar yıkıldı". Onu takip edenler korktu. Yine ilerledi. Neticede onu kaybettiler. Sonuçta dağın içinde kayboldu gitti.

İmparator, Tarduşları yıktıktan sonra Ch'i-pi ve diğerlerini teslim almak istiyordu. Tekrar Tao Tsung'u A-shih-na-she-er ve diğerlerine kumanda ederek boyları ayırıp, saldırmaları için gönderdi. İmparator, Ling-chou'yu ziyaret ettiğinde bütün generalleri vazifeye çağırdı. Neticede Töleslerin on bir boyu göğün oğluna (Çin imparatoruna) itaat etti. Çin tabiyetine girmelerini rica ettiler. Tao Tsung ve diğerleri çölün kuzeyine geçip Tarduşlardan arta kalan A-p'o Ta-kan(Tarkan/Tarhan) binden fazla baş kesti. İki yüz li kuzeye kovdu. Wan-ch'e, Pei-tao'ya ulaştı. Uygurların bütün reislerine teslim olma-

larını söyledi. İmparatorun seyahat ederken bulunduğu yere birkaç bin kişiyi bizzat gönderen kabileler dediler ki:"Gök(Tanrı) kaganlıkla şereflendirdi; nesil nesil köle gibi hizmetinizde olacağız. Ölsek de (nefret etmeyeceğiz)." İmparator onların topraklarını eyalet ve vilayetlere böldü. Böylece kuzeyin vahşi toprakları sükuna kavuştu. Bütün kabileler saraya gelince imparator övünerek dedi ki:" Siz geldiniz, farenin deliğe gelmesi, balığın su kaynağına ulaşması gibi ; ben derinden sizi kucaklıyorum". Yine dedi ki:"Ben var iken yeryüzündeki bütün yabancılar emniyette olur. Bin li'lik bir alanda kuyruğumla (elbisesinin) sinekleri toplar gibi idare edebilirim." Neticede başarılar atalarının mezarının olduğu yere anlatıldı. Halka üç gün içki ziyafeti sunuldu.

Üç sene sonra arta kalan boylar isyan etti. Sağ emir ordusu büyük generali onları tedip etti. Yung-hui saltanat devresi (650-655) zamanına varıldığında Tarduş boyu dağınık vaziyette hepsi Çin'e döndü. Kao-tsung, onları Chi-t'an chou'ya yerleştirerek sükunete kavuşturdu.

SONUÇ

Gök-Türklerin Çin hâkimiyeti altında geçen elli yıldan fazla süre içindeki vaziyetlerini çeşitli safhalara ayırmak mümkündür. Herşeyden önce 582-630 yılları arasında olduğu gibi Doğu ve Batı Gök-Türk ülkelerinin tarihleri farklı mecralarda gelişmiştir. Bunun için ele almaya çalıştığımız 630-681 arasındaki devre ilk önce Doğu ve Batı Gök-Türk sahalarına bağlı olarak iki gruba bölünmektedir.

Doğu Gök-Türk Devleti 630 yıkıldıktan sonra ilk dokuz yıllık sürenin karakteri Çinlilerin tam hâkimiyeti olarak gösterilemez. Yüzbinden fazla Gök-Türk ahalisi Çin'e sığınmış orada muhtelif eyaletlere yerleştirilmiş, Gök-Türk hanedanından gelen bazı beyler T'ang hanedanı sarayında muhafızlık rütbesi almışlardı. Ancak, Gobi Çölü'nün kuzeyinde Ötüken merkez olmak üzere kuvvetli bir Sir Tarduş idaresi vardı. Her ne kadar 629 yılından önce onların kaganı, imparator T'ai-tsung'dan kurt başlı sancak alarak vassallık şeklinde idaresini tesis etti ise de sonradan kuvvetlendi ve Çin imparatorunu korkuttu. Kısacası Sir Tarduşlar diğer Türk boylarını da etraflarına toplayarak Çin esaretine girmemişlerdi. Diğer taraftan Çin'de Sarı nehrin güneyine yerleşen Gök-Türklerin sayısı da hızla artıyordu.

Chie-shih-shuai'ın 639 yılında giriştiği ihtilâl hareketi başarısızlığa uğradı ise de yarattığı tehlike sebebiyle Çinliler, Doğu Gök-Türk ülkesine, yani Gök-Türk hanedanından gelen halka ve orada yaşayan boylara karşı yürüttükleri politikayı değiştirdiler. Kendi ülkelerinde yerleştirdikleri Gök-Türklerin sayısının hızla arttığını görünce geri göndermeye çalıştılar. Gök-Türk hanedanından gelen bir bey, A-shih-na Ssu-mo'yu kagan tayin ettiler. Onun idaresinde yüzbinlerce Gök-Türk'ü kuzeye Çin'e bağlı bir devlet kurmak üzere yola çıkardılar. Fakat, Ötüken bölgesinde hâkimiyetlerinin sağlamlaştırmış olan Sir Tarduşlar, onların Gobi Çölü'nün güneyine dönüşlerini kendi gelecekleri için tehlikeli bulmuşlar ve savaşa hazırlanmışlardı. Böylece başlayan mücadeleler 647 yılına kadar devam etti. Çin'den Gobi Çölü'nün güneyine devlet kurmak üzere gelen A-shih-na Ssu-mo'yu Sir Tarduşlar bozguna uğratarak geri göndermişlerdi. Ama daha sonra Çinlilerle aralarında başlayan mücadeleler uzun sürdü. Kaganları Bilge ölünce oğulları ve diğer devlet adamları arasında çıkan anlaşmazlıklar se-

bebiyle zayıf düştüler. Kısa süre içinde Çinlilere mağlup oldular. Kendilerini kurtarabilenler Altayların kuzeyi istikâmetinde ilerlerken, çoğu perişan vaziyette etrafa dağıldılar.

648 yılında Altay dağlarının kuzeyinde bağımsızlığını ilân eden Ch'e-pi Kagan, Karluk ve Kırgız gibi boyları kendine bağlamayı başarmıştı. Ancak, Çinliler onun daha fazla büyümesine müsaade etmediler ve iki yıl içinde kendi taraflarına çektikleri Karluk, Uygur ve benzeri boyları Ch'e-pi Kagan'ın üzerine saldırtarak gücünü bertaraf ettiler. 650 yılına gelindiğinde Doğu Gök-Türk ülkesinde artık kendilerinin karşısında mühim bir kuvvet göremeyen Çinliler, edindikleri tecrübeler neticesi yeni bir politikayı uygulama safhasına koydular. Bu Doğu Gök-Türk ülkesini baştan başa Çin askerî valiliklerine ayırarak idare etmek idi. Önce iki büyük genel askerî valilik tesis ettiler. Gobi Çölü'nün güneyindekine Gök-Türk hanedanından gelen beyler ve daha önce gidip Çin'e sığınmış olan ahali yerleştirildi. Kuzeydeki ise Altay dağlarının doğu ucundan Moğolistan'ın doğusuna kadar uzanıyordu. Bu genel askerî valilikte her bir boya askerî garnizonluk verildiği gibi boy reislerine de Çin ünvanları takdim edilerek birer Çin idarecisi yapıldılar. Hepsi T'ang imparatoru adına bulundukları mevkileri yöneteceklerdi. Doğu Gök-Türk ülkesinde söz konusu idare sistemi yirmi dokuz yıl gibi bir zaman zarfı için başarılı oldu. Çin tarihinde çok ender görünen bir hadise meydana gelmiş, bu kadar uzun bir süre Çinliler, kuzeyin derinliklerine hakim olmuşlar ve bu taraftan kendileri üzerine akın yapılmamıştı.

679 yılında Çin esaretine karşı ilk isyan güneydeki büyük genel askerî valilik toprakları içinde çıktı ve gelişti. A-shih-te Feng-chih ve A-shih-te Wen-fu isimli iki lider Gök-Türk hanedanından gelen A-shih-na Ni-shu-fu'-yu kendilerine reis seçmişlerdi. İlk ayaklanma başlar başlamaz, bu askerî valiliğe dahil yirmi dört eyaletten hemen katılmalar olmuş ve çok geniş bir alana yayılmıştı. Dolayısıyla uzun süreden beri planlanan organize bir hareket olduğu kolayca anlaşılmaktadır. İlk iki bağımsızlık teşebbüsü kendi az kuvvetlerine karşı üzerlerine gönderilen üç yüz binden fazla sayıdaki Çin ordularına galip gelmesine rağmen çevrilen entrika ve hilelere yenik düştüler. Ayaklanma liderleri hayatlarının bağışlanacağı söylenerek teslim olmaya ikna edildiler ise de Çinliler verdikleri sözde durmayıp onları idam ettiler. Ancak, kendisini Çin baskısından kurtarmayı başaran A-shih-na Kutlug, Çogay-kuzı (Ts'un-ts'ai dağına) adlı mevkiye kaçabildi. Burada

Dokuz-Oğuzlara yaptığı yağmalarla kuvvetlendi ve Karakum'u başkent yaparak, II. Gök-Türk Devleti'ni kurdu.

T'ung Yabgu Kagan'ın amcası Bagatur tarafından öldürülmesi neticesi Batı Gök-Türk ülkesinde birlik bozulmuş, hanedandan gelen beylerin çoğu kendi kaganlıklarını ilân etmişti. Ancak, hiçbiri diğerlerine üstünlük sağlayarak devlete hakim olamadı. Bazı beyler Çin'deki T'ang hanedanı imparatorluğuna elçi gönderiyorlar ve onunla yakınlaşmak için bir Çin prensesiyle evlenmek isteğini belirterek, onun hâkimiyetini kabul edeceklerini bildiriyorlardı Fakat, imparator T'ai-tsung hiçbirine olumlu cevap vermedi. Batı Gök-Türk ülkesindeki karışıklık Çinlileri korkutuyordu.

635 yılından sonra Batı Gök-Türk ülkesinde yeni bir boy teşkilatlanması gerçekleşti. Işbara Kagan ülkesini on boya böldü. Her bir boyu idare eden reise birer ok verilerek, On Ok veya diğer adıyla On Şad boy organizasyonu oluştu. Sonra sağ ve sol olmak üzere ikiye ayrılan bu yeni boy birliğinin birincisi yani sağ taraftakinin adına Nu-shih-pi dendi. Suiye(Tokmak)'nin batısında oturacaklardı. İkincisinin adı Tuo-lu idi ve Suiye'nin (Tokmak) doğusunda ikâmet edeceklerdi. Bu yeni teşkilatlanmaya rağmen Batı Gök-Türk ülkesinde karışıklıklar durmadı.

Gök-Türk beyleri arasında üstünlük mücadelesi kıyasıya sürerken 649 yılında Doğu Gök-Türk ülkesinde hâkimiyetlerini tam anlamıyla tesis eden Çinliler, Batı Gök-Türk ülkesine ve Türkistan'daki şehir devletçiklerine göz dikmişlerdi. Bazı Gök-Türk beylerinin kendilerine elçi göndererek bir Çinli prensesle evlenme teklifinde bulunmasını fırsat bilerek faaliyete giriştiler. İlk önce Kuca, Hoten, Aksu, Kaşgar, Ts'ung-ling ve Chü-chü-po gibi bölgeleri teker teker işgal edip T'ang İmparatorluğu topraklarına kattılar. Çin adına buraları işgal eden ordunun başında Gök-Türk hanedanından gelip T'ang İmparatorluğu hizmetine giren beyler vardı.

Daha sonra A-shih-na Ho-lu adlı kaganın uzun mücadelesi muvaffakiyetsizlikle sonuçlanınca 658 yılında Batı Gök-Türk ülkesi Çin'in hâkimiyeti altına girdi. Bugünkü Doğu Türkistan ve Batı Türkistan toprakları üzerinde dört büyük askerî garnizonluk tesis eden Çinliler kontrollarını sağlamlaştırmışlardı. Ancak, Tibet'lilerin Doğu Türkistan'a ve Çin'in doğusuna yaptıkları hücumlarla onların bu bölgedeki hâkimiyetlerini zayıflattılar. Bununla birlikte T'ang İmparatorluğu'nun Batı Gök-Türk üzerindeki etkisi bazan sembolik de olsa uzun süre devam etmiştir.

KAYNAKLAR

CHOU SHU:

629 yılında Ling-hu Te-feng tarafından yazılmıştır. Elli ciltten müteşekkildir. Gök-Türkler hakkında bilgi veren ilk kaynak olma özelliğine sahiptir. Ait olduğu Chou hanedanı 557-580 yılları arasında Kuzey Çin'de hüküm sürmüştür. 557 yılından öncesi hakkında da epey bilgi bulunmaktadır. 50. cildinde kayıtlı müstakil Gök-Türk bölümü mevcuttur. Bu kaynaklardaki en eski tarihli Gök-Türk bölümüdür. Çalışmamızda Chou Shu'nun Tai-pei 1987, Ting-wen shu-chü yayınevinin baskısı kullanılmıştır.

SUİ SHU:

636 yılında Wei Chen tarafından terti[edilen Sui hanedanının yıllığı Sui Shu seksen beş ciltten meydana gelmiştir. 84. ciltte müstakil Gök-Türk bölümü mevcuttur. 581-618 yıllları arasındaki olayları anlatır. Burada Tai-pei 1987 Ting-wen shu-chü yayınevinin baskısından faydalandık.

PEi SHİH:

659 yılında Li Yen-shou tarafından yazılmış olup kuzey tarihi anlamına gelmektedir. Tamamı yüz ciltten müteşekkil olup, 99. ciltte müstakil Gök-Türk bölümü mevcuttur. 386-618 yıllarına karşılık gelen kuzey-güney hanedanları devresinde Kuzey Wei, Kuzey Ch'i, Chou ve Sui hanedanlarını anlatmaktadır. Pei-Shih'nın 1987 Tai-pei, Ting-wen shu-chü yayınevinin baskısı kullanılmıştır.

T'UNG TİEN:

801 yılında Tu Yu tarafından yazılan T'ung Tien, ansiklopedik bir tarihi eserdir. Gök-Türk kültür tarihi hakkında en zengin malzemeyi bu eserde bulabiliyoruz. Gök-Türk ünvanlarının en kalabalık şekilleri de burada mevcuttur. 197,198 ve 199.ciltlerde müstakil Gök-Türk bölümleri kaydedilmiştir. Gök-Türk tarihi ile ilgili metinler kuruluşlarından başlamaktadır; ancak 618'den sonrası daha teferruatlı kaydedilmiştir. Kendinden sonra yazılacak olan Ts'e-fu Yüan-kui ve Wen-hsien T'ung-k'ao gibi eserlere kaynaklık yapmıştır. Özellikle T'ang hanedanı yıllıklarından önce yazılmış olması ona ayrı bir değer kazandırmaktadır. Batılı araştırıcıların bazıları

T'ung Tien'e bakmışlarsa da hiçbiri Gök-Türklerle ilgili bilgileri tam olarak tercüme etmemiştir. Bu sebeple kendimiz daha önce yaptığımız çalışmada(Gök-Türkler (542-630), 630 yılından önceki devreye ait bilgilerin tercümesini vermiştik. Bu incelememizde ise onun devamı olan konumuzla ilgili orjinal metinlerin tercümesini koymayı uygun bulduk. 198. cilt 630 sonrası fetret devrine aittir. Yukarıda adı geçen bu eserle ilgili varakların tercümesi yapılmıştır. Burada 1935 Shang-hai, Shang-wu tıpkı basımından faydalanılmıştır.

CHİU T'ANG SHU:

Beş hanedan(Wu Tai) döneminde 945 yılında yazılan bu yıllık eski T'ang kitabı manasına gelmekle beraber T'ang hanedanının ilk yıllığıdır. Yazarı Liu Hsü'dür. Tamamı 200 ciltten oluşan bu eserin 194. cildinin birinci kısmı Doğu Gök-Türk Devleti, fetret devri ve II.Gök-Türk Devleti'ne, ikinci kısmı da Batı Gök-Türklerine ayrılmıştır. Batı Gök-Türklerinin devamında diğer küçük Türk boyları hakkında bilgi vardır. İmparator bölümlerinde ve şahıs biyografilerinde oldukça zengin malumat bulunmaktadır. Konumuz açısından büyük öneme sahip olan 630-682 yılları arasıyla ilgili metinlere müracaat edilmiş ve değerlendirilmiştir. Bu eserin 1985 Tai-pei, Ting-wen shu-chü yayınevinin baskısından faydalanılmıştır.

T'ANG HUİ YAO:

961 yılında Wang Fu tarafından yazılan bu eser, 100 kısımdan meydana gelmiştir. T'ang hanedanı dönemine ait olaylarını ihtiva eder. Shang-hai'daki 1948 baskısından faydalandık.

TS'E-FU YÜAN-KUİ:

1005-1013 yılları arasında yazılmış 31 asıl ve 1102 ufak bölümünden müteşekkil bir ansiklopedidir. Çok geniş olan eser Wang Ch'in-jo ve Yang İ başkanlığında bir heyet tarafından kaleme alınmıştır. Bin yıllık olaylar çeşitli sülalelere ait vesikalar konulara göre tasnif edilerek ansiklopedi şeklinde bir araya getirilmiştir. Biz araştırmamızda 630-682 yılları arasındaki döneme tekabül eden vesikaları değerlendirdik. T'ai-wan Chung-hua shu-chü yayınevinin 1981 Tai-pei baskısından faydalanılmıştır.

HSİN T'ANG SHU:

On altı yıllık bir çalışma sonucunda 1060 yılında tamamlanmıştır. 225 ciltten meydana gelmiştir. Yazarları Wo Yan-hsiu ve Sung Chi tarafından kaleme alınmıştır. 215. cildin birinci kısmında Doğu Gök-Türkleri, fetret devri, II.Gök-Türk Devleti , ikinci kısmında Batı Gök-Türkleri anlatılmıştır. Chiu T'ang Shu'dan ayırdedilmesi için sonradan Hsin(yeni) ismiyle anılmaya başlanmıştır. Hsin T'ang Shu, Chiu T'ang Shu'da olmayan bazı bilgileri ihtiva etmektedir. Eserimizle ilgili metinleri tarayarak gerekli değerlendirmeyi uygun bulduk. Ancak, Chiu T'ang Shu, Hsin T'ang Shu'da olmayan bazı biyografilere sahiptir. Dolayısıyla iki eser aynı anda yan yana getirilerek kullanılmalıdır. Eserimizde Ting-wen Shu-chü yayın evinin 1985 Tai-pei baskısından faydalanılmıştır.

TSU-CHİH T'UNG-CHİEN:

Çin tarihinin en önemli kronolojik kaynağı olan bu eser 294 cilt olarak, Ssu Ma-kuang tarafından 1085 yılında bitirilmiştir. M.Ö. 403-M.S. 959 yılları arasını ihtiva eden çok zengin bilgilerden meydana gelmiştir. On dokuz yıllık bir çalışma sonucu 320'den fazla kitaptan faydalanarak, hadiseleri kronolojik sıraya dizmiş ve güzel bir üslupla anlatmıştır. Bu kaynakta da 630-682 arasına tekabül eden vesikaların değerlendirilmesi yapılmıştır. Adı geçen eserin Hua-shih yayınevi, 1987 T'ai-pei baskısı kullanılmıştır.

WEN-HSİEN T'UNG-K'AO:

Ma Tuan-lin tarafından 1254 yılında yazılmış, ancak 1319'da yayınlanabilmiştir. 348 ayrı cilde sahip olan bu eserin 343 cildi Gök-Türklerle ilgilidir. T'ung Tien'i kendine misal alan eserlerdendir. Bu eserin Shang-wu yayınevi baskısı Shang-hai 1935 'dan faydalanılmıştır.

BİBLİYOGRAFYA

-Beals, Samuel,The Life of Hsüan Ts'ang, London,1911.

-Chang Jen-t'ang, Doğu Gök-Türkleri,Tai-pei,1968.

-Chavannes, Edouard, Documents Sur les Tou-kioue(Turc)Occidentaux, Paris,1941 [2].

_____, Notes Additionnelles Sur les Tou-kioue(Turc) Occidentaux, 1903 (Paris, 1941) [2].

-Cordier, H., Histoire De La Chine, Paris, 1922.

Czegledy, K.,"On the Numerical Composition of the Ancient Turkish Tribal Confederations", Acta Orientalia XXV, Budapest, 1972.

-Çandarlıoğlu, Gülçin, Ötüken Bölgesindeki Büyük Uygur Kağanlığı (İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınlanmamış Doçentlik Tezi, İstanbul, 1972).

-Donuk, Abdulkadir, Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Ünvan ve Terimler, İstanbul,1988.

- Eberhard,W., Çin'in Şimâl Komşuları(Türkçe terc. Nimet Uluğtuğ), Ankara,1942.

_____, Çin Tarihi, Ankara,1947.

-Ecsedy, H., "Old Turkish Titles of Chinese Origin", Acta Orientalia, sayı 18, 1965.

_____, "Tribe and Tribal Society", Acta Orientalia, XXV, 1972.

_____, "The Uigurs and Tibetans in Pei-t'ing 790-791.

A.D.", Acta Orientalia, XVII, Budapest, 1964.

-Ergin, Muharrem, Orhun Abideleri, İstanbul,1970.

-Franke, Otto, Geschihte des Chinesischen Reiches, Berlin, I, 1930, II, 1936.

-Gabain,A.M.,"Köktürklerin Tarihine Kısa Bir Bakış", DTCF, II/5, 1944, s.685-695, VIII/3, 1950, s.373-379.

-Giraud, R., L'Empire de Turc Celéstes, Paris,1960.

-Grignaschi, Mario,"Sabirler, Hazarlar ve Göktürkler", Türk Tarih Kongresi Zabıtları, C. I, (Ankara, 25-29 Eylül, 1971), Ankara,1972.

-Grousset,R., L'Empire de Steppes, Paris,1931 (Türkçe terc. R.Uzmen, İstanbul, 1981).

-Hamilton, J.,"Toquz-oguz et On-uygur", JA, 1964.

-Hayashi,T., "Development of A Nomadic Empire", Bulletin Ancient and Orient Museum, XI, 1990.

-İzgi, Özkan," XI. Yüzyıla Kadar Orta Asya Türk Devletlerinin Çinle Yaptığı Ticarî Münasebetler", TED, IX, 1978, s.98-99.

_____, "Çinlilerin, Gök-Türk ve Uygurları Yerleştirme Siyasetleri", I. Millî Türkoloji Kongresi Tebliğleri, İstanbul 1978, s.199-201.

-Julien, Stanislas, Memoires Sur les Contrées Occidentales Par Hiouen-Tsang, Paris, 1857-1858.

_____, Documents Sur les Tou-kioue, Paris, 1877.

-Kafesoğlu, İ., Türk Millî Kültürü, İstanbul, 1987.

-Klyastorny, S.G.," Sur les Colonies Sogdiennes de la Haute-Asie", Uajhb XXXII, 1-2, 1961.

-Kurat, A.N., "Göktürk Kağanlığı", DTCF, 1952.

-Laszlo, F.," Dokuzoğuzlar ve Göktürkler", Ankara, 1950.

-Liang Shih-ch'iou, Chinese- English Dictionary, Tai-pei, 1986.

-Lin En-hsien, T'u-chüe Yen-chiou, Tai-pei 1987.

-Liu Mao-tsai, Die Chinesischen Nachcrihten Zur Geschihte der Ost-Türken(T'u-küe), 2 cild, Wiesbaden,1958.

-Liu İ-t'ang," T'u-chüe K'e-han Shih-hsi-k'ao", Pien-cheng 7, 1976.

_____, "Chou Shu T'u-chüe Chüan K'ao-chu", Pien-cheng, 12, 1981.

_____, "Suei Shu T'u-chüe Chüan K'ao-chu", Pien-cheng, 12, 1981.

_____, "Hsin T'ang Shu T'u-chüe K'ao-chu", Pien-cheng, 12, 1981.

_____, Suei Shu Hsi T'u-chüe Chüan K'ao-chu",Pien-cheng, 13, 1982.

_____, "Hsin T'ang Shu Hsi T'u-chüe Chüan K'ao-chu", Pien-cheng, 13, 1982.

-Minorsky, V., Hudud el-âlem(Region of the World), London 1937.

-Mori, Masao," On the Chi-li-fa(Elteber) and Chi-chin of T'ie-le Tribes", Acta Asiatica, 9, 1966.

-Orkun, H.Namık, Eski Türk Yazıtları,Ankara, 1987.

-Ögel, Bahaeddin, "İlk Töles Boyları", Belleten, 1947.

_____, "Uygur Devleti'nin Teşekkülü ve Yükseliş Devri", Belleten, sayı 75, 1955.

_____, "Uygurların Menşe Efsanesi", DTCF, IV, 1-2, 1948.

_____, Türk Kültür Tarihi, Ankara, 1962.

_____, Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi, I, II, Ankara, 1981.

-Özerdim, M.,"Çin Kaynaklarına Göre Çin Türkistanının Şehirleri", DTCF, XII, 1-2, 1952.

-Pelliot,P.,"Kao-tch'ang, Qoço, Houo-tchou et Kara-Khoja", JA, 1912.

-Pulleyblank, E.G.," A Sogdian Colony in İnner Mongolia", TP, XXXX, 1951.

-Rotours, Des R.,"Les Grand Fonctionnaires des Provinces en Chine Sous la Dynastie des T'ang", TP, XXV,1928.

-Salman, Hüseyin,"VII. ve X. Asırlar Arasında Önemli Türk Boylarından Karluklar ve Karluk Devleti", Türk Dünyası Araştırmaları, 15, Aralık,1981.

_____," Çin İmparatorluğu'nun Batı Ülkelerine Karşı Tesis Ettiği Askerî Hat(Dört Garnizon)", Belleten, sayı 211, 1991.

-Sechin Jagchid, "Trade,Peace and War Between the Nomadic Altaic and the Agricultural Chinese", Pien-cheng, 1, 1970.

-Şeşen, Ramazan,"Eski Araplara Göre Türkler", Türkiyat Mecmuası, XV, 1968.

_____, İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, Ankara 1987.

-T'ang Ch'i,"Wei Irmağı Barış Anlaşması'na Dair Araştırmalar", Tarih Dergisi, 33, 1980/1981.

-Taşağıl, Ahmet, Gök-Türkler(542-630),(İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi) İstanbul 1991.

_____, "Töles Boylarının Coğrafi Dağılımına Bir Bakış"

M.S.Ü.Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi, sayı 1, 1991

-Tekin, Talat, Orhon Yazıtları, Ankara, 1988.

-Togan, Nazmiye,"Peygamberin Zamanında Şarkî ve Garbî Türkistan'ı Ziyaret Eden Çinli Budist Rahibi Hüen-çang'ın Bu Ülkelerin Siyasî ve Dinî Hayatına Ait Kayıtları", İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, IV, 1-2, 1964.

Wang Yün-wu, T'ang-tai İ-ti Pien-chen Shih-lüe, Tai-pei 1979.

DİZİN

- A -

A-hsi, 40, 90
A-hsi-chi Kül Erkin, 66, 67, 71, 94, 96
A-hsi-chie-ni-shu Erkin, 96
Aksu, 4, 20, 109
Aktağ (Ektag)70
A-le-san, 82, 83
A-li-shih, 75
Altay Dağları, 6, 39, 41, 45, 46, 48, 49, 64, 73, 90, 99, 108
An T'iao-ch'e, 40
An-hsi, 75, 80, 81, 95, 97,
An-lo, 7, 58, 91
A-p'o Şad, 103
A-p'o Tarkan, , 39, 104
A-po, 38,
A-se-na Shu-ni, 82
A-shih-na Chung, 29, 53, 89
A-shih-na Fu-nien, 61, 62, 92
A-shih-na Ho-lu, 3, 4, 56, 69, 70, 109
A-shih-na Kutlug, 3, 108
A-shih-na Mi-she, 75, 76, 96-98
A-shih-na Ni-shu, 29, 89,
A-shih-na Ni-shu-fu, 3, 59, 61, 91
A-shih-na Pu-chen, 70, 73, 74, 95, 96
A-shih-na She-er, 35, 38, 50, 81, 82, 101, 103, 104
A-shih-na Shih-chien, 38, 104
A-shih-na Ssu-mo, 2, 106
A-shih-na Su-ni-shih, 52
A-shih-na Tou-chih, 77
A-shih-na Wen-fu, 61, 62
A-shih-na, 21, 27, 39, 88, 90
A-shih-na-chü, 79
A-shih-te Feng-chih, 3, 59, 61, 80, 91, 108,
A-shih-te Ni-shu-fu, 108
A-shih-te Wen-fu, 3, 59, 91
A-shih-te, 49
A-t'an-chih, 45
A-tie (Ediz), 99
Azerbaycan, 10

- B -

Baga Şad, 65, 80, 93
Bagatur Erkin, 40, 90
Bagatur Hou-ch'ü-li-p'i Kagan, 92
Bagatur ı-p'i Kagan, 95
Bagatur Kagan, 92
Bagatur Tegin, 44, 54
Bagatur Yabgu, 97
Bagatur, 3, 4, 10, 44, 64, 82, 109
Basmıllar, 44, 58, 66, 94
Batı Hami Eyaleti (Hsi-i-chou), 83
Batı Türkistan, 4, 9, 20, 78, 109
Batı Wei, 6
Bayırku (Pa-ye-ku), 13, 33, 43, 44, 46, 99
Baykal Gölü, 7, 44, 45, 49,
Beş «or, 65
Beş Nu-shih-pi Boyu, 98
Beş Nu-shih-pi, 3, 75
Beş Nu-shih-pi, 93
Beş Tuo-lu Boyu, 98
Beş Tuo-lu, 3, 65, 73, 93
Beşbalık, 45, 51, 80, 90
Bilge Kagan (II.Gök.), 4
Bilge Kagan, 10, 35-37, 55, 56
Bilge, 10, 37, 38, 41, 47, 53, 55, 106
Borotola Vadisi, 97
Börü Şad, 44, 66
Bugu (P'u-ku, Pu-ku) (Bugut), 41-43, 47
Bugu, 47
Buhara, 75
Bumın, 32, 70
Büyük Hun İmparatorluğu, 29, 45

- C -

Chan pao-hsiang, 14
Ch'an, 87
Chang Chien, 35, 100
Chang Jen-t'ai, 43, 47
Ch'ang Pao-hsiang, 15
Chang Shih-hui, 35

Chang Shih-kui, 100
Chang Ta-shih, 94
Ch'ang, 24
Chang, 88
Ch'ang-an, 9, 14, 15, 22, 25, 26, 33, 41, 42, 58, 65, 74, 91, 95
Ch'ang-te Prenses, 79
Ch'ang-yü, 102
Ch'an-yü Büyük Genel Askerî Valiliği, 2
Ch'an-yü Tu-hu-fu, 59, 91
Ch'an-yü, 49
Chao , 29
Chao-chün, 89
Chao-ling, 53, 57, 74, 90, 91, 97
Che-chie, 85
Ch'en Wen-pen, 85
Ch'en Wu-t'ing, 60, 61, 63
Ch'en, 56
Chen-chu Bilge, 99, 104
Chen-chu Yabgu, 72, 96
Chen-chu, 33
Ch'eng-kuo, 57
Ch'e-pi Kagan, 2, 32, 39-42, 45, 46, 48, 58, 59, 90, 91108,
Chi, 100
Ch'i, 7
Chia-na Şad, 66
Chia-na, 94
Chiang T'ung, 87
Chiang, 60
Chiang-hsia, 103
Ch'iao Pao-ming, 70
Ch'iao Shih-wang, 33, 99
Chiao-ho, 51
Chia-pi Tegin, 27, 28, 88
Chi-chu-chüe Kagan, 98
Chie-man-t'o, 58
Ch'ie-mo, 67, 86, 94
Ch'ien, 47
Ch'ien-ch'üan, 96
Chien-wu, 86
Chie-shih-shuai, 2, 25-27, 30, 58, 80, 85, 88, 106
Ch'ie-yüe, 70
Chih, 56
Chih-chie, 72
Ch'ih-k'o, 100
Chih-pi Tegin, 40
Chih-sheng, 79
Chih-she-ti, 70
Chih-shih-ssu-li, 14, 53, 54
Ch'ih-ssu, 46
Chih-ssu-li, 103
Ch'i-li Tudun, 49
Ch'i-min, 8, 18, 27, 49, 52, 84, 85
Ch'in, 23, 56, 86, 87
Chin-fu, 46
Ching, 61
Ch'ing, 61
Ching-hsia, 53
Ch'ing-shan, 35, 36, 100, 102
Chin-hsing, 60
Chin-hui, 42, 49, 91
Chin-ling, 56
Chin-man-chou, 72
Chin-shan, 92
Chin-shan-tao, 53
Chin-ya Dağı, 74
Chin-ya-shan (dağı), 63, 74
Chiou-ch'eng-kung, 26
Ch'i-pi, 32, 39, 44, 55, 72, 82, 104
Ch'i-pi-ho-li, 54, 71, 96, 98
Ch'i-pi-ko-leng, 98
Ch'i-pi-yü, 44
Ch'i-tan, 39
Ch'i-tan, 39, 105
Chi-t'ien, 44
Chiu-ch'eng-kung, 85
Chiu-chiang, 54
Ch'iu-ts'e (Kuca), 95
Chi-wang-chüe Kagan, 75
Chou Chih-tu, 72
Chou Devleti, 6
Chou Fan, 18
Chou Tao-wu, 60, 91
Chou, 7
Chou-fan, 84
Chu-chü-po, 68, 95
Chu-chü-p'o, 76

Ch'u-li-sse-pi, 64
Ch'u-lo Kagan (B.Gök.), 98
Ch'u-lo, 9, 10, 27, 32, 33, 49, 50, 54, 88
Ch'u-lo-hou, 8
Ch'u-mi, 52, 56, 57, 70-72, 74, 76, 80, 94-98
Ch'u-mi-k'un, 70, 71
Ch'u-mu-k'un Lü «or, 96
Ch'u-mu-k'un, 40, 66, 72, 73, 75, 94
Ch'u-mu-k'un-lü «or, 71
Chung-lang generali, 85
Chung-lang, 25
Chung-shu-ling, 86
Ch'u-wu, 45
Chu-ya-ku, 72
Chu-ya-ku-chu, 56
Ch'u-yüe, 52, 56, 67, 70, 72, 74, 76, 80, 94-98
Ch'u-yüe-shih, 66, 94
Chü-chü-po, 109
Ch'ü-li «or, 95
Ch'ü-li-shih ılteber, 43
Chü-lo-po, 47
Chü-yung, 79
Çahar, 48
Çogay-kuzı (Ts'un-ts'ai Dağı), 3, 108

- D -

Demir Dağı (T'ie-shan), 9, 14, 19
Doğu Pazarı, 92
Doğu Türkistan, 4, 9, 38, 75, 85, 109
Doğu Wei Devleti, 6
Dokuz Oğuzlar, 3, 57

- E -

Ebi Nor, 97
Ediz (A-tie), 33, 44

- F -

Fang Hsüan-ling, 36
Fang Hsüan-ling, 36, 102
Feng-chih, 92
Fergana, 82
Fu-ch'ung, 54
Fu-she-hsin, 82
Fu-yen, 75, 77

- G -

Gobi Çölü, 2, 3, 8, 14, 15, 21, 25, 29, 34, 42, 43, 59, 106
Güney Boyu, 99
Güney Ch'an-yü'lüğü, 88
Güney Hun Devleti, 2, 59

- H -

Hami, 4, 20, 52, 67, 78, 79, 83, 86, 95
Han hanedanı, 88
Han Hua, 40
Han Wei, 52
Han, 23
Han, 86, 87
Han-hai Tu-hu-fu'luğu, 91
Han-hai, 2, 49, 96, 99
Harezm, 78
Hei-shan, 61
He-man-t'o, 58
Heng-shui, 62
Heng-yang-chang Prenses, 51
Ho Chia-mi, 63
Ho Shun-chün, 88
Ho, 54, 67
Ho-chih-ho, 57
Ho-hsi, 44, 86
Ho-hsi, 86
Ho-kuo, 94
Ho-lan Tu-hu-fu, 44
Ho-lan, 49, 55, 91
Ho-la-tien, 81
Ho-li, 44, 55-57
Ho-li, 57
Ho-lin-k'e-er, 48, 49,
Ho-li-pu-shih-pi, 81
Ho-lo-hu, 19, 25, 26.58, 85
Ho-lu, 47, 71-76, 81, 95, 96
Ho-man-t'o, 91
Ho-nan, 28, 53
Ho-p'ang-t'uo, 76
Ho-pei, 18
Ho-po-chih, 82, 83
Ho-shun, 28
Ho-suo Dağı, 67, 95

Hoten, 4, 52, 68, 76, 81, 82, 109
Hsi, 7, 17, 35, 43, 70, 84, 100
Hsia Kung, 29
Hsia, 22, 31, 90
Hsia-chou, 53, 90
Hsiao Kung, 89
Hsiao Ssu-ye, 39, 60, 61, 63, 73, 74, 91, 94, 96, 97, 104
Hsiao-hou, 53
Hsi-chie, 44
Hsi-chou, 70, 95
Hsie Boyu, 98
Hsie Wan-ch'e, 38, 54, 103
Hsie-ch'e, 101
Hsie-ch'e, 36
Hsie-li Kagan, 9, 84, 85, 88-90, 92, 97, 99
Hsie-li-chü-li-shih-hsie-shao-to-mi Kagan, 103
Hsien-o, 49, 91
Hsien-o, 91
Hsie-p'o-a-na-chih, 80, 81
Hsie-shan, 75
Hsi-fan, 96
Hsi-li Tegin, 64, 92
Hsi-lien Bagatur Yabgu, 71, 96
Hsi-lien Shu-ju Şad, 97
Hsi-lien, 70, 74
Hsi-li-pi Tuo-lu Kagan, 51, 76, 97
Hsi-li-shih Kagan, 80, 94
Hsing-hsi -mang Kagan, 75
Hsin-hsing, 102
Hsin-k'ou, 62
Hsin-li, 49, 58
Hsin-li-chou, 91
Hsi-sha, 63
Hsiu-hsün-chou, 83
Hsiung-nu'lar, 102
Hsi-yün, 96
Hsüan-ch'ih, 46
Hsüan-ch'üe, 45
Hsüe-kuo, 53
Hsüe-yen-t'o, 84
Hu boyları, 87
Hu Tegin, 16
Hu (Soğd), 16
Hua Ta-chih, 60
Hua, 24, 88,
Hua-chou, 28, 88, 90
Huai Irmağı, 86
Huai-hua, 28, 88
Huai-lai, 48
Huai-nan Prensesi, 16, 84
Huai-te-chün, 53
Hu-hsie, 43
Hui-ho (Uygur), 99
Hui-kui, 45
Hu-lu Çor Kül, 71
Hu-lu-chü Kül Çor, 96
Hu-lu-p'o, 62
Hu-lu-wu Kül Çor, 97
Hu-lu-wu (Uluğ), 67, 71, 75, 95
Hu-men Kalesi, 82
Hun, 45, 53
Hung-chou, 50
Hung-lu-ch'ing, 29, 91
Hung-lu-hsiao-ch'ing, 93
Hung-wang, 45
Hunlar, 876
Huo, 60
Huo-hsin, 66, 94
Hu-sa, 53

- I-İ -

İ-ch'eng, 49, 58
İ-chu-ch'e-pi Kagan, 90
İ-chu-ch'e-pi, 40
İ-ch'u-li-shih-pi Kagan, 68
İ-hsi-po, 33, 98
İl Kagan, 6, 9, 13, 14-17, 19, 20, 28, 33, 34, 42, 45, 49, 51-53, 57, 74, 83, 101
İl Küllüg Şad Hsie-shao-tao-mi, 38
İl (ı-li), 65
İli Bölgesi (tao), 73
İli Irmağı, 66, 67, 74, 94
İli Kagan, 93
İli Suyu, 97
İ-li-hsi , 32, 98
İlteriş Kutlug Kagan, 47
İ-mi-ni-shu-ni-sse-li-pi Kagan, 28, 88

İ-nan, 19, 33, 34, 99, 100, 102, 103
İ-nie Ta-kan (ınel Tarkan), 97
İ-p'i Işbara Kagan, 66
İ-p'i She-kui, 68, 70, 95
İ-pi Şad, 79
İ-pi Tuo-lu Kagan, 94
İ-p'i-po-lo-lü Yabgu Kagan, 64
İ-p'i-sha-po-lo-lü Yabgu, 92, 94
İran, 10, 78
İran, 78
İ-shih, 32
İ-shih-po, 33, 99
Isık Göl, 54
İstemi, 6, 8, 20, 70, 75, 97
Işbara Hsi-li-shih Kagan, 65, 66
Işbara Kagan, 3, 65, 71, 109
Işbara Şad (Sha-po-lo), 52
Işbara Yabgu, 67
Işbara (ıl Kagan'ın yeğeni), 15
Işbara, 7, 8, 14, 35, 36
İ-t'e-wu-shih Kagan, 38, 104
İ-wu-chen Baga Kagan, 44, 98,
İ-wu-chen-mo-ho (Baga), 98
İzgil (Ssu-chie), 43, 44, 57

- J -

Jen Ya-hsiang, 96, 97
Jo-chen Suyu, 35
Juan-juan, 5-7
Jung-ti'ler, 102

- K -

Kafkaslar, 10
Kagan Fu-tu Kalesi, 51, 80
Kan, 54
K'ang-kuo (Semerkand), 94
K'ang-su-mi, 44
Kansu, 44
Kao K'an, 90, 91
Kao-ch'ang, 4, 51, 55, 57, 78-80
Kao-ch'üe, 44
Kao-lang, 45
Kao-li (Kore), 98, 103
Kao-tsu, 28, 50, 88
Kao-tsung, 105
Kao-tsung, 41, 45, 47, 49, 59-61, 70, 81-83, 91
Kara Kagan, 6, 7
Karakum, 62, 109
Karaşar, 20, 32, 44, 52, 65-67, 78-81
Karka, 49
Karluk T'u-li, 91
Karluk, 108
Karluk, 2, 40, 45, 46, 48, 49, 56, 70, 72, 90
Kaşgar, 4, 20, 76, 78, 81, 82, 109
Kerulen (Chü-lun), 34, 99
Kırgızlar, 2, 7, 40, 42, 44, 45, 46, 66, 90, 94, 108
Kırım, 8
Kıtan (Ch'i-tan), 7, 35, 100
Kobdo, 49
K'o-ho-tun Kalesi, 67
Ko-lang-fu-yen, 42
Ko-leng, 32
Ko-lo-lu, 96
Ko-lun-i-wu-shih Baga, 54
Kore, 7, 31, 37, 57
Koreliler, 57, 76
K'o-sai Kalesi, 82, 83
Ko-shu-ch'u-pan Erkin, 71, 96
Kuang Yü-ti, 22
Kuang-hsi, 60
Kuang-wu, 88
Kuca (Kui-ts'e), 4, 20, 52, 54, 56, 67, 68, 76, 78, 81, 82, 94, 109
Ku-chu, 56
Kuei-suei, 48
Kui-lin, 42
Kui-sui, 61
Kui-yü-mi Kagan, 103
K'u-mo-hsi, 17, 35, 43
K'un-lung, 75, 97
Kuo Ch'in, 87
Kuo Eyaleti, 15
Kuo Hsiao-k'o, 67
Kuo Hsiao-k'o, 67, 80, 81, 95
Kuo Ssu-pen, 28, 89
Kurıkan, 42, 44
Ku-su, 56, 70, 95
Ku-tsang, 55

Kuzey Afganistan, 8, 10
Kuzey Boyu, 99
Kuzey Merkezi (Pei-t'ing), 94
Kuzey Sarayı (Pei-t'ing), 66
KüÁük Deniz, 42
Kül Baga Tarkan, 47
Kül Çor, 74, 80, 97
Kül Tegin, 4, 10

- L -

La-ho, 35, 101
Lang-shan, 41, 48, 61, 91
Lao Dağı, 56, 72
Li Chi, 14, 35, 100, 103, 104
Li Chih, 25, 26
Li Chih-shih, 61
Li Ching, 14, 49
Li Ching-chia, 60, 91
Li Hsi-yü, 35, 100
Li Hsü-lun, 49
Li Pai-yao, 21
Li P'o-chun, 80
Li Shih-chi, 36, 38
Li Shih-min, 25
Li Sse-wen, 91
Li Ssu-mo, 100, 103
Li Ta-liang, 54, 85
Li Tao-yü, 79
Li Wen-ch'ien, 61
Li Wen-t'ung, 62
Li Yüan-kui, 60
Liang Chien-fang, 56, 71, 72, 96
Liang, 54
Liang-chou, 55, 85, 100
Liang-kuo, 57
Liao, 38, 50, 51, 57, 103
Liao-hai, 7
Liao-tung, 31, 53, 57, 90
Li-che-fu, 77
Ling-chou, 24, 38, 51, 52, 56, 88, 102-104
Ling-chou-tao, 100
Ling-piao (wai), 85
Ling-wai, 26, 58
Liu Ching-t'ung, 62
Liu Po-ying, 57
Liu Shan, 29
Liu Shan-yin, 65, 93, 97
Liu Shan-yin, 93
Lo, 87
Lo-yang, 80, 100
Lu Ch'eng-ch'ing, 75, 76
Lu-kung, 50
Lung-men, 60
Lung-t'u-ch'i-chih, 80
Luo Hung-i, 70, 71
Lü Yabgu Kagan (Hsi-li Tegin), 64, 65
Lü Yabgu Kagan, 38

- M -

Ma-la Dağı, 51
Ma-lien Dağı, 57
Ma-t'ou-ch'uan, 76
Maveraünnehir, 64, 75
Meng-ch'ih, 75, 97, 98
Mi-kuo (Maimargh), 67
Ming-bulak, 71, 74
Ming-li-pu-shan-shu, 89
Mi-she, 73, 74
Mi-shu-chien, 87
Moğol, 13, 16, 17, 19, 33, 35, 37, 41, 43, 60
Moğolistan, 2, 48, 49
Mo-he, 17
Mo-ho, 33, 37, 38, 43, 57, 70, 99, 103
Mou-luo, 46
Mou-tse, 46
Mukan (Mu-han, Mu-kan), 6, 7, 45
Mu-kuo, 94

- N -

Na-ho, 32
Na-li, 81
Nen-tu-lu, 73
Ning-chou, 53
Ning-hsia, 18
Ning-shuo, 30
Ni-pu Şad, 16, 84
Ni-shu Kül ılteber, 40
Ni-shu Baga Şad, 64, 65, 92

Ni-shu Çor, 67, 95
Ni-shu, 51, 93
Ni-shu-ch'üe ılteber, 90
Ni-shu-fu, 92
No-chen Suyu, 101
Nu-shih-pi , 64-68, 70, 71, 73, 92-96109

- O-Ö -

On Boy, 66
On Ok, 3, 8, 65, 73, 93, 109
On Şad, 3, 65, 109
On-ok Kaganı, 77
Ordos, 21
Orhun Yazıtları, 4
Orhun, 13
Orta Asya, 5, 20
Ötüken Dağı, 104, 106
Ötüken (Yü-tu-chün), 91
Ötüken,
Ötüken, 8, 11, 19, 38, 41, 42,
Ötüken Dağı, 99

- P -

Pa-chuo, 56, 103
P'a-han-na (Fergana), 66
Pa-hsi-mi (Basmıl), 91
Pai Suyu, 95
Pai-hsi, 99
Pai-sai-kan, 76
Pai-shui Kalesi, 68
Pai-shui-hu Kalesi, 68
Pai-tao, 30, 31, 38, 88, 101
Pai-tao-ch'üan, 35
Pai-tao-shan, 90
Pa-sai-fu Ch'u-mu-k'un, 90
P'ei Hsing-chien, 60-63, 91
P'ei Yen, 18, 58, 63, 84
Pei-shih, 56
Pei-tao, 104
Piao-ch'i, 75
Pi-hai-tao, 98
Pi-ho-to Yabgu, 66
Pi-kuo, 51
Pi-li-tu, 47
Ping, 19
Ping-chou, 85
P'ing-luo Suyu, 72
Ping-pu-shang-shu, 90
P'o-chen, 36, 102
P'o-chia-li, 81
Po-chuo, 38
P'o-fu ılteber, 42
P'o-fu, 46
Po-jun, 47, 73
Po-ma, 66, 94
Po-pi, 70
P'o-sse, 97
Po-ssu, 77
Pu-chen, 73, 98
P'u-ku (Bugu), 13, 33, 40, 50, 90, 99, 102
P'u-ku-chen Suyu, 45
P'u-lei (Barköl), 56
P'u-lo-chih, 32
P'u-pu Tegin, 94
P'u-sa, 46
Pu-shih Ta-kuan (Toygun), 97
Pu-shih Tarkan, 74

- S -

Sağ Ch'ien-niu, 91
Sağ Hsien-wang, 29
Sa-hu Wu-jen, 38, 103
Sang Hsien-ho, 50
Sang-ch'ien, 48
Sang-kang, 91
Sarı Irmak, 2, 21, 27, 28, 30, 88, 89, 106
Sasanî, 8, 9
Sayan (Kögmen), 45
Selenga, 13, 49
Semerkand (K'ang-chü), 67, 75, 82, 92
Sha-men, 55
Shan-shan, 67, 86, 94
Shao-chou, 54
Sha-po-lo Tegin , 40, 90
Sha-po-lo Tegin, 40
Sha-po-lo (Işbara), 96
Sha-po-lo, 101
Sha-po-lo-hsi-li-shih Kagan, 93

She-er, 51, 52
She-kui Kagan, 33
She-kui, 10, 96, 98
Sheng, 31, 90
Sheng-chou, 38, 103
Shen-po-pi, 16, 84
She-pei Ta-kan, 65, 93
She-p'i, 72
She-she-t'i , 75
She-she-t'i-tun Çor, 71, 96
She-t'u, 7
Shih (Kış), 67, 94
Shih (Taşkent)67, 94, 95, 97
Shih, 50
Shih-chien Çor, 42
Shih-chien, 57
Shih-pi Kagan, 84, 88, 99
Shih-pi Kagan, 99
Shih-pi, 9, 16, 18, 27, 33, 49, 52
Shih-po-ch'u-a-chien, 45
Shih-ta-nai, 50
Shih-ti-tao, 63
Shih-wei, 99
Shuang Irmağı, 74, 96, 97
Shuang-ho, 75
Shu-ju Şad, 74
Shu-le (Kaşgar), 68, 95
Shun, 18, 24, 58, 84, 88
Shuo-chou, 31, 35, 38, 100, 103
Shuo-fang, 24, 86, 88
Shuo-fang, 86
Shuo-fang, 86, 88
Sir Tarduş, 1, 2, 13, 17, 19, 20, 28, 29, 32-48, 51, 53, 55, 56, 62, 65, 79, 85, 88-90, 98-100, 103, 105, 106
Soğd, 9, 13, 29
Soğdlular, 88, 89
Sol Hsien-wang, 29
Sol Ling Generali, 94
Sse-pi Kagan, 64
Ssu Yabgu, 92, 93
Ssu-chie, 57
Ssu-chie Tou-man, 76
Ssu-mo, 27-31, 35, 53, 88-90, 100
Ssu-nung-ch'ing, 89
Su Hai-cheng, 76, 98
Su Ting-fang, 47, 57, 72-74, 76, 96, 97
Su-fa-t'ie, 81
Sui, 8-10, 16, 18, 33, 48-50, 53, 84, 86
Sui-ho Irmağı, 67, 94, 97
Sui-ye Suyu, 97
Sui-ye (Tokmak), 65, 66, 74, 93
Sui-yüan, 6, 61
Sun Wu-k'ai, 26, 85
Sun-i, 18
Su-ni-shih ch'u-pan Çor, 71
Su-ni-shih, 52, 53, 72, 76
Su-ni-shih-ch'u-pan, 75
Su-nung, 91
Suo-he Mo-he, 75
Su-po, 32
Su-tuo Kalesi, 74, 97

- T -

TabgaÁ (T'o-pa), 6
T'ai Dağı, 35, 49
Tai-chou, 62, 103
T'ai-pu binası, 15
T'ai-shan, 30, 91, 100
T'ai-tsung, 14, 15, 17, 18, 20, 21, 24-30, 34, 37, 41, 51-54, 57, 64, 67, 79-82, 89-95, 97, 106, 109
T'ai-tsung, 84
T'ai-tu, 97
T'ai-yüan, 18, 84
Talas Irmağı, 69, 70, 73
T'a-li-shih, 46
Ta-lo-pien, 7
Ta-mo, 46
T'ang Chien, 14
T'ang hanedanı, 5
T'ang Hsiu-ching, 60
T'ang İmparatorluğu, 4, 74, 31, 81-83
T'ang Sarayı, 1
T'ang, 2, 4, 9, 11, 14-20, 23, 25, 27-30, 37, 40, 41, 43-45, 48, 50, 52, 57, 59, 65, 67, 71, 72, 103, 106, 108, 109
T'an-han (Tafgan), 33, 98

Tanrı Dağları, 32, 34, 70, 75
Tanrı Kagan, 14, 15
Tao-cheng, 52
Tao-tsung, 38, 52, 53, 103, 104
T'a-po, 7
Tardu Kagan, 93
Tardu Şad, 30, 35, 36, 99-101
Tardu, 8-10, 20, 32, 34, 70
Ta-shih, 77
Taspar, 7
Taşkent Tudunu, 67
Taşkent, 67, 74, 82
Ta-tou-pa, 55
Ta-tu Kalesi, 72
Ta-yüan, 82
Tibet, 4, 7, 10, 77
Tibetliler, 53, 82
T'ie-lo-chih, 15, 58
T'ien-shan (Tanrı Dağları), 95
T'ing, 70
T'ing-chou (Beşbalık)71
Ting-chou, 60, 70
T'ing-chou, 80, 96
T'ing-hsiang, 14
Ting-hsiang, 22, 25, 30, 36, 37, 53, 88, 101, 103
Ting-hsiang-tao, 60, 91
Ting-hsiang-tao, 91
Togu Balık, 34
Toharistan (T'u-huo-lo), 10, 67, 68, 70, 72, 95
To-ho Kalesi, 52
T'oi-Hung, 14
Tokmak, 3, 78, 81
Tola Suyu, 99
Tola, 34, 41, 43
To-lan, 43
To-lan-ko Fu-sai, 43
To-lan-ko, 41, 42, 44
To-lan-ko-mo (bey?), 43
To-lo-ssu-ch'uan, 95
To-mi Kagan, 103
Tongra (T'ung-lo), 43, 46, 47, 50, 99
Tonyukuk, 4, 10
To-ta-ling Suyu, 45
Tou Ching, 22
Tou Huai-che, 61
Tou ı-chao, 62
T'ou Şad, 50
Tou-lan Kagan, 27
Tou-lan, 8, 10
Tou-ta Ta-kuan, 97
Tou-ta Tarkan, 73
Tou-wei-chien (Togu Balık), 99
Töles Boyları, 92
Töles Boyları, 92, 98, 102, 104
Töles, 10, 13, 19, 21
Töles, 6, 32, 33, 37-43, 45, 50-52, 54, 57, 65
Ts'ao Huai-sun, 52, 60-63
Ts'uei Hsien, 60
Ts'u-han (Fergana), 94
Tsu-ho Dağı, 66
Ts'ui Tun-li, 38, 56, 104
Ts'ung-ling, 95, 109
Tu Ju-hui, 17
T'u-ch'i-chih, 75, 80, 81
Tu-chieh-chih, 47
T'u-ch'i-shih Ho-lo-shih Çor, 96
T'u-ch'i-shih-he-lo-shih Çor, 71
T'u-huo-lo, 94
T'u-huo-lu, 94, 96
T'u-li Kagan, 13, 16, 24-26, 42, 84
T'u-li Şad, 36, 37
T'u-li, 13, 17-19, 37, 52, 58
T'u-li-shih, 34, 39, 56, 99, 102, 103
Tu-lun-ch'uan, 54, 55
Tu-mi-tu, 47
T'ung Tegin, 16, 34, 99
T'ung Tudun, 66, 94
T'ung Yabgu Kagan, 3
T'ung Yabgu, 10, 19, 33, 51, 64, 65, 78, 92, 99, 109
T'ung-e Şad, 65, 93
Tung-ho Lou-pa-hsi-li-shih To-lu Kagan, 93
T'ung-lo (Tongra), 33, 42, 102
T'ung-shan-tao, 55
T'un-hang-tao, 63
Tun-huang, 20, 44
Tun-huang, 44
Tuo-liou, 27

Tuo-lu Kagan, 64-67, 70-72, 92-94, 98
Tuo-lu Yabgu, 76
Tuo-lu, 68, 94, 95, 96, 109
Tuo-lu-nu-shi-pi, 80
Tuo-mo-chih, 38, 39, 104
Tu-po, 42
Tu-p'o, 42
Turfan, 1, 56
Tu-wei-chien, 34
T'u-yü-hun, 7, 8, 14-16, 32, 52, 54, 55
Türkistan, 20, 78, 81, 96, 109

- U -

Ulu Toygun, 16
Uygur, 2, 33, 38, 39, 42, 43, 46-49, 67, 51, 56, 57, 72, 73, 90, 94, 96, 99, 104, 108

- W -

Wan Chie, 36
Wan Chün, 54, 55
Wan-ch'e, 104
Wan-chie, 101
Wang Wen-tu, 72
Wei Cheng, 23, 24, 87
Wei hanedanı, 87
Wei Nehri Anlaşması, 13
Wei Suyu, 9, 15, 26, 85
Wei, 6, 67
Wen Pen, 19
Wen Wu-yin, 68
Wen Yen-po, 23, 24, 86-88
Wen-lu, 75
Wen-t'ai, 79
Wu (imparator), 87
Wu, 87
Wu-ho, 47
Wu-ku, 32, 67, 95
Wu-tsu-ho Dağı, 94
Wu-yüan-sai-hsia, 87

- Y -

Yabgu Kagan, 94, 95
Ya-ch'ih, 70
Yang Chou, 81
Yang, 8, 18, 50
Yang-tse, 86
Yao-ch'ih, 72, 96
Ye Suyu, 67
Ye-hsi Irmağı, 73, 97
Ye-hsi Kagan, 33, 98
Ye-mang, 38, 103
Yen Shih-ku, 21
Yen, 21, 22, 86, 87
Yen-ch'i (Karaşar), 81, 93, 94,
Yenisey, 7, 40, 45
Yen-jan, 2, 43, 49, 56, 96
Yen-men, 9
Yen-men-kuan, 62
Yen-mo Dağı, 98
Yen-po, 75
Yen-t'o, 32, 98, 102
Yen-tou, 7
Ye-pu-li Şad, 70, 95
Ye-shih, 32
Yin Dağı, 15
Yin hanedanı, 87
Yin-chou, 100
Yin-ch'üan, 18
Ying-chou, 91
Ying-po, 75
Ying-suo, 72
Yin-shan, 46
Yin-yüe-tao, 56
You Chou, 24
You, 18, 24, 58, 88
You-ch'i, 99
You-chou, 16, 61, 84, 88
You-lin, 43
Yung, 56
Yü Wen-shih, 79
Yü, 21
Yü, 21, 22, 86, 87
Yüan Hsiao-you, 67
Yüan, 61
Yü-ku Şad (B.Gök,), 66
Yü-ku Şad, 13, 42, 50, 51, 57, 94
Yün-chou, 61
Yün-chung, 25, 48, 49, 62, 88, 91
Yü-ni-hu, 32
Yü-t'ien (Hoten), 95

BELGELER

及渾邪之碑以紀之突利可汗什鉢苾者始畢之頡利
之姪也隋大業中突利年數歲始畢遣領其東牙之兵
號爲混步設隋淮南公主之入北也遂妻之頡利嗣立
以爲突利可汗牙直幽州之北管奚霫等數十部徵稅
無度諸部多怨之貞觀初奚等並來歸附頡利怒其失
衆遣北征薛延陀又喪師旅遂因而擯焉突利初自武
德時深自結託太宗亦以恩義撫之結爲兄弟與盟而
去後頡利政亂驅役兵於突利突利拒之不與尋爲頡
利所攻遣使來乞師太宗因令將軍周範屯太原以圖
進取突利乃奔其衆來奔太宗禮之甚厚頻賜以御膳
四年授右衛大將軍封北平郡王賞封七百戶以其下
兵衆置順州都督府仍拜爲順州都督遣率部落還蕃
太宗謂曰昔爾祖啟人亡失兵馬一身投隋隋家豎立
遂至强盛荷隋之恩未嘗報德至爾父始畢反爲隋家
之患自爾之後無歲不侵擾中國天實禍淫大降災變
爾衆散亂死亡略盡既事窮後乃投我我今所以不立
爾爲可汗者正爲啟人前事故也改變前法欲中國久
安爾宗族永固是以授爾都督當須依我國法齊整所部
如違當獲重罪五年徵入朝至并州道病卒年二十九
太宗爲之舉哀令中書侍郎岑文本爲碑文其子賀遲
鶴鶴突利弟結社率貞觀初入朝歷位中郎將十三年
從幸九成宮陰結部落得四十餘人并擁賀遲鶴相與
夜犯御營踰第四重幕引弓亂發殺衛士數十人折衝
孫武開率兵奮擊乃退北走渡渭水欲奔其部落尋皆
捕斬之詔原賀遲鶴流於嶺表頡利之敗也其部落或
走薛延陀或走西域而來降者甚衆舊豪首領至者皆
拜將軍布列朝廷五品以上百餘人殆與朝士相半惟

柘羯不至詔使招慰之涼州都督李大亮以爲於事無用徒費中國固上疏曰臣聞欲綏遠者必先安近中國百姓天下根本四夷之人猶之枝葉捨於根本以厚枝葉而求久安未之有也今者招致突厥點入提封臣愚稽覽其弊未悟其益也然河西人庶積罹寇州縣蕭條戶口失少加因隋亂減耗尤多若更勞役恐致妨損以臣愚誠請停招慰且謂之荒服者固臣而不內隋室早得伊吾今伊吾郡兼統鄯善且末既得之後勞費日甚虛內致外竟無所益遠尋秦漢近觀隋室動靜安危昭然備矣伊吾雖曰臣附遠在荒磧人非夏人地多沙鹵其自皆立稱藩附庸者請羈縻受之使居塞外必畏威懷德永爲藩臣蓋行虛惠而收實祿矣近日突厥傾國入朝既不能俘之江淮以變其俗乃置於內地去京不遠豈則寬仁之義亦非久安之計也每見一人初降賜馬五匹粗一領酋帥悉受大官祿厚位尊理多廣費以中國之租賦供穢惡之兇虜其眾益多非國之利也時降突厥多在朔方之地其入居京師者近萬家詔議安遠之術朝士多言突厥恃強擾亂中國爲弊日久今天實興之窮來歸我本非慕義之心因其歸命分其種落俘之突徐之地散屬州縣各使耕織百萬胡虜可得化爲百姓則中國有加戶之利塞北可常空虛矣性中書令溫彥博禁請准漢建武時匈奴降何以於河南五原塞下全其部落得爲捍禦又不離其土俗因而撫之一則實空虛之地二則示無負之心若遣向徐兗則乖物性非含育之道祕書監魏徵奏言北狄自古至今未得如斯之破敗也且其代寇中國百姓怨讐若以其降伏不能誅滅即宜遣還河北居其本土此人面獸心非我族類

強必寇盜弱則卑服不顧恩義其本情也秦漢患其若是故發征將以聲之收取河南以爲郡縣奈何以內地居之且今降者幾至十萬數年間孳息日倍居我肘腋甫逾三紀心腹之疾將爲後患彥博又曰天子於物也如天地覆載有歸者則必養之今突厥破滅之餘歸心降附若不加憐念棄而不納非天地之道阻四夷之意臣愚甚謂不可遣居河南初無所患所謂死而生之亡而存之懷我德惠終無背叛復又曰晉代有魏時胡落分居近郡平吳以後郭欽江統勸武帝逐出塞外不用欽等言數年之後遂候騎洛前代覆車殷鑒不遠必遣居河南所謂養駒自遺患也彥博又曰臣聞聖人之道無所不通古先哲王有教無類突厥餘魂以命歸我投之護之收居內地我指麾之教之以護法數戰之後蹙爲農人選其酋首使入宿衛長威懷德何患之有尤武居南單于於內郡爲漢藩翰終乎一代不有叛逆太宗竟用其計於朔方之地幽州至靈州置順化四州都督府又分頡利之地六州左置定襄都督府右置雲中都督府以統其眾自結社率之反太宗始患之上書者多云處突厥於中國殊謂非便乃徙於河北立右武候大將軍化州都督懷化郡王思摩爲乙彌泥孰俟利苾可汗賜姓李氏率所部建牙於河北思摩者頡利族人也始畢處羅以其貌似胡人不類突厥疑非阿史那族類故歷處羅頡利代常爲突畢特勒終不得典兵爲設武德初數來朝貢封爲和順郡王及其國亂諸部多歸中國惟思摩隨逐頡利竟與同擒太宗嘉其忠使統頡利舊部落居於河南之地勝兵四萬馬萬匹錫其土南至於大河北至白道川以北接薛延陀爲種落初集渾薛

延陁不肯出太宗遣司農卿郭嵬本賜延陁璽書曰前
破突厥止爲頡利一人除百姓之害所以廢而立之實
不貪其土地利其人馬也自黠厥頡利以後恆欲更立
可汗是以所降部落等並留河南任其放牧今戶口羊
馬日向孳多元許冊立不可失信至秋開即欲遣突厥
渡河復其國土我冊爾延陁日月在前今突厥理是居
後後者爲小前者爲大爾在磧北突厥居磧南各守土
境若其鼠起故相抄掠即將兵各問其罪此約既定非
但有便爾身貽厥子孫長守富貴也於是命禮部尚書
趙郡王孝恭齎冊書就思摩部落築壇於河上以拜之
并賜之鼓纛突厥及胡在諸州安置者並令渡河北還
其舊部又以左屯衛將軍阿史那忠爲左賢王左武衛
將軍阿史那泥熟爲右賢王以貳之斛延陁聞思摩渡
河北處其部落舊附磧北先奮輕騎伺至而擊之太宗
遣使敕止之時思摩下部衆渡河者凡十萬勝兵四萬
人思摩不能撫衆皆不愜服至十七年相率叛之南渡
河請分處於勝夏二州之間詔許之思摩遂輕騎入朝
尋授右衛將軍從征遼東爲流矢所中太宗親爲吮血
其見顧遇如此未幾卒於京師贈兵部尚書夏州都督
陪葬昭陵立墳以象白道山詔立碑於化州

唐　京兆杜佑君卿纂

邊防十四

北狄五

突厥中

突厥別部車鼻可汗亦阿史那之族也代爲小可汗牙在金山之北頡利可汗之敗北荒諸部將推爲大可汗遣將延陀爲可汗車鼻不能當率所部歸於延陀爲人勇烈有謀略頗爲衆所附延陀惡而將誅之車鼻知其謀竄歸於舊所其地去京師萬里勝兵三萬人自稱乙注車鼻可汗西有葛邏祿北有結骨皆附隸之遣其子沙結羅特勒來朝請身自入朝太宗遣使徵之竟不至太宗大怒貞觀二十三年遣右衛郎將高偘潛引回紇俟骨等兵衆襲擊之其首長歌羅祿泥熟閉俟利發反拔塞匐處木昆莫賀咄俟斤等率部落背車鼻相繼來降永徽元年偘軍次阿息山車鼻聞之召所部兵皆不赴逐擄其妻子從數百騎而遁其衆盡降偘率精騎追車鼻獲之送於京師乃獻於昭陵高宗數其罪而赦之拜左武衛將軍賜宅於長安處其餘衆於靈州督軍山置狼山都督以統之車鼻長孫羯漫陁先統拔悉密部車鼻未敗前遣其子菴錄入朝太宗嘉之拜左屯衛將軍更置新黎州以統其衆車鼻既敗之後突厥盡爲封疆之臣於是分置單于瀚海二都護府單于領狼雲山中桑乾三都督薛農等十四州瀚海金微新黎等七都督仙咄賀爾等八州各以其酋爲都督刺史高宗東封泰山狼山都督葛邏祿吐利等首領三十餘人並從至嶽下勒名於封禪之碑自永徽以來二十餘

T'ung Tien 198-1073a

唐京兆杜佑君卿纂

邊防十四

北狄五

突厥中

突厥別部車鼻可汗亦阿史那之族也代爲小可汗牙在金山之北頡利可汗之敗北荒諸部將推爲大可汗遣將廷陀爲可汗車鼻不能當率所部歸於廷陀爲人勇烈有謀略廷陀爲衆所附廷陀惡而將誅之車鼻知其謀竄歸於舊所其地去京師萬里勝兵三萬人自稱乙注車鼻可汗西有葛邏祿北有結骨皆附隸之遣其子沙鉢羅特勒來朝請身自入朝太宗遣使徵之竟不至太宗大怒貞觀二十三年遣右衛郎將高偘潛引回紇依骨等兵衆繫之其首長歌羅祿泥熟閥俟利發反拔塞匐處本昆莫賀咄俟斤等率部落背車鼻相繼來降永徽元年偘軍次阿息山車鼻聞之召所部兵皆不赴遂擄其妻子從數百騎而遁其衆盡降偘率精騎追車鼻獲之送於京師乃磔於昭陵高宗數其罪而赦之拜左武衛將軍賜宅於長安處其餘衆於鬱督軍山置狼山都督以統之車鼻長孫羯漫陁先統拔悉密部車鼻未敗前遣其子毒錄入朝太宗嘉之拜左屯衛將軍更置新黎州以統其衆車鼻既敗之後突厥盡爲封疆之臣於是分置單于瀚海二都護府單于領狼雲山中桑乾三都督薛農等十四州瀚海金微新黎等七都督仙崎賀蘭等八州各以其首爲都督刺史高宗東封泰山狼山都督葛邏祿吐利等首領三十餘人並從至嶽下勒名於封禪之碑自永徽以來二十餘

T'ung Tien 198-1073a

年北部無事調露元年單于管內突厥首領阿史德溫
孝職二部落相率反叛立泥熟匐爲可汗二十四州並
叛應之高宗遣鴻臚卿蘇閑蘇右千牛將軍李景嘉率
衆討之反爲溫敗兵士死者萬餘人又令禮部尚書裴
行儉爲定襄道行軍大總管率太僕少卿李思文營州
大都督周道務等統衆三十餘萬討擊溫大破之泥熟
匐爲其下所殺并擒奉職而還永崇元年突厥又迎頡
利從兄之子阿史那伏念於夏州將渡河立爲可汗諸
部落復響應從之又令裴行儉率師討之伏念窘急詣
行儉遂降伏念詣京師斬於東市永淳二年突厥阿史
那骨咄祿復反叛骨咄祿者頡利之疏屬其父本是單
于右廂雲中都督尉舍利元英下首領代襲吐屯號伏
念既破骨咄祿鳩集亡散入絲林山聚爲羣盜有衆五
千餘人又抄掠九姓得羊馬甚多漸至强盛乃自立爲
可汗以其弟默啜爲設咄悉匐爲葉護其所因溫彥博
議處河南諸部落分爲六州後漸滋繁至阿史那元珍
習中國風俗知邊塞虛實在單于檢校降戶部落皆坐
事爲單于長史王本立所拘繫會骨咄祿入寇元珍請
依舊檢校部落本立許之因而便投骨咄祿骨咄祿得
之甚喜立爲阿波大達干令專統兵馬事進寇蔚州都
督崔智辯擊之反爲所殺文明元年又寇朔州殺掠吏
人垂拱二年骨咄祿又寇朔代等州左玉鈐衛中郎將
溫子處平爲陽曲道總管與副中郎將蒲英等率兵赴
援行至忻州與賊戰大敗死者五千餘人三年骨咄祿
又寇昌平令左鷹揚衛大將軍黑齒常之擊卻之其年
八月寇朔州復以常之爲燕然道大總管擊賊於黃花
堆大破之追奔四千餘里賊衆遂散走磧北右監門衛

中郎將婁寶璧又率精兵萬三千人出塞第追反爲骨咄祿所敗全軍盡沒寶璧輕騎遁歸初寶璧見常之破賊遣表請寫其餘衆武太后令常之與寶璧計議遙爲聲援寶璧貪功先行又令人出塞二千餘里覘候見元珍等部落皆不設備遂率衆掩擊之既至又遣人報賊令得設備出戰遂爲賊所覆寶璧坐此伏誅武太后大怒因改骨咄祿爲不卒祿元珍後率兵討突騎施臨陣戰死骨咄祿天授中卒默啜者骨咄祿之弟也骨咄祿死時其子尚幼默啜遂篡其位自立爲可汗長壽三年率衆寇靈州殺掠吏人武太后遣白馬寺僧薛懷義爲代朔道行軍大總管領十八將軍以討之既不遇賊尋班師焉默啜俄遣使來朝武太后大悅冊授左衛大將軍封歸國公賜物五千段明年復遣使請和又加授遥善可汗萬歲通天元年契丹首領李盡忠孫萬榮反叛攻陷營府默啜遣使上言請遣河西降戶即率部落兵馬爲國討犂契丹許之默啜遂攻契丹部衆大潰盡俘其家口默啜自此兵衆漸盛武太后尋遣使冊立默啜爲特進頡跌大單于立功報國可汗聖歷元年默啜表請與武太后爲子并言有女請和親初咸亨中突厥諸部來降附者多處之豐勝靈夏朔代等六州謂之降戶默啜至是又索此降戶及單于都護府之地兼請農器種子武太后初不許默啜大怒言辭甚慢拘我使人司賓卿田歸道將害之時朝廷懼其兵勢納言姚璹建議請許其和親遂盡驅六州降戶數千帳并種子四萬餘石農器三千事以上與之默啜浸強由此也其年武太后令魏王武承嗣男淮陽王延秀就納其女爲妃遣右豹韜衛大將軍閻知微攝春官尚書大齎金帛送赴虜

女三人雜綵萬餘段貞觀三年累遷右武衛大將軍檢校豐州都督封賀國公質封三百戶十二年卒贈輔國大將軍初曷薩那之朝隋也爲煬帝所留其國人遂立薩那之叔父射匱爲可汗始開土宇東至金山西臨西海自玉門以西諸國皆役屬之遂與北突厥爲敵乃建庭於龜茲北三彌山尋卒弟統葉護可汗代立統葉護可汗勇而有謀善攻戰北并鐵勒西拒波斯南接罽賓悉歸之控弦數十萬始有西域據舊烏孫之地又移庭於石國北千里其西域諸國王悉授頡利發并遣吐屯一人監統之皆其征賦西戎之盛未有也武德三年遣使貢條支巨卵時北突厥作患高祖厚加撫結與之并力以圖北蕃統葉護許以五年冬大軍當發頡利可汗聞之大懼復許葉護通和無相征伐統葉護尋遣使來請婚高祖謂侍臣曰西突厥去我懸遠急疾不相得力今來請婚計將安在封德彝對曰當今之務莫若遠交而近攻正可權許其婚以威北狄待三數年後中國全盛徐思其宜高祖許之婚令高平王道立至其國統葉護大悅遇頡利可汗頻歲入寇西蕃路梗由是未果爲婚貞觀元年遣其珠統俟斤與道立來獻萬釘寶鈿金帶馬五千匹時統葉護自負其強無恩於國部落咸怨葛羅祿種多叛之頡利可汗不欲中國與之和親數遣兵入寇又遣人謂統葉護曰汝若迎唐家公主要須經我國中而過統葉護患之未克婚爲其伯父所殺而自立是爲莫賀咄俟屈利毗可汗初統葉護令伯父分統突厥種類爲小可汗及此自稱大可汗國人不附弩矢畢部共推泥熟莫賀設爲可汗泥熟不從時統葉護之子咥利特勒避莫賀咄之難亡在康居泥熟遂迎而立

之是爲乙毗沙鉢羅肆葉護可汗遣兵不息俱遣使來朝各請婚於我太宗不許詔令各保所部無相征伐其西域諸國及鐵勒先役屬於西突厥者悉統之國內虛耗肆葉護既是舊主之子爲衆心所歸其西面都陸可汗及莫賀咄可汗二部豪帥多來附之又與兵以擊莫賀咄莫賀咄大敗遁於金山尋爲咄陸可汗所害國人乃奉肆葉護爲大可汗肆葉護可汗立大發兵北征鐵勒薛延陀逆擊之反爲所敗肆葉護性猜狠信讒無統馭之略有乙利可汗者於肆葉護功最多由是授小可汗以非罪族誅之麾下震駭莫能自固肆葉護素悍泥熟而陰欲圖之泥熟遂逃爲者其後設卑達官與突厥弩矢畢二部豪帥潛謀擊之肆葉護以輕騎遁於康居尋卒國人迎泥熟於焉耆而立之是爲咄陸可汗咄陸可汗者亦稱大度可汗其父莫賀設本隸統葉護武德中常至京師時太宗居蕃務加懷撫與之結盟爲兄弟既被推爲可汗遣使詣闕請降太宗賜以名號及鼓纛貞觀七年遣鴻臚寺少卿劉善因至其國冊授爲吞河婁拔奚利鄂咄陸可汗明年泥熟卒其弟同俟設立是爲沙鉢羅咥利失可汗咥徒結反以貞觀九年上表請婚獻馬五百匹朝廷唯厚加撫慰未許其婚俄而其國分爲十部每部令一人統之號爲十設每設賜以一箭故稱十箭焉又分十箭爲左右廂各置五箭其左廂號爲五咄陸部落置五大啜管一箭右廂號爲五弩矢畢置五大俟斤管一箭其後或稱一箭爲一部落大箭頭爲大首領五咄陸部落居碎葉以東五弩矢畢部落居於碎葉以西自是都號爲十姓部落咥利失既不爲衆所歸部衆擁貳爲其統吐屯所襲瘡下亡散咥利失以左右

百餘騎拒之戰數合統吐屯不利而去咥利失奔其弟步利設與保焉耆其阿悉吉闕俟斤與統吐屯等召國人將立欲谷設爲大可汗以咥利失爲小可汗統吐屯爲人所殺欲谷設兵又爲其俟斤所破咥利失復得其故地弩矢畢處月處密等並歸咥利失十二年西部竟立欲谷設爲乙毗咄陸可汗與咥利失中分自伊列河以西屬咥利失咄陸可汗又建庭於烏孫曷山西謂之北庭自厚趾失拔悉彌駮馬結骨火燒爲木昆諸國皆臣之十三年咥利失爲吐屯俟利發與欲谷設通謀作難咥利失窮蹙奔於鉢汗而死弩矢畢部落首帥迎咥利失弟仰那之子薄布特勒而立之是爲乙毗咄陸可汗乙毗可汗既立建庭於雖合水北謂之南庭東以伊列河爲界自龜茲鄯善且末吐火羅焉耆石國史國何國穆國康國皆受其節度累遣使朝貢太宗降璽書慰勞貞觀十五年令左領軍將軍張大師冊授焉賜以鼓纛於時咄陸可汗與葉護頻相攻擊會咄陸遣使詣闕太宗諭以敦睦之道咄陸兵眾漸強西域諸國復來歸附未幾咄陸遣石國咄屯攻葉護擒之送於咄陸尋爲所殺咄陸可汗既并其國弩矢畢諸姓不服咄陸皆叛之咄陸復率兵擊吐火羅破之遣兵寇伊州安西都護郭孝恪率輕騎二千自烏骨道擊敗之咄陸又遣處月處密等圍天山縣孝恪又擊走之孝恪乘勝進擣處月俟斤所居之城追奔及於遏索山斬首千餘級降其處密之眾而歸咄陸初以泥熟啜自擅取而賜之以徇尋爲泥熟啜部將胡錄屋所襲眾多亡逃其國大亂貞觀十五年部下屈利啜等誅欲廢咄陸各遣使詣闕請立可汗太宗遣使

爾聚衆立莫賀咄乙毗可汗之子是爲乙毗射匱可汗乙毗立乃發弩矢畢兵就白水擊咄陸大敗之咄陸自知不爲衆所附乃西走吐火羅國中國使人先爲咄陸所拘者射匱悉以禮責送歸長安復遣使貢方物請尚婚太宗許之令窮窟羅于闐疏勒朱俱波薄頭等五國以充聘禮及太宗崩賀魯反殺射匱部落爲其所併○阿史那賀魯者曳步利設射匱特勒之子也阿史那步眞既來歸國咄陸可汗乃立賀魯爲葉護以統步眞居於多邏斯川在西州直北千五百里統處月處密姑蘇葛邏祿畢矢五姓之衆其後咄陸西走吐火羅國射匱可汗遣兵追逐賀魯不常厥居貞觀二十三年乃率其部落內屬詔居庭州尋授左驍衛將軍瑤池都督永徽二年與其子咥運率衆西逐據咄陸可汗之地總有西域諸部建牙於雙河及千泉自號沙鉢羅可汗統攝咄陸弩矢畢十姓其咄陸有五啜弩矢畢有五俟斤各有所部勝兵數十萬並羈屬賀魯（其咄陸有五啜一曰處月本是弋陸二曰胡祿居鬱啜賀魯以女妻之三曰拔合拔啜四曰突騎賀羅陀啜五曰鼠泥陀處半啜弩矢畢有五俟斤一曰阿悉結俟斤最爲强盛二曰哥舒闕俟斤三曰拔塞幹啜沙鉢俟斤四曰阿悉結泥熟俟斤五曰哥舒處半俟斤）西域諸國亦多附禁焉賀魯尋立咥運爲賀咄葉護數侵擾西蕃諸部又進寇庭州三年詔遣左武候大將軍梁建方右驍衛大將軍契苾何力率燕然都護所部回紇兵五萬騎討之前後斬首九千級虜渠帥六十餘人四年咄陸可汗死其子真珠葉護與五弩矢畢請擊賀魯破其牙帳斬首千餘級顯慶二年遣左屯衛將軍蘇定方燕然都護任雅相副都護薛孟嘗左驍衛大將軍裴行儉等率師討擊仍使右武衛大將軍阿史那彌射左屯衛大將軍阿史那步眞持節爲安

振大使定方至叶護可汗賀魯率胡禄屋鬱射等二萬餘騎列陣而待定方率騎蹔衝之交戰賊衆大敗斬其大首領護都啓（啓音苦反）達官等二百餘人賀魯及鬱射輕騎奔竄渡伊麗河兵馬溺死者甚衆鬱射至千泉賀魯達牙之處鬱射進軍伊麗水處密處月部落率衆來降鬱射進次雙河賀魯先使步失達官據集散卒據橋拒戰鬱射步眞攻之大潰又與蘇定方攻賀魯於葉水大破之賀魯與叶護獨騎至石國量稱設乃以賀魯之屬俘至京師令葬於昭陵及太社高宗特免死分其種落置崑陵濛池二都護府其所役屬諸胡國皆分置州府西蹠於波斯拔蘇安西都護府四年賀魯卒詔葬於頡利墓側刻石以紀其事○阿史那鬱射者室點密可汗五代孫也初室點密爲十大首領有兵十萬衆往平西域諸胡國自立爲可汗號弟射在本蕃爲莫賀咄葉護與族兄步眞有隙以貞觀十三年率所部處月處密等入朝授右監門大將軍其後步眞遂自立爲咄陸葉護其部落多不服委之遁去步眞復攜家屬入朝授左屯衛大將軍鬱射從太宗征高麗有功封平棘縣伯顯慶二年轉左武衛大將軍及討賀魯乃冊立鬱射爲興昔亡可汗兼左衛大將軍崑陵都護分押賀魯下五咄陸部落步眞授繼往絕可汗兼右衛大將軍濛池都護仍分押五弩失畢部落因令與盧永慶等准其部落大小職位高下節級授刺史以下官龍朔中又令鬱射步眞俱率所部從討於遼海道大總管蘇海政討惡莫步眞常欲并鬱射部落遂密告海政云鬱射欲